

S.O.Ataxanova

UMUMIY PSIXOLOGIYA

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI

S.O.Ataxanova

UMUMIY PSIXOLOGIYA

(5-modul. Taraqqiyot psixologiyasiga kirish
6-modul. Taraqqiyot psixologiyasi. Ta’lim va tarbiya
psixologiyasi)

Bilim sohasi:	100 000	– Ta’lim
Ta’lim sohasi:	110 000	– Ta’lim
Ta’lim yo‘nalisi:	60110900	– Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili)

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025

UO‘K: 15.010

KBK: 88.3

A 90

Ataxanova S.O.

Umumiy psixologiya [Matn]: o‘quv qo‘llanma / S.O. Ataxanova.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 228 b.

Mazkur o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston davlat jahon tillari universitetida fan dasturiga bog‘liq talablariga moslab ishlab chiqilgan.

Kitobda jahon psixologiyasi fanida qo‘lga kiritilgan so‘nggi ilmiy-nazariy ma‘lumotlar, ilmiy izlanishlar, xorij psixolog olimlarning so‘nggi ilmiy izlanishlari va nazariy bilimlaridan keng foydalanildi.

O‘quv qo‘llanmada psixik taraqqiyot, yoshga bog‘liq psixologik xususiyatlarini o‘zgarib borishi, ta‘lim psixologiyasi, pedagogik faoliyat va jamaolarda o‘zaro shaxslarning munosabatlari to‘g‘risida ilmiy nazariyalari, ilmiy tadqiqot metodlari ularning jahon psixologiyasi fanida o‘rganilishi masalalari o‘z ifodasini topgan.

O‘quv qo‘llanma boy nazariy va amaliy psixologik materiallar bilan boyitilgan hamda psixolog mutaxassislarni nazariy va amaliy ma‘lumotlar bilan qurollantirish imkoniyatiga ega.

O‘quv qo‘llanma bakalavr yo‘nalishi talabalariga, oliy o‘quv yurtlarining psixolog o‘qituvchilarga hamda malaka oshirish tizimi xodimlariga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

U.Qodirov – Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi professori, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

A.K.Shamshetova – O‘zDJTU “Psixologiya va pedagogika” kafedrası professori v.b., psixologiya fanlari doktori (DSc)

Ushbu o‘quv qo‘llanma O‘zDJTU Kengashining 2024-yil 10-oktabrdagi 2-sonli bayonnomasi va O‘zbekiston davlat jahon tillari universitetining 2024-yil 15-oktabrdagi 408-sonli buyrug‘iga asosan o‘quv adabiyotining 408/14-nashr ruxsatnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-442-5

© Ataxanova S.O., 2025.

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

MUQADDIMA

O'zbekistondagi tub islohotlar inson omilini har qachongidan ham yuqori darajada ko'tarib, uning intellektual bilimi kuchli, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligi taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Hozirgi kunda inson va uning mukammalligi, o'z ustida ishlashi, o'z mukammalligi xususida qayg'urish muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi. Ta'limda talaba yoshlar xorijiy tillarni o'zlashtirar ekan, ularga xorijiy tillarni o'qitishning o'ziga xos psixologik jihatlarini xisobga olgan holda, psixologiya fanlarini o'qitish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston davlat jahon tillari universitetining talabalariga, shuningdek, professor-o'qituvchilarga mo'ljallangan. «Umumiy psixologiya» fani o'quv qo'llanmasi oliy o'quv yurtlarining psixologiya dasturida ko'zda tutilgan talablarga moslab tuzilgan. Ajratilgan o'quv soatlaridan kelib chiqib, "Umumiy psixologiya" fan dusturidagi 5 va 6 modullarini o'quv qo'llanma to'liq qamrab olgan. Mavzularga xorij adabiyotlaridan yangi ilmiy qarashlar, psixolog olimlarning nazariyalari kiritilgan. O'quv qo'llanmaning nazariy bo'limida so'nggi yillarda taraqqiyot psixologiyasi yo'nalishida olib borilayotgan ilmiy tadqiqot tajribalari va ilmiy xulosalar batafsil yoritib berilgan. Ma'ruzalardagi psixologik terminlar glossariy sifatida shakllantirildi.

Ushbu o'quv qo'llanmada amaliy mashg'ulotlarini olib borish jarayonlariga e'tibor berilib takomillashtirildi, ya'ni, har bir mavzu uchun talabalar guruhlariga taraqqiyot psixologiyasida qo'llanilgan ilmiy tadqiqot metodlari, savollarga javob berish, topshiriqlarga yechim topish kabi amaliy topshiriqlar tayyorlandi. Amaliy mashg'ulotlarning olib borilishi bosqichma-bosqich tartibda ko'rsatildi. O'quv qo'llanma zamonaviy talab darajasida tayyorlandi.

1-MAVZU. TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI. RIVOJLANISHNING UZLUKSIZLIGI VA O'ZGARISHI.

1.1.Taraqqiyot psixologiyasi fanining predmeti, vazifalari.

1.2.Taraqqiyot psixologiyasi faniga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi va boshqa fanlar bilan aloqasi.

1.3.Taraqqiyot psixologiyasining ilmiy-tadqiqot metodlari.

1.4.Yosh davrlarini tabaqalashtirish. Rivojlanishning psixologik nazariyalari.

Tayanch iboralar: Psixik taraqqiyot, yosh davrlari psixologiyasi, rivojlanishning psixologik nazariyalari, insonlarni yoshi, yoshning tabaqalanishi.

1.1. Taraqqiyot psixologiyasi fanining predmeti, vazifalari.

Umumiy psixologiyada yosh davrlari psixologiyasining predmeti to'g'risida fikr yuritilayotganda inson umrining turli yosh bosqichlarida kechishi, yosh o'sishiga va psixik taraqqiyotga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, turli ta'sirlar tufayli turlicha tarzda ro'y beradigan psixik rivojlanish xarakteristikasi nazarda tutiladi. Demak, yosh davrlari psixologiyasining mavzulari turli yoshdagi odamlarning bolalar, o'quvchilar, kattalar, erkaklar, ayollarning ontogenezda tug'ilgandan umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi hamda o'zaro munosabati qonuniyatlarini o'rganishdan iboratdir. Yosh davrlari psixologiyasi insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning har xil faoliyatini, er va ayolning jins tafovvutlarini, shuningdek inson shaxsining tarkib topishini ilmiy jihatdan tadqiq qiladi.

Psixolog olim M. Davidning fikricha, inson umri ona qornidan

qabrgacha rivojlanish davri bo'lib, har bir inson yosh bosqichlarini o'zidan o'tkazadi. Bola kabi biz ham ijtimoiy

o'yindan hayot tarzini tushunib o'zimizni tayyorlab borganmiz. Kattalar kabi tabassum qilamiz, qiyqiramiz, sevamiz va hasad qilamiz va ba'zida qachonlardir vafot etishimizni uylab qolamiz. Psixologiya taraqqiyoti insonlar doim rivojlanishini ya'ni jismoniy, psixologik va

ijtimoiy jihatdan go'daklik davridan to keksalik davrigacha o'sishini o'rganadi.

Psixik taraqqiyot psixologiyasi bir qator vazifalarni hal qilish bilan birga o'rganilganlik darajasini amaliyotga tadbiiq etishi va ko'plab ta'limga mos qaror loyihalarni ishlab chiqadi, bu esa o'z navbatida ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishga yordam beradi. Biz shaxslar bilan munosabatga kirishganda ham albatta ularni yoshiga loyiq munosabatlarni tashkil etamiz, shaxslararo muloqotni to'g'ri yo'naltirish, jamoada ijobiiy psixologik iqlim yaratishga, shaxslar bir-birini yaxshi tushunib olishi uchun, ijtimoiy yashash sharoitlarini yaxshilashi uchun, samarali suhbatlarni tashkil etib uzoq umr ko'rish sirlarini ochishga ham amaliy jihatdan psixologik xizmat ko'rsatamiz.

Umumiiy psixologiyada psixik taraqqiyot psixologiyasini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Yosh davrlar psixologiyasi boshqa fanlar bilan bog'liq holda rivojlandi, bunda eksperimental biologiya va genetika, meditsina, sotsiologiya kabi fanlarning xizmati katta bo'ldi. Yosh davrlari va differentsial psixologiya fani dialektika printsiplariga, oliy nerv faoliyati qonunlariga, differentsial psixofiziologiya qonuniyatlariga, psixologlar to'plagan materiallarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o'zgarishi yuzasidan baxs yuritadi. Ijtimoiy turmushning barcha jabhalaridagi amaliy masalalarni hal qilishda faol ishtirok etadi.

Psixologiyada psixik taraqqiyot inson shaxsining tarkib topishi jarayoni sifatida qaraladi. Psixik taraqqiyot bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Jumladan, bola aql-zakovatining ko'rsatkichi, sifati, xarakteri uning atrofdagi odamlar bilan o'zaro kundalik munosabatlari va u bajaradigan amaliy faoliyat jarayonida vujudga keladi. Bunday o'zaro ta'sirlar natijasida bolada turli sifatlar tarkib topa boradi. Masalan, savol-javob, baxs-munozara ta'sirida aqlning ijodiiy maxsuldorligi, tezligi va teranligi orta boradi. Kun sayin rivojlanib borayotgan hozirgi davrda shaxs psixik taraqqiyotini yanada jadallashtiruvchi vositalar mavjud. Shu tufayli bolalarning aqliy o'sish darajasini turli darajadagi murakkablikda tuzilgan testlar bilan aniqlash mumkin.

Umumiiy psixologiyada psixik taraqqiyotning predmeti ta'lim va psixik taraqqiyot muammosining o'zaro munosabatini ilmiy asosda talqin etib, bu ikki jarayon bir-biri bilan uzviy bog'liq ekanligini e'tirof

etadi. Mazkur muammo yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlarning fikricha, ta'lim bolaning psixik taraqqiyotidan oldinda borib, uni o'z ortidan ergashtirishi lozim.

Yosh psixologiyasining bir qator muammolarini ajratib ko'rsatish mumkin.

1.Inson psixik xususiyatlari va xulq-atvori rivojlanishining organizm va muhitga bog'liqligi muammosi.

2.Insonning rivojlanishiga stixiyali ta'lim va tashkil etilgan ta'limning ta'siri muammosi.

3.Layoqat va qobiliyatlarning o'zaro munosabati muammosi.

Bir tomondan psixik rivojlanish organizmga, ya'ni inson organizmining anatomik fiziologik tuzilishiga bog'lik. Nerv sistemasi va miyaning insoniy tuzilishi uni ong egasi, nutq va yuqori darajadagi intellekt sohibi sifatida rivojlanishiga imkon beradi. Nasliy yo'l bilan yoki jiddiy kasallik oqibatida yuzaga keluvchi organizm anatomik fiziologik holatidagi buzilishlar psixik taraqqiyotga ta'sir etishi va rivojlanishdan orqada qolishga olib kelishi mumkin. Bolaning miyasi etilib bo'lmaguncha unda verbal nutqni va u bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlarni shakllantirish mumkin emas.

Ikkinchi tomondan, organizmning psixik rivojlanishi muhitga ham bog'liq. Chunki psixik taraqqiyotga ta'lim-tarbiyaning ta'siri juda beqiyos. Biroq, psixik taraqqiyotning u yoki bu bosqichida bu omillardan qaysi biri ko'proq ta'sir etishini aniq aytish qiyin.

Stixiyali ta'lim-tarbiya maxsus ta'limiy maqsadlarsiz, hech qanday dasturlarsiz, insonning jamiyatda boshqa kishilar bilan munosabatlari natijasida amalga oshadigan ta'lim-tarbiya. Tashkil etilgan ta'lim-tarbiya esa maqsadga qaratilgan holda maxsus ta'limiy tizimda olib boriladigan ta'lim-tarbiyadir.

Shak-shubhasiz, inson stixiyali va tashkil etilgan ta'sirotlar ostida psixologik jihatdan taraqqiy etadi, lekin ulardan kay biri inson xulq-atvoriga kuchliroq ta'sir etishi masalasi muammoligicha qolmoqda.

Keyingi muammo – layoqat va qobiliyatlarning o'zaro munosabati masalasidir. Bolaning qobiliyatlari rivojlanishiga ta'sir etuvchi layokatlarining o'zi nima? Layoqatlar tarkibi faqat organizmning nasliy xususiyatlari bilan bog'liqmi yoki uning tarkibiga insonning orttirilgan xulq-atvor va psixik xususiyatlarini ham kiritish mumkinmi? Bola qobiliyatlarining taraqqiyoti ko'proq mavjud layoqatlarga bog'liqmi

yoki unga to'g'ri tashkil etilgan ta'lim-tarbiyaning ta'siri kuchliroqmi? kabi savollar hanuzgacha to'la-to'kis o'z echimini topmagan.

Yosh psixologiyasi psixika va xulq-atvorda bir yosh davridan ikkinchisiga o'tishda yuzaga keladigan miqdoriy hamda sifatiy o'zgarishlarni o'rganadi. Odatda bu o'zgarishlar hayotning muayyan bosqichlarini, 1 necha oydan (go'daklik davri) to bir qancha yillarni (katta yosh davrida) qamrab oladi. Ushbu o'zgarishlar "doimiy ta'sir etib turuvchi" omillar – biologik etilish hamda inson organizmining psixofiziologik holati, uning insonga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan o'rni, intellektual hamda shaxs rivojlanishida erishgan darajasiga bog'liq bo'ladi.

Psixika va xulq-atvorda yuzaga keladigan bu turdagi yoshga xos o'zgarishlar evolyusion o'zgarishlar deb ataladi. Evolyusion o'zgarishlarda miqdoriy va sifatiy qayta qurishlar nisbatan sekinlik bilan amalga oshadi.

Nisbatan qisqa vaqt oralig'ida jadal yuz beradigan chuqur o'zgarishlarni revolyusion o'zgarishlar deb atash mumkin. Revolyusion o'zgarishlar odatda bir yosh davrining tugallanishi, ikkinchi yosh davrining boshlanishi arafasida ro'y berib, yosh taraqqiyotining inqirozlari bilan bog'liq bo'ladi. Yosh taraqqiyotidagi inqirozlar va ular bilan bog'liq bo'lgan psixika va xulq-atvorda ro'y beradigan revolyusion qayta (qurishlar) tuzilishlar Yoshni davrlarga ajratishning asoslaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Rivojlanish belgilaridan biri bo'lgan yana 1 turdagi o'zgarishlar aniq bir ijtimoiy vaziyatning ta'siri bilan bog'liq bo'lib, ularni situatsion (ya'ni vaziyat bilan bog'liq bo'lgan) o'zgarishlar deb atash mumkin. Bunday o'zgarishlar inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan ta'lim-tarbiya ta'sirida vujudga keladi.

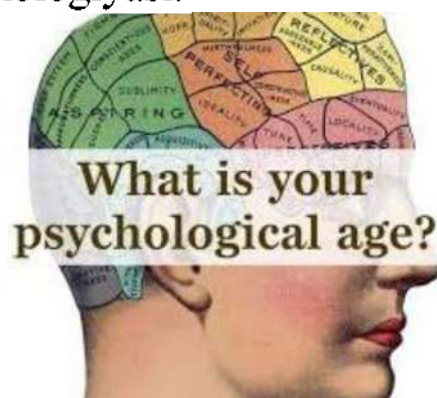
Evolyusion va revolyusion o'zgarishlar odatda barqaror hamda qaytarilmas bo'lib, sistematik mustahkamlashni talab qilmaydi. Situatsion o'zgarishlar beqaror, o'zgaruvchan, ularni mashqlar orqali mustahkamlash talab qilinadi. Evolyusion va revolyusion o'zgarishlar inson psixologiyasini shaxs sifatida qayta o'zgartirsa, situatsion

o'zgarishlarda xulq-atvorning ba'zi ko'rinishlari, bilim, malaka va ko'nikmalar hosil bo'ladi.

Taraqqiyot psixologiyasining predmeti – inson psixikasining Yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xislatlarining ontogenezi o'rganishdan iborat.

Yosh psixologiyasi o'z navbatida bir qancha sohalarga bo'linadi. Bular:

1. Bolalar psixologiyasi
2. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi.
3. O'smir psixologiyasi.
4. Ilk o'spirinlik yoshi psixologiyasi.
5. Katta yoshdagilar psixologiyasi.
6. Gerontopsixologiya (qarilik) psixologiyasi.

Taraqqiyot psixologiyasining umumiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- 1) Psixik jarayonlarning, bilimlarni o'zlashtirishning yosh imkoniyatlarini tadqiq qilish.
- 2) Shaxs rivojlanishining muhim omillarini o'rganish.
- 3) Psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini hamda bosqichlarini tadqiq etish.
- 4) Har bir yoshning psixologik va individual xususiyatlarini o'rganadi.

Yosh psixologiyasining asoslarini bilmay turib, ta'lim-tarbiyaning hech qanday nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal qilib bo'lmaydi.

Ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri, ilmiy asosda tashkil qilish uchun ta'lim jarayonining o'ziga xos psixologik qonuniyatlarini, ya'ni bilimlarni o'zlashtirish jarayonini, ko'nikma va malakalarni, faol, mustaqil hamda ijobiy tafakkur jarayonlarini tarkib toptirishni yaxshi bilish lozim bo'ladi. Psixolog L.S. Vigotskiy ko'rsatib o'tganidek, ular ma'lum hodisalarga nisbatan o'zlarining kundalik hayotdagi oddiy tushunishlari bo'ladi. Bu esa ilmiy tushunchalarning tarkib topishiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Bundan keyin, tushunchalarni tarkib toptirishda hissiy negizga qay darajada tayanish lozimligini, qaysi paytda ko'rgazmalilikdan va yakka hodisalardan qutilib, mavhumlik

hamda umumiylikka o'tish maqsadga muvofiqligini bilish kerak. Ko'rgazmali tayanchdan barvaqt voz kechish ham ana shu bosqichda sun'iy ravishda to'xtab qolish ham bir xil xatodir.

Shuning bilan birga ko'rib va eshitib idrok qilish xususiyatlarini hamda ularning o'zaro munosabat xarakterini bilish kerak. O'tilgan materiallarni qanday yo'l bilan psixologik jihatdan samarali qilib mustahkamlash mumkin? O'quvchiga savolni qanday berish mumkin: umumiy qilibmi yoki qonkret shakldami? Bir xil savollarni beraverish to'g'rimi? Yordamchi savollarning roli qanday? (Psixologiyada shu narsa ma'lumki, javob beriladigan savolning ifodalanishiga ham bog'liq bo'ladi).

Shunday qilib, Umumiy psixologiyada psixik taraqqiyot fanining asosiy vazifasi shaxsning kamol topishi qonunlarini va turli yosh bosqichlaridagi shaxs rivojlanishida vujudga keladigan psixik faoliyat xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir. Umumiy tarzda vazifalarni quyidagicha belgilaymiz:

Nazariy vazifalari -Fanning vazifalari mazmuniga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin. Nazariy vazifalari g'oyat muhim va murakkab bo'lib, u shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, holat va shart-sharoitlarining o'zaro ta'siri xususiyatlarini o'rganishdan iboratdir.

Amaliy vazifalari-Amaliy vazifalari esa psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi va taraqqiy etishi hamda inson shaxsi psixologik xususiyatlarining tarkib topishi qonuniyatlarini o'rganishda qo'lga kiritilgan ilmiy dalillarni ta'lim-tarbiya sohalariga tadbqiq qilish tashkil etadi.

Yoshlarimiz jamiyatning a'zosi, mukammal shaxs sifatida muayyan ijtimoiy muhitda kamol topar ekan, uning butun bilish jarayonlari o'ziga xos xususiyatlari va ruhiy holatlari, ongi ham rivojlanadi. Ana shu rivojlanish natijasida uning ongi go'dakning dastlabki oddiy aks ettirish (in'ikos) tarzdagi sodda ongidan balog'atga yetgan insonlarga xos tevarak-atrofni, borliqni, odamlarni aniq, yaqqol to'la va anglab aks ettirish darajasigacha rivojlanadi.

Xulosa sifatida aytish joizki, agar umumiy psixologiya psixika haqidagi, psixikaning zohir bo'lish va taraqqiyot qonuniyatlari haqidagi fan bo'lsa, yosh davrlar va differentsial psixologiya turli yoshdagi shaxsning psixik taraqqiyotining o'sishi va psixik faoliyatning

individual xususiyatlari taraqqiyoti, fe'l-atvorlarini va umuman shaxsni kamol toptiradigan shart-sharoitlarini ham o'rganadi desak mubolag'a bo'lmaydi.

1.2. Taraqqiyot psixologiyasi faniga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi va boshqa fanlar bilan aloqasi.

Taraqqiyot psixologiya fanning alohida tarmog'i sifatida o'zining kelib chiqish va rivojlanish tarixiga ega.

Psixik taraqqiyot psixologiyasiga sharq va g'arb olimlari o'z munosabatlarini bildirib va ilmiy izlanishlarini oli bormoqda. Ulardan, sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib, A.Navoiy va boshqa bir qator allomalar yosh davrlari psixologiyasi mavzusiga doir o'z qarashlarini bildirganlar.

Abu Rayxon Beruniy kishilarning jismoniy tuzilishi, umrlarining uzun-qisqaligi kabilarning umumiy hayot xususiyatlaridagi ahamiyati haqida o'zining "O'tmish yodgorliklari" deb nomlangan asarida bayon qilgan. Allomaning fikricha, inson uzoq umr ko'rishining sabablari biologik va irsiy omillar bilan bog'liq bo'ladi.

Ibn Sino inson umri va yosh o'sishi bilan bog'liq xolda kechadigan psixik taraqqiyot masalalari xususida hamda inson shaxsini shakllantirish muammolarini "Odob haqida" risolasi orqali bayon qilgan. Shuningdek Ibn Sino "Tib qonunlari" nomli asarida inson organizmining tuzilishi, undagi nerv tolalari va nerv yo'llari, fiziologik jarayonlar bilan bog'liq psixik jarayonlar xususida bir qancha ma'lumotlar keltirgan.

Ibn Sino "Xayy ibn Yaqzon" qissasida inson fe'l-atvorini, ruhiyatini tushunish uchun mantiq ilmini o'rganishga chorlaydi. Bu fan inson tafakkur doirasining kengayishiga katta yordam beradi. Insonlarning fe'l-atvorini bilish uchun o'qish, o'tkir bo'lish uchun farosat ilmidan xabardor bo'lish kerak. Darhaqiqat, ilm o'rganishga Forobiy musiqiy, falsafiy ilm bilan da'vat etgan bo'lsa, ibn Sino mantiq ilmi orqali da'vat etgan.

Abu Ali ibn Sino bolalarning o'qish, ta'lim olishlariga mas'uliyat bilan qarash tarafdorlaridan bo'lgan. U bola 6 Yoshga etgach muallimga bilim olish uchun topshirilishini aytib o'tadi. Hozirda ham bolalarning 6, 7 yoshdan boshlang'ich sinflarga qabul qilinishi ibn Sinoning o'sha davrdagi g'oyalarining naqadar ahamiyatli ekanligidan

dalolat beradi, zotan ushbu hol bolaning o'qishga bo'lgan muhabbatini kuchaytirishi mumkin. Uning fikricha, bolaga ta'lim asta-sekinlik bilan berilishi joiz. Uni birdaniga kitobga bog'lab qo'ymaslik lozim, deydi alloma. Ibn Sino kishilarning yashashga qobil bo'lishi va bekorga jabr ko'rmasligi uchun ularga ehtiyot bo'lib ta'lim berish kerakligini uqtiradi. Ya'ni ularning o'qishga bo'lgan ijobiy motivlarini so'ndirmaslikka undaydi.

O'quvchilarning o'qish faoliyatiga oid fikrlar qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy asarlarida ham o'z aksini topgan. Uning fikriga ko'ra, bilim olish uchun o'quvchilarda avvalo intilish va qiziqish bo'lishi kerak. Darhaqiqat, nimanidir o'rganish, tadqiq qilish uchun insonda intilish, harakat va qiziqish bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Ilm olishning muhim yo'llaridan biri inson hammani o'ziga do'st tutishi va boshqa insonlarga ham yaxshilik qila olishi lozim.

Beruniy ilm olishda axloqiy poklikni yuqori o'ringa qo'yib, ta'lim va tarbiyani bir xil izchillikda olib borganlar komil inson darajasiga erishadilar, deydi.

Beruniy o'qitish uchun muallim o'z malaka va bilimlarini doimo orttirib, zamonga moslashib borishi lozimligini uqtiradi. U kitob o'qish usullariga alohida e'tibor qaratadi. Kitoblarni shunchaki emas, fikrlab, kichik-kichik bo'limlarga bo'lib o'qish va umumlashtirib borish kerakligi haqida ma'lumotlar beradi. Beruniy o'qitishda faqat induktiv (umumiy xulosa) yo'li bilangina emas, balki deduktiv (juz'iy xulosa) yo'li bilan ham ish tutish lozimligini ta'kidlaydi, zotan bunday o'qishda tafakkur kengayib, bilimlar ortib boradi.

Abu Rayhon Beruniy o'qituvchilar o'quvchining e'tiborini taqqoslash, qiyoslash kabi operatsiyalarga qaratishlari lozimligiga alohida ahamiyat beradi. Zotan, bugungi kunda ham ongli, ifodali, to'g'ri va tez o'qish hozirgi zamon o'quvchilarining savodli bo'lishlarini ta'minlovchi asosiy tarkibiy qismlardandir.

Abu Rayhon Beruniy ilm olishda takrorlashga zo'r berib, yosh o'quvchilarni toliqtirib va zeriktirib qo'ymasdan, turli psixologik usullarni qo'llashni, shu orqali ularning tafakkurini boyitib, bilimlarini chuqurlashtira borishni ilgari surgan buyuk zotdir. Ya'ni o'qishga nisbatan bo'lgan qiziqishni so'ndirmaslik uchun bolalarning Yoshiga xos psixologik xususiyatlar albatta inobatga olinishi kerakligini e'tirof etadi.

Sharqning boshqa bir yirik olimi Burhoniddin Zarnujiy o'zining "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" kitobida: "O'qib o'rganish uchun eng yaxshi vaqt Yoshlik davri, erta tong va qosh qoraygan payt. Bilim oluvchi ana shu vaqtni samarali tashkil etishga odatlansin, bordi-yu, unga bir fan zerikarli bo'lsa, boshqasi bilan mashg'ul bo'lsin", - deya ta'lim beradi. "Ta'limul – mutaallim" nomli kitobida bo'lsa ta'limning uzviylik prinsipini e'tirof etadi .

XI asrda yashab ijod etgan Mahmud Qoshg'ariy ham o'zining "Devonu lug'atit turk" asarida bilim olishga da'vat etgan. Asardagi: "Ey o'g'lim, mendan o'git, nasihat ol, odobli va tarbiyali bo'lishga tirish, toki el ichida zo'r olim bo'lib tanil va ular orasida odob va ilm tarqat" yoki "Ilm, hikmat o'rgan, o'rganishda havoyilik va takabburlik qilma, hech narsa o'rganmasdan, o'zini bilimdon ko'rsatib maqtangan kishi imtihon vaqtida uyaladi, achinadi" kabi fikrlari buning yorqin misolidir.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Sharq mutafakkirlari o'quv motivlarini ehtiyojlar nuqtai nazaridan tahlil qilishga harakat qilganlar. Mazkur ehtiyojlarni hosil qilishga, oshirishga, asosan o'qituvchilar tomonidan ta'lim jarayonining psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish, ya'ni o'qish jarayonida bolalarning fiziologik va psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularga imkon qadar individual yondashish orqali erishish mumkinligini e'tirof etishgan. SHu bilan birga, SHarq mutafakkirlarining buyuk xazinasini, bolalarga ta'lim, tarbiya berishdagi ilg'or fikrlari hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Yosh davrlari psixologiyasi fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida tarkib topadi. Bunda taniqli rus pedagogi K.D. Ushinskiyning asarlari, ayniqsa uning "Inson tarbiya predmeti sifatida" nomli asari katta rol o'ynaydi.

Olmon psixologi E.Meyerman bolaning maktab davrida uning ruhi va tanasida kechayotgan uzgarishlarni to'liq bilmay turib, unga buyruq yoki tazyiq o'tkazib bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha eksperimental pedagogikaning maqsadi ayni shu muammolarga qaratilmog'i darkor.

Amerikalik psixolog-olim S.Xoll har qanday bola o'zining individual taraqqiyotida filogenezni ontogeneza takrorlaydi, shu bois bolalarga ibtidoiy instinktlarni og'riqsiz, yengil kechishi uchun qulay

imkoniyatlar yaratib berish zarur deb aytadi. S.Xoll o'z tajribalari asosida boy ashyoviy dalillar to'plab, bola haqida psixologik, fiziologik hamda pedagogik bilimlarning kompleks dasturini yaratish g'oyasini olg'a suradi.

Filogenez-(yunoncha, phyle - qabila, generis - kelib chiqish, paydo bo'lish)- muayyan tirik mavjudot turining yerda hayot boshlanganidan keyingi evolyutsion taraqqiyot jarayoni.

Shveytsariyalik psixolog E.Klapared «Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika» asarida qiziqish, motiv, ehtiyojlarning metodologik asoslari, bolalar tafakkurining xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari, uxshashlik va tafovutning bola ongida sodir etilishi tug'risida mulohaza yuritadi.

Frantsuz psixologi J.Piajening fikriga ko'ra, inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga bog'liq, zotan jamiyat va tabiat o'rtasidagi turli aloqalar tizimining shakllanishi, insonning ulg'ayishini belgilaydi. U aloqa sifatida xatti-harakatni tushunadi, bu esa kishining atrof-muhitga shaxsiy munosabatidan boshqa narsa emas, albatta J.Piajening ta'kidlashicha, eng qimmatli, ahamiyatli, ijtimoiy harakat hamkorligidagi faoliyatda o'z ifodasini topadi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning muhim tamoyili hisoblanadi.

Amerikalik psixolog Dj.Bruner shaxsning tarkib topishi bilan ta'lim o'rtasida o'zaro aloqa mavjudligini ta'kidlab, insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishning takomillashuvi uning ijtimoiylashuvini jadallashtiradi, deb uqtiradi.

Bundan tashqari CH.Darvinning evolyusion g'oyalari ham Yosh psixologiyasining taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Evolyusion ta'limot psixik taraqqiyot manbalari muammosiga e'tiborini qaratishga olib keladi.

XX asrning boshlariga kelib, umumiy psixologiyada o'tkaziladigan eksperimental tadqiqotlarni pedagogika sohasiga shundayligicha o'tkazish mumkin deb qaraldi. Ammo o'sha davrning umumiy psixologiya fani pedagogika uchun etarli bilimlar boyligini bera olmas edi.

1906 yil Peterburgda pedagogik psixologiya bo'yicha I s'ezd chaqirildi. Pedagogik psixologiya namoyondalari – A.P.Nechaev, N.E. Rumyansev va boshqalar pedagogik adabiyotlarni keskin tanqid qilib chiqdilar. Psixologiyani pedagogik amaliyot bilan yaqinlashtirish

eksperimental tadqiqotlarni ta'lim-tarbiya jarayonining o'zida o'tkazish orqaligina mumkin degan muhim xulosa chiqarildi. Ya'ni eksperimental ma'lumotlar tashqaridan emas, balki psixologik-pedagogik tadqiqotning o'zidan olinishi kerak, degan xulosaga kelinadi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun esa yosh va pedagogik psixologiyaning muhim nazariy, metodologik masalalarini hal qilishning to'g'ri yo'llarini izlab topish lozim edi. Shu tufayli psixik

taraqqiyotning manbalari va uning ta'lim jarayoniga munosabati masalasi. Yosh va pedagogik psixologiyaning markaziy muammosi bo'lib qoladi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida AQSH larida pedologiya deb ataluvchi yangi fan vujudga keladi. Uning namoyondalari –

S.Xoll, E.Meyman, V.Preyer. Bu oqim namoyondalari bola rivojlanishining biologik, fiziologik va psixologik nazariyalarini mexanik ravishda qo'shadilar.

1936 yil 4 iyulda VKP (b) MK ining "Xalq maorifi komissarligi sistemasidagi pedologik buzg'unliklar haqida" gi qarori chiqdi. Bu qarorda pedologiya fani marksistik nuqtai - nazarga zid ekanligi ta'kidlanib, katta tanqid ostiga olindi. SHu tariqa pedologiya faniga barham berildi.

20 - 30 yillarda pedagogik psixologiyada juda ko'p ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi, hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bir qancha psixologik-pedagogik qonsepsiyalar vujudga keldi. Ayniqsa, A.S.Makarenkoning bola shaxsi va bolalar jamoasiga bo'lgan ilmiy qarashlari, L.S.Vigotskiyning oliy psixik funksiyalarning rivojlanish nazariyasi katta ilmiy qimmat kasb etadi.

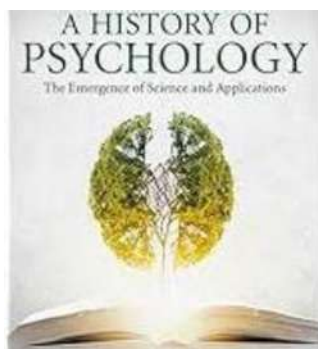
Hozirgi kunda yosh davrlari fanining eng rivojlangan sohasi hisoblanadi. Yosh va pedagogik psixologiya masalalari bilan bir qator ko'zga ko'rinarli psixologlar shug'ullanganlar va shug'ullanmoqdalar. Ulardan: B.G. Ananov, L.I.Bojovich, P.YA.Galperin, V.V.Davidov, A.V.Zaporozets, L.V.Zankov, G.S.Kostyuk, A.N.Leontev, N.A.Menchinskaya, N.F. Talizina, D.B.Elqonin va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Bolalar psixologiyasi muammolari bilan shug'ullangan o'zbek olimlaridan: professorlar M.G. Davletshin, E.G'.

G'oziev, M.Vohidov; R.I. Sunnatova, Z.T. Nishonova, dotsent S.A.Axunjanova, SH.A. Do'stmuhamedova, S.X.Jalilova kabi psixologlarni keltirishimiz mumkin.

Yosh psixologiyasining asosiy metodologik tamoyillari

30-yillarning o'rtalariga kelib psixologiya fanining asosiy tamoyillari: determinizm tamoyili, ong va faoliyatning birligi tamoyili, psixikaning faoliyatda rivojlanishi tamoyili aniq ifodalab berildi.

Determinizm tamoyili psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishini anglatadi. Agar hayvonlar psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda bu psixikaning rivojlanishi biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash bilan belgilanadi. Agar odamning psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda kishida ong shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi pirovard

natijada tirikchilikning moddiy vositalarini ishlab chiqarish usullarini rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi. Kishi ongining ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega ekanligini tushunish kishi ongining ijtimoiy borliqqa bog'liqligi haqidagi umumiy materialistik tamoyilidan kelib chiqadigan eng muhim xulosadir.

Ong va faoliyat birligining psixologiyada qabul qilingan tamoyili ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashkil etishini bildiradi. Ong faoliyatning ichki rejasini, uning programmasini tashkil etadi. Voqelikning o'zgaruvchan modeli aynan ongda hosil bo'ladiki, odam o'zini qurshab turgan muhitda Shuning yordamida mo'ljalladi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi tamoyili shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo'lsagina, u to'g'ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin. Bu tamoyil psixologlardan P.P. Blonskiy, L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev, S.L. Rubinshteyn, B.M.Teplov va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topdi.

Psixikaning taraqqiyotini dialektik nuqtai nazardan tushunish psixik taraqqiyot odamning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlab berdi. Bunda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishning yuz berishi odam uchun aynan xos bo'lgan psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi. L.S. Vigotskiy, ta'lim

psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi, degan fikrni aytib, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi, deb ta'kidlaydi.

P.P.Blonskiy tafakkurning kichik maktab Yoshida o'yinlar bilan, o'spirinlik Yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanishini tahlil qildi. S.L. Rubinshteyn ong faoliyatda paydo bo'lib, ana shu faoliyatda shakllanadi, deb yozgan edi. B.M.Teplov odamning eng muhim individual-psixologik fazilatlaridan bo'lgan qobiliyatni tadqiq qilarkan, qobiliyat faqat rivojlanishda mavjud bo'lgan, deb ta'kidlaydi. Lekin rivojlanish faoliyat jarayonidan bo'lak boshqacha muhitda yuz bermaganidek, "qobiliyat tegishli qonkret faoliyatdan ajralgan holda paydo bo'la olmaydi".

Ilmiy psixologik adabiyotlarda keltirilgan emperik ma'lumotlar asosida yosh davrlari psixologiyasining mustaqil fan sifatida ajralib chiqishiga qator omillar va xolatlar sabab bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin.

Quyida ana shu omillar haqida bayon qilamiz:

1.Barcha fanlar negiziga kirib borgan evolyutsiya g'oyasining (Ch.Darvin) inson psixikasining rivojlanish jarayonida o'rganish zarurligi;

2.Umuminsoniy, umumpsixik qonuniyatlar turli yoshdagi odamlar xatti xarakatini, psixik xususiyatlarini va bolalarning o'sishiga biror bir faoliyatning ta'sirini aniqlash uchun yetarli emasligini e'tirof etish;

3.Yosh davrlari psixologiyasi insonning (tug'ilganidan umrining oxirigacha) kamoloti uchun metodologik va nazariy ahamiyatga ega ekanligi tan olinganligi;

4.Turli yoshdagi odamlarning ehtiyojlari ortib borayotganligi;

5.Tibbiyot fani va uning tarmoqlari rivojlanishi psixiatriya, psixonevrologiya, psixogigiena, neyroxirurgiya, bolalar va kattalar potologiyasi, genetika, oliy nerv faoliyati va xokozolar bo'yicha kopleks tadqiqotlarning vujudga kelishi hamda psixologiya biologiya, meditsina, sotsiologiya fanlari bilan hamkorlikda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilishi;

6.Yuridik psixologiya va uning soxalari ijtimoiy hayotimizda sezilarli o'rin egallayotganligi hamda yoshlar o'rtasida qonunbuzarlikning ortib borayotganligi (sud ishi psixologiyasi,

kriminal psixologiya, voyaga yetmagan qonunbuzarlar muammosi va jinoyatning oldini olish masalasi);

7. Amaliy psixologiya va ijtimoiy siyosiy tus olayotganligi va turmushning har bir jabhasiga kirib borishi, shuningdek o'z o'rnini topayotganligi (psixologik konsultatsiyalar, maslahatlar auto va sotsial treninglar, ishbilarmonlik o'yinlari, professiogramma, psixodiagnostika va xokozolarga talabning ortishi);

8. Psixologiya fani soxalarining inson ontogenezidagi o'zgarishlariga doir, bilimlarga ehtiyoji va talabi ortayotganligi (harbiy, sport, savdo, mehnat, kosmik, injenerlik, ijod, aviatsiya) psixologiyaga aniq ma'lumotlarning zarurligi;

9. Ekologiya muammolari, zoopsixologiya va etologiya vazifalari, millatlararo munosabatlarni barqarorlashtirish, insonparvarlik g'oyalarini turmush tarziga olib kirish masalalarining dolzarbligi;

10. Moddiy ishlab chiqarishni ko'paytirish, sanoatda va qishlok xo'jaligida kishilarning xaqiqiy xo'jayinlik tuyg'usini uyg'otish, aqliy va jismoniy imkoniyatlarni qidirish, ishlab chikarish samaradorligini oshirish, "inson-inson", "inson-texnika", "er-inson", munosabatlarini izchil o'rganish zarurligi;

11. Oilaviy munosabatlarni yaxshilash, ajralishlarning oldini olish. Inoq oila yaratish, yoshlarni oilaviy turmushga tayyorlash, o'z joniga qasd qilish hollarini bartaraf etish, oilada teng xuquqlilikni qaror toptirish va bolalar tarbiyasini yaxshilash vazifalari;

12. Inson uzoq umr ko'rishining sirlarini—gerontopsixologik qonuniyatlarni ochishva targ'ib qilish, davlat muassasalarida psixologik bilimlardan o'z o'rnida foydalanish, uzoq umr ko'rishga zamin tayyorlash, qariyalar uylarida ularning ruhiyatiga mos munosabatda, odilona muloqotda bo'lish kerakligi yosh davrlari psixologiyasini rivojlantirishni taqozo etmoqda.

1.3. Taraqqiyot psixologiyasining ilmiy-tadqiqot metodlari

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarga individual yondoshish uchun ularning individual-psixologik xususiyatlarini, o'quvchilar shaxsining o'ziga xosligini bilish, o'rganish zarur.

Shuning uchun har bir o'qituvchi o'quvchilarni o'rganish usullari bilan qurollanishi shart. Demak, Yosh va pedagogik psixologiya

asoslarini bilish har bir fan o'qituvchisi, har bir pedagog uchun muhim ahamiyatga ega.

Yosh va pedagogik psixologiyaning metodlari faqat nazariy, ilmiy tadqiqot ishlari uchungina emas, balki kundalik, amaliy vazifalarni hal qilish uchun ham zarur.

Rus psixologi B.G. Ananov bo'yicha tadqiqot metodlari 4 guruhga bo'linadi:

I. Tashkiliy metodlar: taqqoslash, longitudinal va kompleks metodlari

kiradi. Taqqoslash—umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, psixopatologiya va defektologiyada keng qo'llaniladi. Yosh va pedagogik psixologiyada o'rganilayotgan psixik jarayonlarning dinamikasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Longitudinal — (uzluksiz)

uzoq vaqt davomida ayni bir xil kishilar o'rganiladi. Kompleks — psixologik tadqiqotlar boshqa fanlar metodlari ishtirokida o'tkaziladi. (shaxsning jismoniy, fiziologik, psixik va ijtimoiy taraqqiyoti aniqlanadi).

II. Empirik metodlar: kuzatish va introspeksiya; eksperimental metodlar (test, so'rovnomalar, suhbat, sotsiometriya, intervyu); faoliyat natijalarini tahlil qilish; biografiya metodlari.

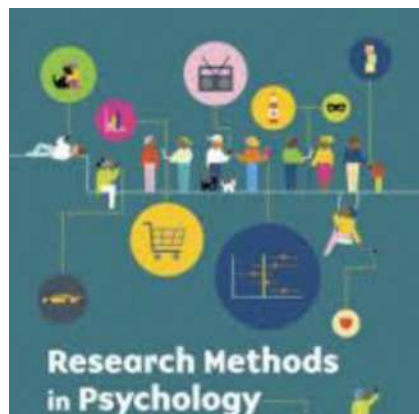
III. Ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari: miqdoriy (statistika) va psixologik yoki sifatiy tahlil turlariga bo'linadi.

IV. Sharhlash metodlari: Genetik va "donalash" metodlari. Genetik metodda taraqqiyotdagi bosqich, pog'onalar, inqiroz holatlari ajratib ko'rsatiladi (vertikal aloqa). Donalash metodida esa shaxsning barcha xarakteristikalarini o'rtasidagi "gorizontal" aloqalar aniqlanadi.

Yosh va pedagogik psixologiyada tadqiqot o'tqazishning quyidagi 4- bosqichi ajratib ko'rsatiladi:

1. Tayyorgarlik bosqichi.
2. Tadqiqot (eksperiment) bosqichi.
3. Ma'lumotlarni qayta ishlash bosqichi.
4. Ma'lumotlarni tushuntirib berish bosqichi.

Birinchi bosqich — tayyorgarlik bosqichi. Bunda har xil vositalar yordamida material o'rganiladi, dastlabki ma'lumotlar to'planadi.

Ikkinchi bosqich – xususan eksperimental bosqich bo‘lib, tadqiqotning qonkret metodikasi amal qiladi va o‘z navbatida bu bosqich birin- ketin qo‘llaniladigan qator bo‘g‘inlarga – eksperiment seriyalariga bo‘linadi.

Tadqiqotning uchinchi bosqichi – tadqiqot ma‘lumotlarini sifat jihatidan qayta ishlashdir. U psixologiyaning matematik apparatini – dastlab ilgari surilgan farazning tasdig‘i tarzida olingan xulosalarning haqqoniyligi haqida hukm chiqarish imkonini beradigan turli xildagi statistik usullar va ehtimollik nazariyasining asosiy qoidalarini qo‘llanishni taqozo etadi.

Tadqiqotning to‘rtinchi – bosqichi olingan ma‘lumotlarni izohlab berish, ularni psixologik nazariya asosida talqin qilish, farazning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini uzil- kesil aniqlashdan iboratdir.

Psixologik tadqiqot bosqichlari

Tayyorgarlik bosqichi
I. Muammoning o‘rganilganlik holatini tahlil qilish, vazifalarini belgilab olish, tadqiqotning ishchi farazini ilgari surish, metodikalar tanlash.
II. Xulosalar ishonchliligini ta‘minlovchi ma‘lumotlar to‘plash. Buning uchun turli metodlar qo‘llanilib, bir yoki bir necha bosqichlarda eksperiment o‘tkaziladi.
III. Tadqiqot natijalarini miqdoriy qayta ishlash, o‘rtacha qiymat, korrelyasiya koefitsientlarini aniqlash, grafiklar va jadvallar, diagramalar tuzish.
IV. Ma‘lumotlarni tavsiflash (interpretatsiya qilish), xulosalar ishlab chiqish.

Taraqqiyot psixologiya metodlari

Asosiy metodlar			
Kuzatish Psixologik holatlarning sabablarini ilmiy tarzda tushuntirib beruvchi tadqiqot metodi.		Eksperiment Psixologik ma‘lumotlarni aniqlashga qaratilgan sharoitlarni yaratish maqsadida tadqiqotchining tekshiriluvchi faoliyatlariga faol aralashuvi	
Hayotiy kuzatish	Ilmiy kuzatish ma‘lumotlar-ni	Laboratoriya eksperimenti maxsus	Tabiiy eksperiment

ma'lumotlar i-ni qayd etish bilangina cheklanib, tasodifiy xarakterga ega.	qayd qilishdan ularning ichki mohiyatini tushuntirib berishga o'tish, uning zaruriy sharti – aniq reja va natijalarni maxsus kundalik yoki bayonnomalar da qayd etishdir.	yaratilgan sharoitlarda, maxsus (apparaturalar) asbob uskunalar yordamida o'tkaziladi. Tekshiriluvchi xatti-harakatlari ko'rsatma orqali belgilanadi.	oddiy hayotiy sharoitlarda o'tkazilib, turli Yosh davrlarida bilish imkoniyatlari ni o'rganish uchun qo'llaniladi.
		Psixologik-pedagogik eksperiment	
		Aniqlovchi	Nazorat
		Shakllantiruvchi	
Yordamchi metodlar			
Faoliyat mahsulini tahlil qilish Tarjimai hol metodi		Sotsiometriya Anketa Suhbat Egizaklar metodi Test	

Bu metodlardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Kuzatish – psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, rejali, biror maqsad asosida o'rganishdir. Kuzatish talablari:

1. Maqsadga yo'nalganlik. Umuman o'quvchini emas, balki uning shaxsiy sifatleri qonkret namoyon bo'lishini turli vaziyatlarda va faoliyatning har xil turlarida – o'yin, o'qish, mehnat, muloqat jarayonida kuzatish.

2. Reja. Kuzatishni boshlashdan oldin muayyan vazifalar belgilanishi (nimani kuzatish), reja tuzilishi (vaqti va vositalari), ko'rsatkichlari aniqlab olishi (nimani qayd etish), bo'lishi mumkin

bo'lgan xatolar va ularni oldini olish yo'llari, taxmin qilinayotgan natijalarni o'ylab olishi lozim. Bunda kuzatilayotgan xususiyat aniq belgilanishi lozim (ular ko'p bo'lmasligi zarur). Kuzatishdan maqsad xulq-atvordagi topilgan kamchiliklarni to'g'irlash yo'llarini ishlab chiqish bo'lmog'i lozim.

3. Mustaqillik. Kuzatish yo'l-yo'lakay qilinishi lozim bo'lgan emas, balki mustaqil ravishda o'tkazilishi kerak bo'lgan vazifa bo'lmog'i lozim.

4. Tabiiylik.

5. Tizimlilik.

6. Ob'ektivlik.

7. Qayd etish.

Biroq kuzatish metodining kamchiliklari ham mavjud. Bular :

1. Tekshiruvchining passiv holatni egallaganligi.

2. Qayd etishdagi xatolar.

3. Qaytarish imkonining yo'qligi.

4. Natijalarni tahlil qilishdagi subektivizm.

Kuzatish pedagogik amaliyotda qo'llaniladigan asosiy metodlardan biridir. Kuzatish intervallari Yoshga bog'liq bo'lishi kerak.

Tug'ilgandan 2 - 3 oygacha – har kuni

2 - 3 oydan - 1Yoshgacha – har hafta

Ilk bolalik ya'ni 1 – 3 Yoshda – har oyda

3 Yoshdan 6 – 7 Yoshgacha – yarim yilda 1 marta

7 – 11 Yoshda – 1 yilda 1 marta kuzatish o'tkazilishi zarur.

Eksperiment metodi. Eksperiment metodi tabiiy va laboratoriya eksperimenti turlariga bo'linadi. Bu metod psixik holatni ta'riflashgagina emas, balki ularni tushuntirib berishga ham imkon beradi.

Kuzatishdan farqli o'laroq, psixologik eksperiment tadqiqotchining sinalayotgan faoliyatga faol aralashuvi mumkinligini nazarda tutadi. Jumladan, psixologik fakt aniq namoyon bo'lishiga, uning tadqiqotchi xohlagan yo'nalish bo'yicha o'zgartirilishiga, har jihatdan tadqiq qilish uchun bir necha martalab takrorlanishiga imkon beradigan shart-sharoitni yaratadi.

Laboratoriya eksperimentining xarakterli belgisi faqat uning laboratoriya sharoitlarida maxsus psixologik asbob-uskunalar yordamida o'tkazishlarida va sinaluvchining xatti-harakatalari yo'l-

yo‘riqqa binoan sodir bo‘lishi bilangina emas, balki sinalayotganligini biladigan sinaluvchi (garchi, odatda, sinalayotgan kishi eksperimentning mohiyati nimadan iboratligini, qonkret nimani va nima maqsadda tadqiq qilinayotganligini bilmasa ham) kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Laboratoriya eksperimenti yordamida diqqatning xossalari, idrok, xotira va boshqalarning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish mumkin.

Tabiiy eksperiment (birinchi marta 1910 – yilda A.F. Lazurskiy taklif etgan) mo‘ljallanganiga ko‘ra, eksperiment o‘tkazilayotganini biladigan sinaluvchida hosil bo‘ladigan zo‘riqishga yo‘l qo‘ymasligi va tadqiqotni odatdagi, tabiiy sharoitlarga (dars, suhbat, o‘yin, uy vazifalarini bajarish va boshqalar) ko‘chirishi lozim.

Masalan, materialni yodlashning samaradorligi uni uzoq vaqt xotirada saqlab qolish to‘g‘risidagi ko‘rsatmaga bog‘liqligini tadqiq qilish tabiiy eksperimentga misol bo‘la oladi. O‘quvchilardan bir guruhi o‘rganilishi lozim bo‘lgan material bilan tanishtiriladi va ushbu material yuzasidan ertasiga so‘ralishini aytadi. Boshqa bir guruhda esa o‘quv materiali xuddi shunday tarzda o‘tilib bo‘lgach, o‘quvchilarga o‘tilgan dars bir haftadan so‘ng so‘ralishi aytiladi. Haqiqatda esa har ikkala guruhda ham o‘quvchilardan ikki haftadan keyin so‘ralgan. Ana shu tabiiy eksperiment jarayonida materialni uzoq vaqt xotirada saqlab qolishga mo‘ljallangan yo‘l- yo‘riqning afzalliklari aniqlanadi.

Psixologik-pedagogik tadqiqot vazifalarini bajaradigan tabiiy eksperiment psixologik-pedagogik eksperiment deb ataladi. Har xil Yosh bosqichlarida o‘quvchilarning bilish imkoniyatlarini o‘rganishda, o‘quvchi shaxsini shakllantirishning qonkret yo‘llarini aniqlashda uning roli benihoya kattadir. Psixologik-pedagogik eksperiment uch qismdan iborat. Aniqlovchi, shakllantiruvchi, nazorat eksperimentlari. Aniqlovchi eksperimentda sinaluvchilardagi biror psixik jarayonning rivojlanish darajasi aniqlanadi. Masalan, boladagi xotiraning rivojlanish darajasi “Meyli” testi yordamida aniqlanishi mumkin. Shakllantiruvchi eksperimentda aniqlangan psixik jarayon me‘yordan orqada bo‘lsa, uni rivojlantirish bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlar o‘tkaziladi. Misolga qaytsak, xotirani rivojlantirish bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkaziladi. Nazorat tajribalarida shakllantiruvchi ta’sirning samaradorligini aniqlash uchun diagnostik metod yana bir marta takroran o‘tkaziladi.”Meyli” testi yana bir bora o‘tkazilib,

maxsus matematik- statistik metodlar yordamida shakllantiruvchi ta'sirning samaradorligi aniqlanadi.

Anketa. Savollar yordamida psixologik axborot to'plashning metodik usulidir. Bunda savollar mantiqan bir-biri bilan bog'langan bo'lib, tadqiqotning maqsadiga mos keladi. Anketa yordamida o'qituvchi o'quvchilar shaxsiy sifatlarini aniqlash uchun material to'playdi.

Taklif etiladigan savollarga qarab, anketalar mazmun, funksiyasi, shakli bo'yicha turli xil bo'lishi mumkin.

Mazmun bo'yicha anketa:

1.Faktlar ("Sening bo'sh vaqtingdagi mashg'uloting", "Uy joy sharoitingni ta'rifla");

2.Atrofdagi kishilar, hodisalar xarakteristikasini ("O'quv- ishlab chiqarish korxonasida ish formasi boshqacha bo'lishi kerak deb hisoblaysanmi?", "Ko'pchilik bolalar o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solmay o'qishlarining sababi nimada deb o'ylaysan?").

3.O'quvchining niyatlarini ifodalashi mumkin

("Oliy o'quv yurtiga kirasanmi?", "YOzgi oromgohga borasanmi?").

Savollar bajaradigan funksiyasiga ko'ra anketa o'z ichiga quyidagilarni oladi:

a)Filtrlovchi-savollar. M.: agar o'qituvchini oliygohga kirishni xohlovchilar qiziqтира, anketada quyidagicha savollar taklif etiladi: "Sening yoqtiradigan predmeting?". Bunga faqat oliygoxga kirmoqchi bo'lgan o'quvchilargina javob beradilar.

b)Tekshiruvchi yoki nazorat qiluvchi savollar. Ularning asosiy funksiyasi – ma'lumotning to'g'riligini tekshirish.

Shakli bo'yicha anketalar:

a) Ochiq – bunda to'g'ri savollar o'z xohishiga qarab, erkin javob berish mumkin.

b) Yopiq – bunda savollarga tayyor javob berilgan bo'lib, o'quvchi ulardan birini tanlashi lozim.

Anketa savollariga quyidagi talablar qo'yiladi:

1.Savollar aniq, tushunarli, sodda va qonkret bo'lishi lozim.

2.Anketaning boshida oson savollar, keyin qiyin, undan keyin eng murakkablari, nihoyasida yana oson savollar berilishi lozim.

3. Bitta xususiyatni aniqlashga bir necha savollar, nazorat qiluvchi savollar berilishi lozim.

Anketa metodining ijobiy tomoni:

- 1) ommaviy o'rganish imkoniyati;
- 2) informatsiya to'plash tezligi;
- 3) ma'lumotlarni analiz qilishda matematik metodlardan keng foydalanish imkoniyati;
- 4) og'zaki formada javob olish qiyin bo'lgan savollarga javob olish imkoniyati;
- 5) bir necha tadqiqotlar natijasini taqqoslash imkoniyati;

Suhbat metodi. Suhbat – bevosita muloqot jarayonida o'quvchilar psixik xususiyatlarini aniqlash metodikasi bo'lib, o'qituvchi oldindan tayyorlab qo'ygan savol asosida o'zi uchun kerakli bo'lgan informatsiyani olish imkoniga ega.

Suhbat metodikasi yordamida inson xarakteri xususiyatlari, xatti-harakati motivlari, hayotining turli tomonlariga uning bahosi, biografiyasining asosiy faktlari va unga bo'lgan munosabatlarni aniqlash mumkin.

Suhbat metodi ma'lum qoidalarga asoslanishi lozim.

1. Suhbat tasodifiy emas, rejali bo'lishi kerak.
2. Suhbat boshida o'quvchi qiziqadigan mavzuda gaplashish kerak.
3. Suhbat boshlanishida biografik xarakterdagi savollar berilmasligi kerak.
4. Savollar tushunarli, Yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda berilishi kerak.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi. O'quvchilar yozgan inshoga qarab, o'qituvchi uning adabiy qobiliyatini, so'z boyligi, rivojlanish darajasi, obrazli tafakkuri haqida xulosa chiqarishi mumkin.

Tashxislash metodlar: Bu metodlar shaxsning u yoki bu xususiyatlarini shunchaki ta'riflash emas, balki bu xususiyatlarni o'rganish asosida sifat va miqdor jihatdan xarakteristika berish imkoniyatiga ega.

Tashxislash metodlariga turli xil testlar kiradi.

Test metodi yordamida kishining aqliy qobiliyatlari darajasi aniqlanadi, inson holati va ularning xususiyatlari belgilanadi, shaxsning strukturaviy sifatlari – o'z-o'zini baholash, emotsional barqarorlik, muammoga engil kirisha olishi o'rganiladi.

Test inglizcha (test) so'z bo'lib, sinab ko'rish, tekshirish ma'nosini bildiradi. Test tekshiruvchiga taqdim etiladigan topshiriqlar tizimi

bo'lib, uning natijasida standartlashtirilgan o'lchov o'tkaziladi. Test asosan individlar o'rtasidagi farqlarni yoki turli sharoitlarda ular ko'rsatadigan reaksiyalar o'rtasidagi farqlarni o'rganish uchun mo'ljallangan.

Yosh va pedagogik psixologiyada test guruhlarining ijtimoiy psixologik xususiyatlarini, guruhli holatlarning namoyon bo'lish darajasini o'rganish uchun ham qo'llaniladi. Test guruhlarini ijtimoiy-psixologik xarakteristikalari asosida differensiatsiya qilish maqsadlariga xizmat qiladi.

Testning standartlashtirilishi vazifalar bajarilishini baholash va uni o'tkazishning bir xildagi jarayonlarni hosil qilishdan iborat.

Test standartlashtirilishi 2 bosqichda o'tkaziladi. 1 – bosqichda testni qo'llash yo'riqnomasi shakllanadi: topshiriqlar tanlanadi, uni o'tkazish uchun ko'rsatmalar ishlab chiqiladi, sinaluvchiga beriladigan yo'riqnoma tuziladi va testni o'tkazishning boshqa masalalari ko'rib chiqiladi. 2 – bosqichda normalar aniqlanadi, ya'ni test natijalarini baholash uchun boshqa individlar yoki guruhlar natijalari bilan solishtirish uchun normalar tizimi belgilanadi.

Testning ishonchliligi – shu test qayta o'tkazilganda olingan ma'lumotlarning bir-biri bilan mos kelishi. Ishonchlilikni baholashning asosiy ko'rsatkichi korrelyasiya koeffitsienti.

Testning validligi – test qanday maqsadda yaratilgan bo'lsa, o'sha maqsad uchun qo'llaniladi.

Qo'llanilish sohasiga qarab:

Intellekt testlari.

Maxsus qobiliyatlarni aniqlash va yutuqqa erishish testlari.

Shaxs xususiyatlarini aniqlash testlari.

Qiziqishlar, ustanovka, qadriyatlarni aniqlash testlari.

Shaxslararo munosabatlar diagnostikasi uchun mo'ljallangan testlar farqlandi.

Masalan, shaxslararo munosabatlarni va shaxs sifatlarini diagnostika qilish uchun ko'pincha amerikalik psixolog T. Liri tomonidan yaratilgan metodika qo'llaniladi. Bu metodik so'rovnoma bo'lib, 128 ta punktdan iborat. Sinaluvchi o'zi va atrofida qilarda muayyan hislatlarning mavjudligini, Shuningdek, o'zida va sheriklarida bo'lishini xohlaydigan sifatlarni ko'rsatadi. Natijalar qayta

ishlangach, tadqiqotchi sinaluvchining shaxsi, yoʻnalishini aniqlab va shu asosda shaxslararo oʻzaro taʼsirni prognoz qilishi mumkin.

Testlarni qoʻllashning qulayligi shundaki, bir test yordamida maʼlum shaxsning u yoki bu xususiyatlarini bir necha marta, takroran sinab koʻrish mumkin.

Proektiv metodlar. Proektiv metodlar test usullarining bir koʻrinishi boʻlib, ularda tekshiriluvchi uchun aniq koʻrinishga ega boʻlmagan noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharhlash topshirigʻi beriladi. Masalan, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin boʻlgan rasmlar, tugallanmagan hikoyalar, biror aniq koʻrinishi mavjud boʻlmagan buyumlar berilishi va ularni tekshiriluvchi oʻzining hissiy kechinmalari, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtai nazaridan baholashi kutiladi.

Proektiv metodlar qatoriga Rorshaxning “Siyoh dogʻlari” testini kiritish mumkin (1921). Bu – 2 tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil siyoh dogʻlaridan iborat boʻlib, har 1 dogʻ har xil boʻyoqli fonda koʻrsatiladi. Tekshiriluvchidan har 1 “dogʻ” nimaning shaklini eslatishi soʻraladi.

Sinaluvchi tasvirlagan obrazlar va assotsiatsiyalarga qarab uning shaxsi xususiyatlari toʻgʻrisida xulosa chiqariladi.

Rorshax testining Yosh psixologiyasida qoʻllaniladigan varanti E.T. Sokolova tomonidan modifikatsiya qilingan test. Bu test oilaviy muloqatni diagnostika qilishda foydalaniladi. Bu maqsadda eksperimentga qoʻshimcha metodik usul kiritilgan. Bir necha kartochkalar boʻyicha eksperiment qatnashchilari kelishishlari kerak. Birgalikdagi (kelishuv asosida) javoblarning sifati va miqdoriga qarab tadqiqotchi kichik guruh (yoki oila)ning jipsligi va mosligi haqida maʼlumotni qoʻlga kiritadilar.

Rozensveyg testi subekt agressiyasi yoʻnalishining 3 ta turini aniqlash imkonini beradi :

Agressiya insonning oʻziga qaratilgan.

Agressiya atrofga qaratilgan.

Subekt vaziyatni hal qilishdan qochadi yoki uni bezaydi.

Pedagogik amaliyotda koʻpincha I. II qvansara tomonidan ishlab chiqilgan, oʻsmirlik va oʻspirinlik davri uchun moʻljallangan test variantidan foydalaniladi.

Proektiv metodikalardan yana biri tugallanmagan jumlar metodi. Ushbu metod yordamida guruhiy va shaxsiy ustanovkalar tekshiriluvchining atrofida qilarga (o'rtoblari, o'quvchi, ota-onasi) munosabati xususiyatlari, Shuningdek, o'ziga va kelajakka bo'lgan munosabatlari ham o'rganiladi. SHu maqsadda tekshiriluvchiga bir qancha tugallanmagan jumlar taklif qilinadi, ko'p o'ylamasdan gapni mantiqan oxiriga etkazish talab qilinadi. Masalan,

mening har safar kayfiyatim buziladi, agar...

men uchun eng muhim muammo, bu - ...

do'st – bu ...

mening otam ba'zida ...

men shunga intilamanki ...

Proektiv metodikalar turli-tuman. Ular bir-biridan tubdan farq qiladi. Biroq shuni nazarda tutish lozimki, proektiv metodikani tavsiflash muayyan psixologik bilimlarni maxsus nazariy tayyorgarlikni va metodikani qo'llash bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'lishni talab qiladi.

Sotsiometriya metodi. Sotsiometriya metodi birinchi bo'lib amerikalik psixolog Dj. Moreno tomonidan taklif etilgan. Bu metodning mohiyati shundan iboratki, inson u yoki bu ko'rsatkich bo'yicha guruh a'zolarini tanlaydi. Qilingan tanlashlar asosida kishining guruhdagi shaxslararo munosabatlar tizimida tutgan o'rnini haqida xulosa qilinadi.

Sotsiometriya metodidan guruh, jamoa a'zolari o'zaro bir-birlarini yaxshi bilgan holatlardagina foydalanish mumkin. Bu metod yordamida shaxsning xizmat yuzasidan bo'ladigan va shaxsiy munosabatlardagi haqiqiy o'rnini aniqlash, birlamchi guruhlar mavjud yoki mavjud emasligini topish, birlamchi guruhlarining paydo bo'lishi va tarqab ketishi sabablarini aniqlash mumkin.

Sotsiometriya metodining mohiyati shundan iboratki, tekshiriluvchiga birga qilinadigan ishlari yoki guruh a'zolarining ishlari birgalikda bajarishga xohishlari to'g'risida savollar beriladi. Beriladigan savollar tanlash ko'rsatkichlari deyiladi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar farqlanadi. Kuchlilar chuqur va barqaror munosabatlarni, kuchsizlari yuzaki va beqaror munosabatlarni aniqlash imkonini yaratadi. Masalan, "xizmatdoshlaringizdan qaysi biri bilan bitta brigadada ishlashni xohlardingiz?" degan savol bo'yicha aniqlangan

ko'rsatkich kuchli ko'rsatkich hisoblanadi, Chunki u uzoq vaqt davom etadigan, muhim munosabatlarga tegishli. "Kimni birga ekskursiyaga borishga taklif qilardingiz?" – kuchsiz ko'rsatkich, Chunki u chuqur bo'lmagan va vaqtinchalik munosabatlarni belgilaydi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar mazmuni jihatidan turlicha bo'lishi mumkin, lekin ulardagi umumiy narsa – natijalar, ya'ni sherik tanlash.

Psixologik tadqiqotlar natijalarini matematik- statistik qayta ishlash metodlari

Tadqiqotdan olingan ma'lumotlarni (miqdoriy) tahlil qilish va tavsiflashga kirishishdan avval ularni umumlashtirish, bir tizimga solish va ixcham shaklga keltirish zarur. Buning uchun esa matematik statistika tushunchalarini albatta bilish va ular bilan ishlay olish talab qilinadi.

Odatda o'lchov natijalarini aks ettiruvchi sonlar statistikada variantlar deb ataladi va x_i bilan belgilanadi. Barcha o'lchovlar, ya'ni o'sib borish yoki kamayish tartibida joylashgan o'lchovlar variatsion qatorni tashkil qiladi. Variatsion qator tarkibida takrorlanadigan o'lchovlar soni chastota deyiladi.

1.4.Yosh davrlarini tabaqalashtirish. Rivojlanishning psixologik nazariyalari.

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu inson shaxsini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondashuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha yoritadi,

Ma'lumki, har bir davr o'zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o'ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterli yangi sifatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi, Sho' o'rinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqalash nazariyalariga o'rg'u berib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Yosh xaqidagi ilmiy tasavvur psixika taraqqiyotini tabiiy biologik jarayon sifatida tushunish bilan bog'liq. Qarama qarshi nuqtai nazarlardan biri yosh tushunchasi umuman rad etiladi. Bunday xollarda taraqqiyot bilish va ko'nikmalarni to'plashdangina iborat deb qaraladi.

Har bir yosh davri psixik taraqqiyotning maxsus bosqichidir va bola taraqqiyotining ma'lum bosqichida shaxs strukturasidagi o'ziga xosliklar majmuini tashkil etadigan o'zgarishlar to'plami bilan xarakterlanadi. L.S.Vygotskiy yoshni taraqqiyotning ma'lum davri deb qaragan. Uning fikricha 1 yosh davrdan boshqasiga o'tganda ilgari yosh davrida mavjud bo'lmagan yangi narsa paydo bo'ladi, taraqqiyotning borishi o'zgaradi va qayta quriladi. Yosh xususiyatlari ko'p sharoitlar majmui bilan belgilanadi. Ularga hayotning ma'lum bosqichida bolaga quyiladigan talablar sistemasi ham, munosabatlar ham, u egallaydigan faoliyat va bilimlar tipi ham bu bilimlarni o'zlashtirish usullari ham kiradi. Yoshning xususiyatini belgilaydigan sharoitlar mazmuniga bola jismoniy taraqqiyotining har xil tomonlari xususiyatlari ham kiradi.

Shunday qilib, yosh davri xayot sharoitlari va taraqqiyotning ma'lum davrida bolaga quyiladigan talablar xususiyatlari va uning atrofdagilar bilan munosabatlari, bola shaxsi psixologik tuzilishidagi taraqqiyot darajasi bilan uning tafakkuri va bilimlari taraqqiyoti darajasi hamda ma'lum fiziologik xususiyatlar majmui bilan xarakterlanadi.

Insonda biologik va ijtimoiy tomonlar munosabati haqidagi masala psixologiyada dialektik ta'limotga asosan hal qilinadi. Bu ta'limotga binoan inson "barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidan iborat". Dialektik materializm insonga ijtimoiy-tarixiy mavjudot sifatida, shu bilan bir vaqtda tabiatning bir bo'lagi, deb qaraydi. Inson – biosotsial mavjudot. Shuning uchun ham uning psixik taraqqiyotga ikki asosiy omil:

1)Biologik, tabiiy.

2)Ijtimoiy – real hayot shart-sharoitlari, jamiyat tomonidan tashkil etiladigan ta'lim va tarbiya ta'sir ko'rsatadi.

Bu ikki omilning o'zaro munosabati turli oqim namoyondalari, (ya'ni biologik va sotsial) tomonidan turlicha talqin qilinadi. Biologik oqim namoyondalari insondagi tug'ma, hayotiy jarayonlarni uni rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir qiladi, deb tan oladilar.

Sotsial oqim namoyondalari esa, aksincha, asosiy omil – tashqi ta'sir, deb hisoblaydilar va biologik faktorning rolini inkor etadilar.

Bu ikkala yondoshuv ham antidialektik, metafizik xarakterdagi yondoshuv bo'lib, har ikkala oqim ham psixik taraqqiyotga ta'sir

etuvchi bitta omilni tan oladilar va ular o'rtasidagi o'zaro munosabat ham o'zaro ta'sirini ko'rmaydilar.

Psixik taraqqiyot masalasini dialektik nuqtai - nazardan hal qilishi va ikkala omil ta'sirini birlikda qarash to'g'ri yo'nalish hisoblanadi.

Biologik omillarga irsiyat va tug'ma, nasldan-naslga o'tuvchi xususiyatlar kiradi. Bola nasliy yo'l bilan avvalom bor nerv sistemasi tuzilishini bosh miya, sezgi organlarining insoniy xususiyatlarini; har bir kishi uchun xos bo'lgan jismoniy belgilar – ikki oyoqlab yurish, atrof-muhitni bilish va unga ta'sir etish organi sifatida qo'lga egalik, nutq harakat apparatining o'ziga xos, insoniy tuzilishini oladi.

Bulardan tashqari biologik, instiktiv ehtiyojlar – ovqatga, issiqlikka bo'lgan ehtiyojlarni, oliy nerv faoliyati tipi xususiyatlarini ham bola nasliy yo'l bilan qabul qiladi. Nerv sistemasi, sezgi organlari, bosh miyaning tabiiy, tug'ma psixofiziologik va anatomik xususiyatlari layoqat deb ataladi. Layoqat asosida esa insoniy, intellektual xususiyatlar, qobiliyatlar shakllanadi va rivojlanadi.

Demak, biologik omillar shaxsning shakllanishida, psixik taraqqiyotning faqat tabiiy xususiyatlari bola rivojlanishini belgilamaydi. Biologik xususiyatlar insonning tabiiy asosini tashkil qiladi. Uning mohiyati esa sotsial, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlardan iborat.

Inson shaxs sifatida ijtimoiy, sotsial muhitning hal qiluvchi ta'siri ostida shakllanadi.

Bolaning psixik taraqqiyotiga tabiiy muhit muayyan ta'sir ko'rsatadi.

Ammo bolaning psixik taraqqiyotiga uning insoniy jamiyatidagi hayoti asosiy turtki beradi. Boshqa kishilar bilan muloqotda bo'lmasa, bolada psixik taraqqiyot ham bo'lmaydi. Bunga misol, hayvonlar orasida yashab, tarbiyalangan bola: (nutqi rivojlanmagan, aqliy qobiliyatlari yo'q, insoniy his-tuyg'u, o'z-o'zini anglash mavjud emas).

Hozirgi zamon biologiya fanining ta'kidlashicha, organizm bilan uni o'rab turgan atrof-muhit bir-butunlikni tashkil etadi.

Tabiiy va ijtimoiy muhit farqlanadi. Tabiiy muhitni iqlim, o'simliklar hamda geografik sharoitlar tashkil qiladi. Tabiiy sharoitlar bolaning rivojlanishiga ta'sir qiladimi? Tabiiy muhit bolaning rivojlanishiga organizm sifatida ta'sir qiladi. Masalan: issiq cho'l zonasida yashovchi bola bilan shimolda, yoki dengiz bo'yida yashovchi

bolalarning modda almashinuvida keskin farq qiladi. Biroq, tabiiy muhit bolaning shaxs sifatida shakllanishiga bevosita ta'sir qilmaydi, balki sotsial muhit, kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati orqali ta'sir etadi.

Demak, bolaning psixik rivojlanishida sotsial muhit katta ahamiyatga ega. Tajribaning ko'rsatishicha insoniyat jamiyatidan tashqarida go'dak haqiqiy, taraqqiy etgan inson bo'la olmaydi.

Har bir bola yashaydigan ijtimoiy muhit bir emas, balki bir necha qavatdan, zonadan iborat. Eng yaqin zona – oilaviy muhitdir. Oilaga qaraganda kengroq zonani bolaning o'rtoqlari, tarbiyachilari tashkil etadi. Bundan tashqari yana bir zonani bolaning qarindoshlari, qo'shnilari tashkil qiladi va nihoyat, eng keng zona – ijtimoiy muhit bo'lib hisoblanadi. Uning ta'siri faqat bevosita xatti-harakat namunalari, alohida kishilarning mulohazalari orqali emas, balki kitob va gazeta, radio, kino, televideniya, jamiyatda o'rnatilgan qonun, qoida va odatlar, axloq talablari, estetika orqali amalga oshiriladi.

Shunday qilib, psixologiya fani odamning psixik xususiyatlari uning hayoti davomida, ya'ni ontogenetik tarzda yuzaga keladi, bu xususiyatlarning tarkib topishi va rivojlanishida odamning ijtimoiy tajribasi uning hayoti va faoliyat sharoitlari, ta'lim va tarbiya etakchi, hal qiluvchi rol o'ynaydi deb o'rgatadi.

Biroq, agar bolaning shaxsiy aktivligi mavjud bo'lmasa, muhit ham, irsiyat ham shaxsga, uning psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Faqat o'zining faolligini ko'rsatgandagina bola atrof muhitning ta'sirini his qilishi mumkin, shundagina uning nasliy xususiyatlari namoyon bo'lishi mumkin.

Rivojlanish jarayonida bolalarda shakllanuvchi motivlar turli-tumandir. Shunga muvofiq ularning yo'nalishi ham harxil bo'lishi mumkin. Ba'zi bolalarda o'qishga bo'lgan yo'nalish etakchilik qiladi: bu bolalar uchun yaxshi o'qish, o'qituvchi talablarini bajarish muhimdir, ularni o'zlashtirish baholari tashvishlantiradi. Boshqa bolalar o'zlarining bilishga bo'lgan yo'nalishlari bilan ajralib turadilar. Ular masalalar echish, yangi bilimlar olishni yoqtiradilar. Biroq barcha predmetlarga ham o'quvchilar bir xilda munosabatda bo'lmaydilar. Ular uchun baho emas, darslarning qiziqarliligi muhimdir.

Ko'pchilik bolalar uchun atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlar muhimroq. Bu bolalarning xulq-atvori jamoada muayyan o'rinni

egallash, tengdoshlari, kattalar bilan o'zaro munosabatlarda o'z o'rnini aniqlash bilan belgilanadi. Biroq shaxs yo'nalishi doimo o'zgarib turadi. Masalan: boshlang'ich sinflarda o'qishga bo'lgan yo'nalish kuchli bo'lsa, o'smirlarda atrofdagilar bilan munosabatlar ahamiyatliroq bo'ladi.

Har qanday faoliyat bir necha elementlarni o'z ichiga oladi. Ular faoliyatning psixologik tuzilishini tashkil etadi.

Faoliyat – harakat.

Motiv – maqsad.

Operatsiya – usul.

Faoliyatda maqsad va uning motiv bilan aloqasi muhim hisoblanadi. Bola psixik faoliyatining maqsadga yo'nalganligi asta-sekin shakllanadi. Masalan: 3 yoshli bolalar o'z harakatlarini ko'zlagan maqsad bo'yicha tashkil eta olmaydilar, ular maqsadni unutib qo'yishlari mumkin. 5 – 6 yoshli bolalar harakatlari materialga bog'liqligi bilan xarakterlanadi.

Kichik maktab yoshining oxirlariga kelib, o'quvchilarda faoliyat maqsadi bilan motivi o'rtasida aloqa o'rnatish malakasi shakllanadi. Shunday qilib, faoliyat psixologik strukturasi rivojlanish jarayonida bola xatti-harakatining xususiyatlari va faoliyatining tuzilishi o'zgaradi. Maqsadga yo'nalganlik, ixtiyoriylik, uyushqoqlik rivojlanadi.

Bola psixik rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi masala ham eng muhim masalalardan biridir.

Rivojlanish, taraqqiyot haqidagi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan 2 ta qonsep siya mavjud. Bular:

Dialektik.

Metafizik.

Birinchi qonsep siyaga muvofiq, taraqqiyot qarama-qarshiliklar birligidan iborat bo'lsa, ikkinchisiga binoan taraqqiyot ko'payish va kamayish, o'sish, takrorlanish sifatida qaraladi. Taraqqiyotga metafizik qarashga ko'ra, harakat taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, uning manbalari, motivi chetda qolib ketadi. Bu qonsep siyaning mohiyati shundan iboratki, unga muvofiq taraqqiyot – miqdoriy o'zgarish, muayyan xususiyatning ko'payishi yoki kamayishidan iborat. Masalan: bolaning lug'at boyligining ko'payishi, ya'ni so'z boyligini to'plash; nutq rivojlanishida xatolarning kamayishi; xotira,

diqqat, ko'nikmalar hajmining kengayishi – bolaning psixik rivojlanishi, deb qaraladi.

Dialektik qarashga ko'ra, jamiyat va tabiatdagi har qanday harakat singari rivojlanish, taraqqiyot ham ichki qarama-qarshiliklar kurashidan iborat.

Har bir insonning, shu jumladan butun jamiyatning rivojlanish jarayonida eski shakl, g'oya, odat, qiziqishlar o'zgaradi, ularning o'rniga keluvchi yangi g'oya, odat, qiziqishlar ta'sirida qayta tuziladi. Demak, bu erda eskilik bilan yangilik o'rtasida kurash ketadi. Shunday qilib, rivojlanish jarayonida yangi bosqich boshlanadi.

Bundan tashqari, dialektik qonsepsiya taraqqiyot deganda faqat miqdor o'zgarishlarni emas, sifat jihatdan yangi forma va xususiyat, sifatlarining vujudga kelishini tushunadi.

Taraqqiyotning metafizik qonsepsiyasi rivojlanish manbalarini ochib bermaydi, balki uni o'z - o'zidan, to'satdan amalga oshadigan jarayon deb hisoblaydi va Shuning uchun uning sabablarini bilish mumkin emas. Demak, ularning fikricha, taraqqiyot jarayonini boshqarish imkoniyatlari haqidagi masala ham o'z-o'zidan avtomatik ravishda yo'q qilinadi. Bu qonsepsiyaga ko'ra, bola – bu kichkina katta odam. Psixik rivojlanish esa – dastlab berilgan xususiyatlarning kengayishi holos.

Dialektik- materialistik nazariya rivojlanishni qarama - qarshiliklar kurashi; eski, o'lib borayotgan shakl bilan yangi, endi tug'ilayotgan forma o'rtasidagi kurash sifatida qaraydi. Bu nazariya taraqqiyotning manbaini hayotiy jarayonning o'zida deb biladi. Shu hayot jarayonining o'zida qarama-qarshiliklar vujudga keladi, shu jarayonning o'zida ular engib o'tiladi va hal qilinadi.

Bola psixikasidagi eskilik bilan yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, ziddiyat ta'lim va tarbiya jarayonida namoyon bo'ladi hamda bartaraf qilinadi.

Bola rivojlanishining har bir yosh bosqichida ziddiyatlar namoyon bo'lishining o'ziga xos shakllari mavjud. Buni muloqotga bo'lgan ehtiyojning namoyon bo'lishi va rivojlanishida ko'rish ham mumkin. Masalan: go'dak unga yaqin bo'lgan kishilar avvalo onasi bilan mimika, imo- ishora, alohida so'zlar yordamida muloqotda bo'ladi, ammo ularning ma'nosini har doim ham tushunavermaydi. Go'daklik davrining oxirlariga kelib, atrofdegilar bilan muloqatda bo'lishning

bunday vositalari uning kishilar bilan yanada kengroq muloqatda bo'lish va tashqi dunyoni bilish ehtiyojlarini qondirish uchun etarli bo'lmay qoladi. Potensial imkoniyatlar uni ancha keng va mazmunliroq muloqot formasiga o'tishga undaydi.

Kichik maktab yoshida psixik rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi o'qituvchi tomonidan o'quvchi oldiga qo'yiladigan yangi talablar bilan ularni qondirishning eski usullari, bola psixik rivojlanish darajasi, uning bilim, ko'nikma, malakalari o'rtasidagi ziddiyatdir. Vujudga kelgan yangi ehtiyojlarni qondirish uchun, pedagog talablarini bajarish uchun o'quvchiga faoliyat va xatti-harakatning ancha murakkab usullarini o'zlashtirish zarur bo'ladi.

Bunda bolaning potensial imkoniyatlari ham uning psixik taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuch sifatida chiqadi.

Demak, bola psixik taraqqiyotini ta'lim-tarbiya jarayonida boshqarib borish uchun har bir Yosh davrining asosiy ziddiyatlari, qarama-qarshiliklarini yaxshi bilish va ularni hisobga olish zarur.

Bolalarning psixik jihatdan o'sishida ta'lim va tarbiya g'oyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi XIX asrlarning o'rtalaridan tobora ko'p ta'kidlana boshlandi. Bolalar psixikasining o'sishi bilan ta'lim va tarbiyaning o'zaro munosabati haqidagi masalalarni hal etishga urinayotgan nazariyalar hozir ko'p topiladi. Hozirgi pedagogika va psixologiyada shu masalaga doir uch xil nazariya bor. Ulardan birida ta'lim-tarbiya va taraqqiyot jarayonlari bir- biridan mustaqil mavjuddir, degan g'oya olg'a suriladi. Ikkinchi nazariyada ta'lim- tarbiya ayni vaqtda taraqqiyotdir, ya'ni ta'lim bilan taraqqiyotning o'rtasida asos e'tibori bilan sezilarli tafovut yo'qdir, deb da'vo qilinadi. Nihoyat, uchinchi xil nazariya bo'yicha ta'lim-tarbiya va taraqqiyot jarayonlari, garchi boshqa-boshqa jarayonlar bo'lsa ham, bir-biriga mos kelar va bir- biriga ta'sir o'tkazar ekan.

Ta'lim va psixik o'sish bir-biridan mustaqildir, degan nazariyaning namoyandalari ta'lim va psixik o'sishni bir-biriga duch kelmaydigan ikkita parallel jarayon deb hisoblaydilar. Bu nazariyaning namoyandalari aqliy qobiliyatni aniqlash uchun dastlabki testlarni vujudga keltirgan edilar (Bine va Simon). Bu namoyandalar va ularning hozirgi izdoshlari aqliy qobiliyat "tug'ma" bo'lib, unga ta'lim ham, muhit ham ta'sir etmaydi, degan fikrga asoslanadilar. Ta'lim va psixik taraqqiyot bir- biridan mustaqil, degan nazariya amalda ta'lim-tarbiya

ishlarining hammasini bolalarning Yosh xususiyatlarini hisobga olmasdan tuzishga olib keldi.

Ta'lim va psixik o'sish bir-biriga mos keladigan nazariyaning namoyandalari (amerikalik psixologlar Djeyms, Torndayk va ingliz psixologi Makdugall) ning da'vo qilishicha :

ikkala jarayon bir-biriga yaqin va parallel holda boradi – ta'lim-tarbiya bilan psixik o'sish qadam- baqadam boradi;

Ta'lim va psixik o'sish bir vaqtda amalga oshadi. Bu nazariya ikki jarayonni aralashtirib, bir-biriga tenglashtirib qo'yadi. Bu ta'lim jarayoni o'rganilsa, psixik o'sish jarayoni ham o'rganilgan bo'ladi, degan xulosaga olib keladi. Bu nazariya bir tomonlama nazariya bo'lib, butun e'tiborni bilish faoliyatiga qaratadi-yu, bola shaxsining hissiyoti va irodasini e'tiborga olmaydi. Odam ongining roli, inson shaxsini tarkib toptiruvchi ijtimoiy hayot va amaliyotning roli kamsitiladi yoki inkor qilinadi.

Ta'lim-tarbiya va psixik rivojlanish garchi har xil jarayon bo'lsa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladigan jarayonlardir, degan uchinchi nazariyaning namoyandasi – Koffkadir. Bu nazariya dastlabki ikki nazariyani birlashtirishga urinadi, nerv sistemasining etilishi va o'qitish jarayonlarining o'zaro bog'lanishini va bir-biriga ta'sir etishini aniqlamoqchi bo'ladi. Nerv sistemasining etilish jarayoni bolani o'qishga tayyorlaydi va o'qiy oladigan qilib qo'yadi, deb e'tirof etadi.

O'qitish esa, o'z navbatida, nerv sistemasining etilish jarayonini kuchaytiradi va oldinga suradi, deydi. Bu nazariya ikki jarayonning bir qadar o'zaro bog'langanligini ta'kidlashi bilan oldinga qarab bir qadam qo'yadi. Ammo bu o'zaro bog'lanishni abstrakt ravishda, ijtimoiy tarixiy hayot

sharoitining ta'siridan tashqari, bolalarga ta'lim-tarbiya berish ta'siridan tashqarida tan oladi.

Bu nazariyalarning hammasi bolalar kamolotining hal qiluvchi tomonini ko'rmaydi, ya'ni bolalar psixikasining tarbiya va aktiv faoliyat jarayonida tarkib topishini payqaydi.

Demak, psixologiyadagi muhim masalalardan biri taraqqiyot bilan ta'limning o'zaro munosabati haqidagi, ya'ni ta'lim o'z orqasidan

rivojlanishni ergashtirib boradimi yoki aksincha, rivojlanishga moslashib, sust ravishda uning orqasidan boradimi? degan masaladir.

Ta'lim va taraqqiyotning o'zaro munosabati qanday baholanishiga qarab, bu masalada 2 nuqtai - nazarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Nemis psixologi V.S.Htern ta'lim psixik taraqqiyotning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, bola tomonidan narsalar bilan tanishish va ularni bilib olish o'z-o'zidan amalga oshadi, ta'lim esa mustaqil, avtonom ravishda amalga oshadigan taraqqiyotga moslashadi ("Personalistik psixologiya" qonsepsiyasini yaratgan, ya'ni shaxsning yaxlitligi, psixik va fizik birliklarga bo'linmasligi to'g'risidagi nazariya).

Bunga qarama - qarshi fikrni rus psixologi L.S.Vigotskiy bildiradi. U bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning etakchi roli haqidagi qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi. Uning fikricha, ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtiradi.

Birinchi fikrga binoan, ta'lim uchun imkoniyat etguncha, aqliy jihatdan etilish jarayoni kelguncha, passiv ravishda kutib turish lozim.

Ta'lim yetakchilik rolini bajaradi. Ikkala jarayon bir-biri bilan bog'liq: rivojlanish va ta'lim parallel tarzda sodir bo'ladigan ikki jarayon emas, ular bir butun jarayondir, deb ta'kidlaydilar. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim rivojlanishga stimul - turtki beradi, rivojlanishni o'z orqasidan ergashtirib boradi. Lekin rivojlanishga stimul bo'lish bilan bir vaqtda ta'lim o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan taraqqiyot darajasining xususiyatlarini hisobga oladi.

Shuningdek. L.S. Vigotskiyning taraqqiyotning ikki zonasi haqidagi g'oyasi ham rivojlanish jarayonini boshqarish uchun katta ahamiyat kasb etadi. L.S. Vigotskiy bola taraqqiyotining ikki zonasini ajratib ko'rsatadi:

Aktual taraqqiyot zonasi.

YAqin kelajak taraqqiyot zonasi.

Agar bola biror ishni kattalar yordami bilan bajara olsa, bu uning yaqin rivojlanish darajasi, zonasidan dalolat beradi. YAqin kelajak zonasi bizga bolaning ertangi kunini, rivojlanishining dinamik holatini aniqlashga yordam beradi.

Agar bola topshiriqni mustaqil ravishda bajara olsa, bu uning aktual taraqqiyot zonasini ko'rsatadi. SHu bilan birga L.S.Vigotskiy ta'lim-

tarbiya jarayonida bir tomondan, bolaga kuchi etmaydigan, uning aktual rivojlanish darajasi va yaqin imkoniyatlariga to'g'ri kelmaydigan talablar qo'ymaslik kerakligini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan esa, o'qituvchi bugun bola kattalar yordami bilan, ertaga esa mustaqil tarzda bajara olishini bilsa, bola taraqqiyotini jamiyat talablariga mos ravishda, maqsadga muvofiq tarzda takomillashtirib borishi mumkin.

Bolaning rivojlanishi murakkab dialektik jarayondir. U taraqqiyotning turli Yosh davrlarida o'zining sifat xususiyatlariga ega bo'ladi. Psixologiyada bir necha Yosh davrlari farqlanadi:

D.B. Elkonin bo'yicha Yoshni quyidagi davrlarga bo'lish mumkin:

Go'daklik davri – tug'ilgandan 1 Yoshgacha.

Ilk bolalik davri – 1-3 Yosh.

Maktabgacha Yosh davri – 3-7 Yosh.

4. Kichik va o'rta maktabgacha Yosh davri – 3 dan 4-5 Yoshgacha.

5. Katta maktabgacha Yosh davri 4-5 dan 6-7 Yoshgacha.

6. Kichik maktab Yoshi 7 – Yoshdan 11 Yoshgacha.

7. O'smirlik Yosh davri 11-15 Yosh.

8. Ilk o'spirinlik davri 16-18 Yosh.

D.B. Elkonin bo'yicha Yoshni davrlashtirish

Yosh davri	Yosh chegaralari	Etakchi faoliyat turi
Go'daklik	Yosh	Bevosita emotsional muloqat
Ilk bolalik	1-3 Yosh	Predmetli faoliyat
Kichik va o'rta maktabgacha Yosh davri	3-5 Yosh	O'yin faoliyati
Katta maktabgacha Yosh davri	5-7 Yosh	Rolli-syujetli o'yinlar
Kichik maktab Yosh davri	7-11 Yoshgacha	O'qish faoliyati
Kichik maktab Yosh davri	11-15 Yosh	Muloqot
O'smirlik Yosh davri	15-18 Yosh	O'quv - kasbiy faoliyat
Ilk o'spirinlik davri		

V.A. Krutetskiy bo'yicha:

Chaqaloqlik davri - tug'ilgandan 10 kungacha.

Go'daklik davri – 1 Yoshgacha.

Ilk bolalik davri – 1-3 Yoshgacha.

Maktabgacha Yosh davri – 3-5 Yoshgacha.
Bog'cha Yosh davri – 5-7 Yoshgacha.
Kichik maktab Yoshi davri – 7-11 Yoshgacha.
O'smirlik davri – 11-15 Yoshgacha.
Ilk o'spirinlik davri – 15-18 Yoshgacha.

Har ikkala tasnif ham puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganidan qat'iy nazar inson kamolotini to'la ifodalab berishga o'zlik qiladi. Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko'proq ma'lumot beradi. Xullas, ularda Yoshlik, etuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari to'g'risida nazariy va amaliy ma'lumotlar etishmaydi. SHunga qaramay, ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Inson umrining barcha Yosh davrlarini qamrab olgan davrlashtirish E.G'. G'oziev, G.S. Abramova hamda horij psixologlari Greys Krayg, Don Bokumning nazariyalarida keltiriladi.

G'. G'oziev bo'yicha:

Chaqaloqlik va go'daklik davri – tug'ilgandan 1 Yoshgacha.
Ilk bolalik davri – 1-3 Yoshgacha.
Maktabgacha Yosh davri – 3-6 Yoshgacha.
Kichik maktab Yosh davri – 6-10 Yoshgacha.
O'smirlik davri – 10-11Yoshdan 14-15 Yoshgacha.
Ilk o'spirinlik davri – 15-18 Yoshgacha.
O'spirinlik davri – 18-22 Yoshgacha (talabalik).
Yoshlik davri – 23-28 Yoshgacha.
Etuklik davri 1-bosqichi – 28-35 Yoshgacha.
Etuklik davri 2-bosqichi – 36-55 (60) Yoshgacha.
Keksayish davri – 61 (56)- 74 Yoshgacha.
Keksalik – 75-90 Yoshgacha.
Uzoq umr ko'ruvchilar – 90 dan yuqori.

G.S. Abramova bo'yicha:

Go'daklik davri – tug'ilgandan 2 Yoshgacha.
Ilk bolalik davri – 2-4 Yoshgacha.
O'rta bolalik davri – 5-7 Yoshgacha.
Bolalikning tugash davri – 8-12 Yoshgacha.
O'smirlik davri – 13-17 Yoshgacha.

O'spirinlik davri – 18-22 Yoshgacha.

Kattalik davri – 23-30 Yoshgacha.

O'tish davri – 30-35 Yoshgacha.

Yetuklik davri – 36-50 Yoshgacha.

Keksayish davri – 51-65 Yoshgacha.

Qarilik davri – 65 Yoshdan yuqori.

Greys Krayg, Don Bokunning “Psixologiya razvitiya” (2006 y) kitobida insonning hayotiy yo‘li quyidagi davrlarga bo‘linadi:

Perinatal davr – homila paydo bo‘lgandan bolaning tug‘ilishigacha bo‘lgan davr.

Go‘daklik – tug‘ilgandan 18-24 oylikkacha (2 Yoshgacha) bo‘lgan davr.

Hayotning datlabki 2 yili (toddler bosqichi) – 12-15 oydan 2-3 Yoshgacha bo‘lgan davr.

Ilk bolalik – 2-3 Yoshdan 5-6 Yoshgacha bo‘lgan davr.

O‘rta bolalik – 6-12 Yoshgacha bo‘lgan davr.

O‘smirlik va o‘spirinlik – taxminan 12-18-27 Yoshgacha bo‘lgan davr.

Ilk kattalik – 18-21 dan to 40 Yoshgacha bo‘lgan davr.

O‘rta kattalik – 40 dan 60-65 Yoshgacha bo‘lgan davr.

Kechki kattalik – 60-65 dan umr oxirigacha bo‘lgan davr.

Shuningdek, Yoshni davrlashtirish muammosiga turli jihatdan yondoshilgan nazariyalar ham mavjuddir.

Z.Freyd bo‘yicha psixoseksual rivojlanish bosqichlari

Oral bosqich tug‘ilgandan 1 – 1.5 Yoshgacha.

Bu davrda go‘dak og‘iz va lab sohalarining stimulyasiyasidan qoniqish va lazzat oladi.

Anal bosqich (1 – 1.5 Yoshdan 3 Yoshgacha) chiqaruv funksiyasi orqali qoniqish oladi.

Fallik bosqich (3 Yoshdan 5 – 6 Yoshgacha) erogen zona genitaliy sohasida joylashgan (Edipov kompleks yoki elektro kompleksi).

Latent bosqich (5 – 6 Yoshdan 12 Yoshgacha). Bunda jinsiy mayllar ikkinchi darajaga o‘tib, o‘zini namoyon qilmaydi.

Genital bosqich (12 Yosh va undan yuqori) jinsiy mayllar pubertat va o‘smirlik davrida yana 1 darajaga o‘tadi.

Psixodinamik nazariya.

Amerika psixologi E.Erikson inson umrini 8 ta davrga ajratadi va ular o'ziga xos, betakror xususiyatlarga ega deb hisoblaydi.

1 – davr. Ilk go'daklik (tug'ilgandan 1 Yoshgacha). Bu davrda tashqi dunyoga "Ongsiz ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning asosiy sababi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amxo'rliqi va jonkuyarligidir. Agar go'dakda bu ishonch paydo bo'lmay qolsa, ona bolaga yomon munosabatda bo'lsa, voyaga etganda umidsizlik vujudga keladi.

2 – davr. Kechki go'daklik (1 Yoshdan 3 Yoshgacha). YArim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi shakllanadi. Bu esa o'z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, intizom, ma'suliyat, javobgarlik, hurmat tuyg'ulari tarkib topishiga zamin hosil qiladi. Anomal rivojlanish: ikkilanish, qobiliyatga shubhalanish, hayotga moslashmaganligini his qilish.

3 – davr. Ilk bolalik (3–5 Yoshgacha). Anomal rivojlanish: insonlarga befarqlik, tashabbusning sustligi, boshqa bolalarga hasad, beqarorlik. Tashabbus tuyg'usi, qandaydir ishni bajarish mayli tarkib topadi, guruhiiy o'yinlar, tengqurlari bilan muloqatga kirishish muhim ahamiyatga ega.

4 – davr. (5–11 Yoshgacha). Bu davr maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan xarakterlanadi. Salbiy tomonlari – ong hayotning barcha qirralarini qamrab ololmaydi, muammolarni hal qilishda aql zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o'zlashtirishdagi qoloqlik. Anomal rivojlanish: shaxsiy kamchiliklarni his qilish, konformlik, passiv mehnat vazifalaridan qochish.

5 – davr. (11–20 Yoshgacha). O'smirlik va o'spirinlik, hissiy etuklik. Betakror, o'ziga xos Yosh davri. Salbiy tomoni qat'iyatsizlik.

6 –davr. (20–45 Yoshgacha). Ilk (erta) etuklik. Boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoji vujudga keladi. Bundan tashqari yolg'izlikka moyillik va odamovilik kabi yoqimsiz xususiyatlar bilan farqlanadi.

7 – davr. O'rta etuklik davri (40–60 Yoshgacha). Hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnat, ijodiyot, g'amxo'rlik, pusht qoldirish, tajriba uzatish) mahsuldorlik tuyg'usi hamrox bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki bo'ladi. Anomal rivojlanish:

xudbinlik, o'z-o'ziga e'tiborini qaratish, ishida besaramjonlik, erta invalidlik, o'zi haqida qayg'urishni yo'qolishi.

8 – davr. Kechki etuklik (60 va undan yuqori). Hayotdan qanoatlanish tuyg'usi bilan xarakterlanadi. O'tgan umri haqida o'ylash, o'limga tik qarash va undan qo'rqmaslik. Salbiy tomoni – hayot faoliyatidan noumidlik, ko'ngil sovish tuyg'ulari. Umrni bekorga o'tkazganidan qayg'urish, vaqtni tez o'tayotganidan, o'zidan, boshqalardan qoniqmaslik, umrini boshqatdan yashashga xohish, hayotdagi betartiblikdan ranjish, o'limdan qo'rqish.

Psixodinamik nazariya asosini shaxsning xulqini emotsiya, mayl yordamida tahlil qilish tashkil etadi.

Kognitivistik yo'nalish namoyondalaridan birinchi bo'lgan J. Piaje aql - idrok nazariyasi va uning davrlari haqidagi ta'limotni yaratgan. Bu ta'limotda intellekt rivojlanish davrlari ko'rsatib beriladi.

Bu davrlar:

Sensomotor intellekt (tug'ilgandan 2 Yoshgacha).

Operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 Yoshdan 7 Yoshgacha).

Konkret operatsiyalar davri (7-8 Yoshdan 11-12 Yoshgacha).

Formal operatsiyalar davri.

Har bir Yosh davri o'zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, xarakterli qarama-qarshiliklari, psixikaning sifat xususiyatlari, psixik jihatdan yangi hislatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida vujudga keladi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bir Yosh davrdan 2-Yosh davriga o'tish tinch yo'l bilan yoki inqirozlar bilan kechishi mumkin. Buni pedagog albatta bilishi zarur. Inqiroz taraqqiyotning turli bosqichlarida vujudga kelishi mumkin. Eng yorqin namoyon bo'ladigan inqirozlar quyidagilar:

YAngi tug'ilgan chaqaloqlik inqirozi.

Uch Yosh inqirozi.

O'smirlik davriga o'tishdagi inqiroz.

O'rta Yosh inqirozi.

Shuningdek, pedagog har bir Yosh davrida psixikaning muayyan tomonlari samarali rivojlanishi uchun optimal imkoniyatlar mavjud ekanligini ham bilishi lozim. Bunday davr senzitiv davr deb ataladi. Masalan: ilk bolalik davri, ya'ni bir Yoshdan 3 Yoshgacha bo'lgan davr

bola nutqining rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Kichik maktab Yosh davri – o‘quv malakalarining rivojlanishi uchun qulaydir. Har bir Yosh davri bir qancha xususiyatlar bilan xarakterlanadi.

Bular:

Oilada va jamoada bola holatining o‘zgarishi.

Ta’lim-tarbiya shakllarining o‘zgarishi.

Bola organizmi ayrim xususiyatlarining voyaga etishi.

Bolada yangicha faoliyat turining vujudga kelishi.

Har bir Yosh davrida faoliyatning biror turi etakchilik rolini bajaradi. Faoliyatning yetakchi turi tushunchasi A.N. Leontevning asarlarida ochib berilgan.

Faoliyatning yetakchi turi – ma’lum Yosh davrida bolaning psixikasida, uning psixik jarayonlari va psixik xususiyatlarida muhim o‘zgarishlarni vujudga keltiruvchi faoliyat turidir. Har bir Yosh davrida faoliyatning bir turi uchun ehtiyoj seziladi. Masalan: go‘daklik davridagi etakchi faoliyat turi – bevosita emotsional muloqat bo‘lib, uning asosida orientirovka va sensomotor-manipulyativ harakatlar, ya’ni ko‘rish, eshitish, muskul-harakat sezgilari, idrok bilan boshqariladigan harakatlar shakllanadi.

Bu Yosh davridagi eng muhim yangilik – boshqa kishilar bilan bo‘ladigan muloqotga ehtiyoj va ularga muayyan emotsional munosabatning shakllanishidir.

Ilk bolalik davrida faoliyatning etakchi turi – predmetli harakatlar. U orqali bola kattalar bilan hamkorlikda predmetlar bilan bajariladigan harakatlarni o‘zlashtiradi. Bu davrdagi yangilik – nutqning rivojlanishi va ko‘rgazmali harakatli tafakkurining taraqqiyotidir.

Maktabgacha bo‘lgan Yosh davrida rol o‘yinlar faoliyatning etakchi turi bo‘lib qoladi.

Kichik maktab Yoshida faoliyatning etakchi turi – o‘qish faoliyati hisoblanadi. O‘qish faoliyatida xotira shakllanadi, predmetlar va tashqi dunyo haqidagi bilimlar o‘zlashtiriladi.

O‘smirlik davrida – muloqot etakchilik vazifasini bajaradi.

Ilk o‘spirinlik davrida etakchi faoliyat turi – o‘quv kasbiy faoliyati bo‘lib, bu faoliyat jarayonida dunyoqarash, kasbiy qiziqishlar, o‘z-o‘zini anglash, orzu va ideallar shakllanadi.

Demak, har bir kishi uchun Yosh xususiyatlari xosdir. Ammo har bir Yosh davrining ichida individual farqlar ham mavjud. Bu farqning sabablari turlicha bo'lishi mumkin:

Hayot, faoliyat va tarbiya sharoitlari.

Tabiiy individual farqlar – nerv sistemasining tipologik xususiyatlari.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR:

1. Umumiy psixologiyada psixik taraqqiyotning predmeti va vazifalari qanday?

2. Sharq mutafakkirlarning yosh davrlari haqida fikrlari

3. Psixik taraqqiyot psixologiyasida mavjud muammolar

4. Rus va boshqa chet ellik psixologlarining yosh davrlarni o'rganilishi bo'yicha ilmiy qarashlari qanday?

5. Psixik rivojlanish haqidagi qanday nazariyalar mavjud?

6. Psixik taraqqiyot va ta'lim o'rtasidagi bog'liqlik?

Mavzu bo'yicha topshiriqlar

1. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy metodologik tamoyillari nimalardan iborat

2. Psixik taraqqiyotga oid blits savollar tuzing

3. Umumiy psixologiyada psixik taraqqiyot mavzusida mavjud muammolarga oid baliq skletini tuzing

4. Yosh davrlari tabaqalanishi bo'yicha kontseptual jadval tuzing

Mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulotning borishi:

1-bosqich. o'qituvchi darsning boshlanishida talabalarni kichik guruhlariga ajratadi.

2-bosqich: talabalar bilan aqliy hujum metodi bilan «Taraqqiyot psixologiyasi. Rivojlanishning uzluksizligi va o'zgarishi» haqida asosiy tushunchalarini va kalit so'zlarini eslab flipchartga yozadilar. Psixologiyada ilmiy terminlarni talabalar guruhlarida muhokama qiladi.

3-bosqich: 1-ish: Guruhlarda «Taraqqiyot psixologiyasi. Rivojlanishning uzluksizligi va o'zgarishi» yuzasidan javob beradilar. Bunda o'qituvchi oldindan reja asosida mavzuga tuxtaladi. (assessment usulidan foydalanish mumkin) 2-ish Talabalarga tarqatma materiallar beriladi. Seminar daftariga yozadilar, savollar tayyorlaydilar.

Guruhlarga topshiriqlar:

1-guruh: Umumiy psixologiyada psixik taraqqiyot fanining predmeti nima?

2-guruh: Xorijiy tillarni o'rganishda insonlar yoshiga bog'liq qanday harakat qilishi kerak?

3-guruh: Umumiy psixologiyada psixik taraqqiyot faning vujudga kelishi va uning rivojlanish tarixi va hozirgi holati?

2-ish: Guruhlarning chiqishlari (har bir taqdimotchiga 4 min)

3-bosqich: Guruhlar ishlarining muhokamasi

4-bosqich: Guruhlar ishining xulosalari

5-bosqich: Mustaqil bajarish uchun topshiriqlar (uyga vazifa)

2-MAVZU. MUHIM DAVRLAR: YANGI TUG'ILGAN CHAQALOQLARNING REFLEKSLARI, TEMPERAMENTLARI VA QOBILIYATLARI. MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.

2.1. Shaxs rivojlanishning dastlabki bosqichlari va yosh inqirozlari. Psixik rivojlanish haqida tushuncha, psixik rivojlanishning asosiy qonuniyatlari.

2.2. Prenatal va chaqaloqlik davrining psixologik xususiyatlari inqirozi haqida, ilk bolalik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Go'daklik va bolalik.

2.3. Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi.

Tayanch iboralar: Psixik taraqqiyot, o'sish, genetik omillar, ijtimoiy omillar, faollik, yosh taraqqiyot davrlari, yosh inqirozi.

2.1. Shaxs rivojlanishning dastlabki bosqichlari va yosh inqirozlari. Psixik rivojlanish haqida tushuncha, psixik rivojlanishning asosiy qonuniyatlari.

Psixikaning vazifasi – odamlarning yashovchangligi ta'minlash, xotirada qayd qilinuvchi tajriba hisobiga yashovchanglik imkoniyatlarini tuplash, odamlarni rivojlanishi ular hayoti sifatining va umrining ortishi. Bu vazifa psixikaning uchta funktsiyasi hisobiga amalga oshadi:

- 1-borliqning aks ettirish,
- 2-hodisa va voqelarning fikran oldindan anglash,
- 3-aks ettirish va oldindan anglash asosida odamlar yashaydigan muhitni bunyod etish.

Angliyalik genetik Sh.Aurebax «Har bir odam xuddi kartaboz qo'lga karta olib o'ynagani kabi o'z hayotini qo'lga genlarni olib boshlaydi» deydi. Uning fikricha «Aqliy taraqqiyot darajasi maxsus qobiliyat, shaxsiy sifatlar bularning hammasi genetik faktorlar bilan muhit faktorlari o'zaro munosabatining natijasidan ibotardir» degan fikrni ilgari suradi. Avstraliyalik psixolog K.Byuler - «Bolalarning

faqat aqliy taraqqiyotigina emas balki ahloqiy taraqqiyoti ham nasliy tomonidan belgilangandir” deb ta’kidlaydi.

Z.Freyd va uning izdoshlari inson faoliyatini boshqaruvchi instinktlarni tug’ma bo’lgan va sotsial ta’sirotda bog’liq bo’lmagan dastlabki ongsiz ehtiyojlarni hamda mayllarni shaxs taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar deb bilgan.

Amerikalik psixolog va pedagog D.D’yui inson tabiatini o’zgartirib bo’lmaydi deb xisoblagan. Uning fikriga ko’ra irsiyat tabiatni belgilaydi.

Ayrim psixologlarning fikriga ko’ra muhit, ta’lim tarbiya tabiat tomonidan yaratilgan xususiyatlarning namayon bo’lishi va o’z o’zicha rivojlanishi uchun zarur bo’lgan sharoitgina xolos. Ular psixik taraqqiyotda nasliy faktorlarning hal qiluvchi roli bor degan fikrni asoslashga intiladi.

Psixologlar V.N. Kolbonovskiy, A.R. Luriya, A.N. Mironovlar tajribasi boshqa ahvolni ko’rsatadi. Ya’ni bir tuxumdan bo’lgan egizaklardan bir xil tabiiy sharoitda, ta’lim metodlariga qarab, ijodiy (ya’ni kombinatorlik) faoliyatining ayrim turlarida mutlaqo har-xil natijalarni olish mumkin. Frantsuz psixologi R.Zazzo bir tuxumdan bo’lgan egizaklar ustida shunga o’xshash tajribalar o’tkazib, psixika xususiyatlarning tug’ma xarakteri nazariyasiga qattiq zarba berdi.

Psixologlar va pedagoglar ixtiyorida bo’lgan juda ko’p faktlar har ikkala yo’nalishning ham cheklangan va bir yoqlamaligini ko’rsatadi. Odamning genetik xususiyatlari bir ma’noda uning psixik xususiyatlarini belgilaydi deb xisoblash xatodir. Ammo buning teskarisi ham ya’ni psixik taraqqiyotning tabiiy imkoniyatlaridagi individual farqlarni batamom inkor qilish va odamlardagi g’oyat xilma-xil barcha individual psixologik xususiyatlarni faqat tashqi ta’sirotlar natijasidir, deyishi ham noto’g’ridir.

Psixik taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuchlar xaqida so’z ketganda, avvalo asosiy omilni belgilab olish lozim bo’ladi. Ammo psixik taraqqiyotni ta’minlovchi omil yagona emasligini, ular bir nechta ekanligini, shuningdek bu omillar o’zaro uzviy bog’liqlikda mavjudligi kabi faktlarni anglab yetish kerak bo’ladi.

Psixik taraqqiyotni xarakatga keltiruvchi kuchlar sifatida quyidagi omillarni e'tirof etish mumkin; irsiy omillar, ijtimoiy omillar, maqsadga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya, shaxsiy faollik. Ularning har biri alohida bir olam bo'lishiga qaramasdan taraqqiyotni o'zaro hamkorlikda ta'minlaydi. Masalan, agar ta'lim faoliyati aniq maqsad asosida amalga oshirilishi uchun shart-sharoit to'liq bo'lsa-yu, ammo o'quvchida shaxsiy faollik yetarli darajada shakllangan bo'lmasa u xolda psixik taraqqiyotda muammo vujudga keladi va uni zudlik bilan to'g'rilash zarurati qujudga keladi. Psixik taraqqiyot sharoitlari va psixik taraqqiyotni xarakatga keltiruvchi kuchlar xaqidagi masalani to'g'ri hal qilishga shaxs taraqqiyoti haqidagi ta'limot yordam beradi.

Shaxsning mohiyati o'z tabiatidan ijtimoiy xarakterga egadir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlarning, ijodiy faolligining rivojlanishi manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muhitga bog'liq xisoblanadi. Inson shaxsi determinlashgan bo'lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Mana shu ma'noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatida yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir degan xulosa chiqarish mumkin. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, xarakteri, irodaviy xislatlari, qiziqishlari, mayllari va qobiliyatlari tarkib topadi.

Yuqorida bayon etilganlarga asoslanib psixologiyada odamning psixik xususiyatlari uning hayoti davomida ya'ni ontogenetik tarzda yuzaga keladi degan xulosaga kelingan. Bu xususiyatlarning tarkib topishi va rivojlanishida odamning ijtimoiy tajribasi uning hayoti va faoliyati sharoitlari, ta'lim tarbiya yetakchi, hal qiluvchi rolni o'ynaydi deb o'rgatadi. Muhit, ma'lum maqsadga qaratilgan ta'lim va tarbiya azaldan berilgan genetik jixatdan qat'iy belgilangan narsadir. Muhit psixikani nomayon qilish uchun sharoitgina bo'lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi. Shuni alohida qayd qilish lozimki jamiyat talablariga javob beradigan muayyan shaxsiy sifatlarni tarkib toptirish maqsadida katta avlodning yosh avlodga ongli, maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatish jarayoni sifatida ta'lim va tarbiya hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Birinchidan, odam muhit ta'siri ostidagi passiv ob'ekt bo'lmay, balki faol mavjudotdir. Shuning uchun tashqi hayot ta'siri inson psixikasini to'g'ridan to'g'ri belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo'lgan o'zaro ta'siri orqali, uning muhitdagi faoliyati orqali belgilaydi.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanish oqibati, natijasi tashqi sharoitlarga bog'liqdir. Lekin bu rivojlanishni bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Bu sharoitlar hamda vaziyatlar hamisha odamning hayotiy tajribasi uning shaxsi individual psixologik xususiyatlari va psixik qiyofasi orqali ta'sir qiladi. Mana shu ma'noda individ o'ziga xos psixikasi va shaxsiy tajribasini o'z ichki muhiti xususiyatlari orqali bilvosita ta'sir qiladi. O'z davrida I.M. Sechenov odamning hatti-harakatlari tashqi taassurotlar orqali determinlashgani haqidagi tezisni ilgari surganida tashqi taassurotlarni faqat muayyan paytda ta'sir etib turgan mavjud taassurotlar kabi sodda ravishda tushunmaslikni, balki aslini olganda mazkur odamning hayotiy tajribasida mujassamlashgan barcha avvalgi taassurotlar yigindisini nazarda tutish kerakligini uqtirib o'tgan edi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o'zi ham ongli ravishda o'z shaxsini o'zgartirishi, ya'ni o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni tevarakatdagi muhitdan ajralgan xolda bormaydi. O'z-o'zini tarbiyalash muhit bilan moslashgan xolda va muhit bilan faol o'zaro munosabatda sodir bo'ladi. Shuning uchun o'zini-o'zi tarbiyalashda ham muhitning ta'siri ko'rinib turibdi. Keltirilgan fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bir xil tashqi sharoit, bir xil muhit turli bolalarga, o'smirlarga, yigit va qizlarga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin. Maktab o'quvchilarining psixik taraqqiyoti qonunlari shuning uchun ham murakkabki, psixik taraqqiyotning o'zi murakkab va qarama-qarshi o'zgarishlardan iborat jarayonning omillari, shu jumladan ta'lim va tarbiya sharoitlari xilma-xil va ko'p qirralidir.

Oxirida shunday xulosa chiqarish mumkinki, odamning tashkil topgan va sistemalashtirilgan faoliyati uning vositasi hamda shartidir. Shu paytgacha odamga mavjudot sifatida qarab kelindi, lekin odamning biologik mohiyatini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki odam bevosita tabiiy mavjudotdir. O'z-o'zidan ravshanki odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nixoyatda zarurdir. Insonning psixik xususiyatlari normal tarkib topishi uchun muayyan darajadagi biologik tuzilishga ega bo'lgan inson miyasi, inson nerv sistemasi bo'lishi shart. Insonning tabiiy xususiyatlari psixik rivojlanishning harakatga keltiruvchi omillar emas, balki dastlabki shartlaridir. Miya biologik tarzda tashkil topgan organ sifatida ongning yuzaga kelishi uchun dastlabki shartdir. Ong esa inson ijtimoiy turmushining

maxsulidir. Nerv sistemasi tevarak-atrofdagi olamni aks ettirish uchun dastlabki shartdir. Ong esa inson ijtimoiy turmushining maxsuli bo'lib, juda katta imkoniyatlariga ega. Lekin tegishli qobiliyat faqat ijtimoiy sharoitdagi faoliyatda tarkib topadi. Qobiliyat kurtaklarining yangi nerv sistemasi va miyada ba'zi bir tug'ma anatomik-fiziologik xususiyatlarining mavjudligi qobiliyatlarning rivojlanishi uchun zarur tabiiy shart-sharoitdir. Ammo shart-sharoitlarning mavjudligi hali qobiliyatlarning rivojlanishini ta'minlamaydi. Qobiliyatlar hayot va faoliyat sharoitlari, odamga beriladigan ta'lim va tarbiya ta'siri ostida tarkib topadi va rivojlanadi.

Tabiiy xususiyatlar taraqqiyotni xarakterga keltiruvchi kuch emasligiga qaramay psixik taraqqiyotga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidan, tabiiy xususiyatlar taraqqiyotning turli yo'llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o'z-o'zicha shaxsning hech qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi. Xech bir normal bola dadil yoki qo'rqqoq, irodasiz, mexnatsevar yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi. Agarda tarbiya to'g'ri tashkil qilinsa, nerv sistemasining istalgan tipi asosida xarakterning barcha ijtimoiy qimmatli xislatlarini hosil qilish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o'zini tuta bilish xislatlarini nerv sistemasining tipi shiddatli bo'lgan bolalarda ham tarbiyalash lozim va tarbiyalasa bo'ladi. Lekin birinchi holdagi bolalarni tarbiyalash ikkinchi xollarni tarbiyalashga qaraganda qiyinroq bo'ladi. Har ikkala holda kerakli sifatlarni tarbiyalash yo'llari va usullari ham turlicha bo'ladi.

Ikkinchi tabiiy xususiyatlar odamning biron bir sohada erishgan yutuqlari darajasiga ham ta'sir qilishi mumkin. Masalan, qobiliyat kurtaklarida tug'ma individual farqlar bo'ladi. Shu sababli ba'zi odamlar boshqa odamlardan ma'lum bir faoliyat imkoniyati jihatidan ustun turishlari va shuning bilan bir paytda bir faoliyatning turini egallash imkoniyati jihatidan esa ulardan olislik qilishlari mumkin. Masalan, o'zining musiqiy qobiliyati rivojlanishi uchun qulay tabiiy kurtakka ega bo'lgan bola boshqa hamma sharoitlar bir xil bo'lishiga qaramay musiqiy qobiliyatini rivojlantirishi uchun tabiiy kurtakka ega bo'lmagan boladan nisbatan musiqa sohasida tez rivojlanadi va nisbatan katta yutuqlarga erishadi. Mana shu ma'noda biz mashhur amerikalik psixolog D.Brunerning xar bir bola o'z taraqqiyotining har

qanday materiallarini to'la o'zlashtirishga qodirdir, - degan fikrlari bilan xech bir kelisha olmaymiz. Bizning o'ylashimizcha masalan, birinchi sinf o'quvchisini qanday geneal pedagog va metodistlar o'qitmasliklari yetti yoshli bolaning miyasi boshlang'ich differentsial va integral xisoblashlarini yoki dialektik falsafa asoslarini bilishga hali chindan ham yetilgan emas. Biroq miya tuzilishining mavqei ma'lum muhitga, ta'lim tarbiyaga mutlaqo bog'lanmagan holda o'zining qaxtiy asosida sodir bo'ladi deb bo'lmaydi. Muhit, ta'lim tarbiya va tegishli mashq miya tuzilishining organik jixatdan yetilishini ta'minlaydi va muhitga. ta'lim-tarbiyaga mutlaqo bog'lanmagan holda o'zining qatxiy biologik jixatdan qonunlari asosida sodir bo'ladi deb bo'lmaydi.

1. Psixik rivojlanishning notekisligi.

Bu har qanday sharoitda xatto ta'lim-tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari psixik funktsiyalari va psixik xususiyatlari rivojlanishining bitta darajasida tuxtab turmaydi. Bolalarning rivojlanishidagi ayrim davrlardagi psixikaning u yoki bu yunalishlarida rivojlanish uchun nixoyatda qulay sharoit paydo bo'ladi va bu sharoitlarning ba'zilar vaqtinchalik o'tkinchi xarakterda bo'ladi. Masalan maktabgacha yoshda ayniksa nutk, o'smirlikda, ilk o'spirinlikda mustaqil taffakur jadal rivojlanadi.

Psixika integratsiyasi- inson psixikasi o'z taraqqiyoti davomida tobora ko'proq yaxlitlik birlik, mustaxkamlikva doimiylik xususiyatlarini kasb eta boradi. Masalan: aloxida predmet va xodisalarni to'liq idrok qilish asosida kuzatuvchanlik shakllanadi.

Psixik rivojlanishdagi plastiklik va kompensatsiya imkoniyati. Ba'zi funktsiyalari kamchiliklarini boshka funktsiyalar bilan tuldirish.

Psixologlar psixik taraqqiyotning biologik va ijtimoiy munosabatlari muammosi bog'lagan holda psixika jarayonlarini o'rganadi, ularni qo'yidagi darajalarga bo'lib tushuntirib berishga harakat qiladi:

Psixikaning 4 darajasi:

- a) motor reaksiyasining o'sishi,
- b) pertseptiv harakatning o'sishi,
- v) shaxsiy ijtimoiy harakatning o'sishi,
- g) intellektual sodda xatti-harakatlarning o'sishi mavjud ekanligini asoslagan

Insonning kamol topishini bir necha davrlarga ajratib o'rganish tavsiya kilinadi:

1. Bola tashqi muhit ma'lumotlarini qayta ishlash davri.

2. Tafakkur:

a) ijtimoiy davrgacha;

b) ijtimoiy davr;

3. Intellekt:

a) ansomotor 2 yoshgacha;

b) operatsional davrgacha 2-7 yoshgacha;

v) yaqqol operatsiya davri 7-11 yoshgacha;

g) formal operatsiya davri 11-15 yoshgacha.

Biz psixologlar o'qituvchilar uchun, tarbiyachilar uchun qulay bo'lgan quyidagi yosh davrlar klassifikatsiyasini tavsiya etamiz:

1. (0 – 1) yosh go'daklik davri

2. (1 – 3) yosh ilk bolalik

3. (3 – 7) yosh maktabgacha bo'lgan davr

4. (7 – 11) kichik maktab yoshi

5. (11 – 15) o'rta maktab yoshi. O'smirlik

6. (15 – 17) katta maktab yoshi. O'spirinlikka o'tish.

Bolaning psixik rivojlanishi masalasi yosh va pedagogik psixologiyaning markaziy masalasi (muammosi) xisoblanadi. Bu muammoni tug'ri xal etish yosh va pedagogik psixologiyaning fan sifatida tarakkiy etishiga xam, yosh avlodni zamon ruxida tarbiyalashda xam axamiyati kattadir.

Bola psixikasining tarakkiyoti xaqida gapirishdan oldin taraqqiyotning tub mohiyatini tushunib olishi kerak.

«Rivojlanish» deganda biz «o'sish», «taraqqiy etish» so'zlaridan foydalanamiz.

O'sish- bu miqdor jihatidan ortish, ulg'ayishdir;

Taraqqiyot - esa faqat miqdor jiqatdan emas, sifat jiqatdan ham o'zgarishdir.

Taraqqiyot qanday qilib, ya'ni qanday omillar ta'siri ostida yuzaga keladi?-bu masala eng muhim masaladir. Inson psixik taraqqiyotida qanday omillar - genetik (tug'ma) yoki orttirilgan (ijtimoiy) omillar yetakchiligi muammosidir.

O'qituvchi shaxsining professional, ya'ni kasbga yo'naluvchi sifatleri, avvalo, uning bilim va bilim berishga bo'lgan ehtiyoji, iste'dod

va qobiliyati, axloqiy sifatlari: xaqqoniyligi printsiptalligi, talabchanligi, mehribonligi, o'z burchini xis qilishidir. O'qituvchining professional axamiyatga ega bo'lgan muhim sifatlari - bolani sevishi, o'quvchining ichki dunyosini tushunishga qobiliyatligi, ularga maqsadga muvofiq pedagogik ta'sir ko'rsatishi, o'quvchining ayni paytdagi (hozirgi) psixologik holatini tushunib, yosh xamda individual xususiyatlarini hisobga olib ish ko'rishidir.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda ham, psixikada yuzaga keladigan o'zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug'ilishi, tabiiydir. Bolaning psixik rivojlanishini harakatta keltiruvchi kuchlar murakkab va turli-tumandir. Rivojlanishning mohiyatini qarama-qarshiliklar kurashidan, ichki ziddiyatlar bolaning, psixik rivojlanishini bevosita harakatga keltiruvchi kuchlar, ta'lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan hamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga, masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar;

O'smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o'ziga o'zi baho berishi va o'z talablari darajasi va ikkinchi tomondan, atrofdagilarning unga nisbatan bo'lgan munosabatlari haqidagi ichki kechinmasi o'rtasida, shuningdek, o'zining jamoadagi real mavqei tug'risidagi ichki kechinmasi o'rtasida; katta odamlar hayotida tula huquqli a'zo sifatida qatnashishi ehtiyoji bilan bunga o'z imkoniyatlarining mos kelmasdigi o'rtasida paydo bo'ladi.

Ko'rsatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko'tariladi. Ehtiyoj qondiriladi - ziddiyat yo'qoladi. Biroq qondirilgan ehtiyoj, yangi ehtiyojni tug'diradi. Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof miqdor o'zgarishlari jarayonidan, ya'ni qandaydir psixik hodisalarning, xususiyat va sifatlarning ko'payishi yoki kamayishidan iborat bo'lib qolmay, balki sifat jihatdan yangi xususiyatlarning, ya'ni yangidan hosil qilingan sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

Psixik rivojlanish qonuniyatlari

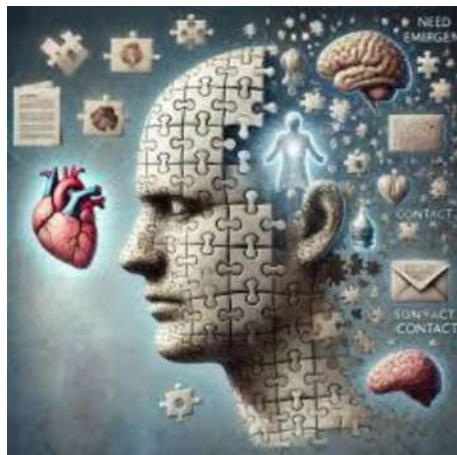
Psixik rivojlanishda muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, Chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xosligi hayot sharoitiga, faoliyat va tarbiyaga bog'liq.

Psixik taraqqiyotning quyidagi qonuniyatlarini farqlash mumkin:

Psixik rivojlanishning notekisligi. Har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, fuksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab qolmaydi. Bolaning rivojlanishidagi ayrim davrlarda psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va ularning ba'zilari vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo'lgan Yosh davrlari senzitiv davr deyiladi. (L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev).

Masalan; 1 Yoshdan 5 Yoshgacha nutqning rivojlanishi, kichik maktab Yoshida o'qituvchining so'zi, 15-20 Yosh matematik tafakkur rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi.

Psixikaning integratsiyasi qonuni. Inson psixikasi o'z taraqqiyoti davomida tobora ko'proq yaxlitlik, birlik, mustahkamlik va doimiylik xususiyatlarini kasb eta boradi. N.D. Levitovning ko'rsatishicha, kichkina bola psixik jihatdan turli fragmentar psixik holatning kichik

bir sistemaga uyushtirilganidan iboratdir. Psixik rivojlanish psixik holatning asta-sekin o'sib, shaxs xislatlariga aylanishini anglatadi.

Plastiklik va kompensatsiya imkoniyati. I.P. Pavlov faqatgina tegishli ta'sir ko'rsatilsa, hamma narsani yaxshi tomonga o'zgartirish mumkinligini ta'kidlab, nerv plastikligini ko'rsatib o'tgan. Ta'lim-tarbiya sharoitida bolaning psixikasini maqsadga muvofiq o'zgartirish imkoniyati nerv sistemasining ana shu plastikligiga asoslanadi. Plastiklik kompensatsiya uchun ham yo'l ochib beradi.

Yosh davrlar inqirozlari.

Shaxsning kamol topishi murakkab jarayon ekanligini unda yosh o'sishi bilan bog'liq xolda sodir bo'ladigan o'zgarishlar va yangilanishlarning xilma-xilligi hamda o'ziga xosligida ko'rish mumkin. Ma'lumki yosh o'sishi bilan bola faqat miqdor jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham o'sib boradi. Demak bolaning biologik jihatdan o'sishi uning psixikasida ham o'sish va o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Ammo biologik o'sish bilan psixik o'zgarishlar har doim ham mutanosiblikka ega bo'lavermaydi. Chunki psixik o'sish bir tomondan individuallik xarakteriga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan u ma'lum ijtimoiy va psixik shart-sharoitlarga ham bog'liq bo'ladi. Bolada sodir bo'ladigan psixik o'sish, o'zgarish real hayotda o'z o'rnini va mavqeiga ega bo'lishi biroz murakkabroq kechadi. Buning sababi bir tomondan bolada hali yetarlicha tajribaning yetishmasligi bo'lsa, ikkinchi tomondan kattalarning boladagi ehtiyoj va intilishlari ortida turgan rivojlanish xususiyatlarini to'liq anglab yetmasliklaridadir. Natijada esa bolalar va kattalarning munosabatlarida keskin vaziyatlar vujudga keladi. Bunday vaziyatlar tufayli bolalar va kattalarning boshdan kechiradigan psixik kechinmalari, xolatlari psixologik tilda inqiroz tushunchasi bilan ifodalanadi. Demak, inqiroz tushunchasining mazmuni psixik o'sishdagi ziddiyat, qarama-qarshilikdan iborat. Bu jarayonda bolalar bilan kattalar o'rtasida kelishmovchiliklar yuzaga keladi.

Inqiroz bolalarda xilma-xil ehtiyojlarning paydo bo'lishi bilan ularning qondirilishi imkoniyatlari o'rtasida to'siq sifatida vujudga kelar ekan albatta uning ta'sirida u yoki bu tomonga o'zgarish ro'y beradi. Masalan, ma'lum taraqqiyot

bosqichida bolada vujudga kelgan mustaqil harakat qilish ehtiyoji uni mustaqillikka erishishi uchun turtki bo'lib xizmat qiladi va bola muayyan darajada mustaqillikka erishadi. Ikkinchidan, kattalarning bu jarayonda yo'l qo'yishi mumkin ta'lim va tarbiyaviy xatolari oqibatida ular ruhiyatida ayrim salbiy illatlar paydo bo'lishi mumkin. Demak inqirozni na salbiy va na ijobiy jarayon deb baholashga to'g'ri keladi. Shu tufayli ota-onalar, tarbiyachilar va pedagoglar bundan to'g'ri

xulosa chiqargan xolda bolalar bilan inqiroz davrlarida ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish talab etiladi.

Yosh davrlar psixologiyasida asosiy inqiroz davrlari sifatida bolalarning 3 yoshli, 7 yoshli hamda o'smirlik davri inqirozlari alohida e'tirof etiladi.

Uch yoshli bolaga to'g'ri tarbiya berish, ta'sir o'tkazish, ularning harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltirish orqali ularda mustaqil xolda ovqatlanish, kiyinish, yuvinish, o'z o'rnini yig'ishtirishga ayrim topshiriq va vazifalarni puxta bajarishga o'rgatish mumkin. Psixolog olimlarning ta'kidlashicha bolaning uch yoshgacha o'sishida erishgan yutuqlari uning xulq-atvorini, bilish jarayonlarini sifat jihatdan ancha o'zgartirib yuboradi. Shunga qaramay, bolaning o'sishida kattalarning ta'siri, roli yetakchiligicha qolaveradi, lekin asta-sekin o'sib borishi bolaning mustaqilroq bo'lishini ta'minlaydi.

Bolaning mustaqilligi faqat uning jismoniy hamda aqliy imkoniyatida, kuchi yetadigan jarayonga nisbatan o'z munosabatini kattalarning ko'magisiz amalga oshirishida emas, balki o'zining kuch quvvati, qurbi yetmaydigan, muayyan amaliy ko'nikmalarini egallay olmagan turmush muammolarini hal etishda ham ko'rinadi.

Psixologlar N.A.Menchinskaya, V.S.Muxinalarning ta'kidlashlaricha, bu davrdagi ziddiyatda bolalardagi injiqliklarning bosh omili atrofdagi odamlarning ular shaxsiga adolatsiz, noto'g'ri, mensimay munosabatda bo'lishidan iboratdir.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlarini o'rgangan A.N.Golubevaning fikricha, noqulay sharoitda bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish unda o'jarlikni paydo qiladi. Shuningdek bu yoshdagi bolalarning o'jarligi doimiy bo'lmaydi, masalan o'z tengdoshlariga nisbatan o'jarlik qilish ahyon-ahyondagini ro'y beradi. Ular asosan katta yoshdagi odamlarga, shunda ham muayyan tarbiyachiga yoki oila a'zolarining birortasiga o'jarlik qiladilar. A.N.Golubeva bolalardagi o'jarlik barqaror emasligi sababli uning oldini olish mumkinligini uqtirib o'tadi.

A.P.Larinning tadqiqotlarida esa noqulay va nomaqbul tarbiyaviy shart-sharoitlarda qaysarlik juda erta, hatto uch yoshda ham paydo bo'lishi ifodalangan. Dastlab bu xususiyat ba'zi-ba'zida ro'y beradi, lekin u hech qachon barcha katta yoshdagi kishilarga qaratilgan bo'lmaydi, ya'ni uning ob'ekti aloxida shaxs xisoblanadi.

Ammo bola xarakterining bu sifati muhitning noto'g'ri ta'siri oqibatida biror darajada barqarorlashsa, keyinchalik ko'pchilikka qaratilgan, umumlashgan shaklga aylana boshlaydi. O'jarlik bir guruh odamlarga yo'nalganligini ham uchratish mumkin.

A.P.Larinning to'plagan ma'lumotlariga ko'ra, o'jarlikning asosiy sabablari –bolaning mustaqilligini cheklab qo'yish, erkinlik tuyg'usi va tashabbusni so'ndirish va uning ongini (anglash suratini) kamsitishdan iborat.

Mazkur omillar bolaning kattalarga munosabati negizini tashkil qiladi va uning psixik o'sishi davomida muayyan darajada o'zgarib boradi. Ularning o'zgarishi kattalarning bolaga u erishgan kamolot bosqichini xisobga olib, oqilona munosabatda bo'lishiga bog'liq.

Bolaning psixikasida vujudga keladigan inqirozning sabablari sifatida quyidagilarni extirof etish mumkin:

- kattalar bolaning jismoniy va aqliy imkoniyatlarini xisobga olmasliklari;
- xohish va istaklarini mustaqil xolda turmushda qaror toptirishga intilishlariga to'sqinlik qilishlari;
- ayrim ko'zga tashlangan qiyinchiliklarni bartaraf qilishga o'rinishlariga yo'l qo'ymasliklari;
- bola o'z xolicha ish tutishini cheklashlari.

Kattalar bolalarning mustaqilligiga qarshi turmasdan, mumkin qadar istagiga, intilishiga yordam bersalar, uning shaxsini shakllantirish jarayonidagi qiyinchilik o'z-o'zidan barham topadi, nizo yoki ixtilofning oldi olinadi.

Oilada, maktabgacha tarbiya muassasalarida shaxslararo munosabatlar ilmiy asosda qurilib, muayyan qoidalarga suyanilsa va pedagogik odob doirasidan chetga chiqilmaca, yuqorida aytilgan ziddiyatlar yuzaga kelishi mumkin emas.

O'jarlik, qaysarlik, kattalarga itoatsizlikning vujudga kelishi – bolaning kattalarga qaramlikdan qutulishga o'rinishi va kichik maktabgacha yosh davridan maktabgacha yosh davriga o'tishning tashqi ifodasi xisoblanadi. Mustaqillikka intilish mazkur yosh davridagi o'zgarishlar, yangilanishlar, ya'ni shaxsiy xatti-harakatni va "men o'zim"ni anglashning mahsuli sifatida yuzaga chiqadi.

Ko'pchilik psixologlarning tadqiqotlaridan ma'lumki, bolalar mazkur inqiroz davrida bir nechta ko'rinishdagi qaysarlikni namoyon

etadi. Ana shunday ko'rinishlarning bittasi biz nazarda tutgan 3 yoshli inqirozga to'g'ri keladi. Shu davrda uning ruhiy dunyosida sifat va miqdor jihatdan turli o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlar uning olamni boshqacha kashf qilayotganiga, psixikasi ma'lumot va axborotlar bilan kun sayin boyib borayotganligiga bog'liqdir. Ayni shu yoshda bolada o'z irodasiga ishonch hissi tug'iladi, u o'zligini anglay boshlaydi. O'zligini anglash qarama-qarshiliklarni, ziddiyatlarni yengish bilan amalga oshadi.

Psixik o'sishning boshqa davrlarida ro'y beradigan inqiroz davri ham xuddi shunday tarzda kechadi, ammo turli davrda inqirozlarning sabablari turlicha bo'ladi. Jumladan: kichik maktab yoshida sodir bo'ladigan inqiroz ko'proq bolaning o'quv faoliyati jarayoni va uning kechishi bilan bog'liq xolda kechadi.

Ta'lim muayyan darajada uyushqoqlik, intilish, irodaviy zo'r berish, faollik va maqsadga muvofiq faoliyatni talab etadi. Ixtiyorsiz hatti-harakat o'rnini anglashilgan, rejali, aqliy mehnat egallay boshlaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchi oldiga qo'yiladigan talablar tobora ko'payib, murakkablashib boraveradi.

O'qishning dastlabki kunlaridanoq kichik maktab yoshidagi bolaning o'sishini harakatga keltiradigan turli ziddiyat, qarama-qarshiliklar, ichki ixtiloflar vujudga keladi. Ana shular zahirida boladagi psixik kamolotning darajasi va ijobiy xislatlar bilan talablar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yotadi. Talablarning tobora ortishi bolaning psixik jihatdan to'xtovsiz o'sishini taqazo etadi va shu berik zanjirning uzluksiz harakati natijasida insonning kamoloti amalga oshadi.

Yosh davrlar taraqqiyotida o'smirlik davri alohida ahamiyat kasb etadi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muxim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tanxisligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur. O'smirlik davrida bolalik xolatidan kattalik xolatiga o'tish sodir bo'ladi.

O'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch – uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasida qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishi yotadi. Mana shu dialektik qarama-qarshiliklar ortib borayotgan jismoniy, aqliy hamda axloqiy imkoniyatlar bilan

barqarorlashgan, steriotipga aylangan tashqi olamni aks ettirishning shakllari o'rtasida sodir bo'ladi.

Psixolog Z.Freyd va uning shogirdlari o'smirlik davrini baholashda insonga azaldan berilgan qandaydir ilk mayl nishonasi sifatida vujudga keladigan o'z mavqeini belgilashga ongsiz intilish deb xisoblaydilar.

Ayrim psixolog olimlar esa o'smirlikni biogenetik o'sishning biologik omillariga, ya'ni jinsiy yetilishga alohida ahamiyat beradilar. Ularning fikricha, o'smirning psixik jihatdan inqirozga yetaklovchi, hayajonga soluvchi sub'ektiv ichki kechinmalari o'g'il va qiz bolalarda o'ziga xos xolatni yuzaga keltiradi.

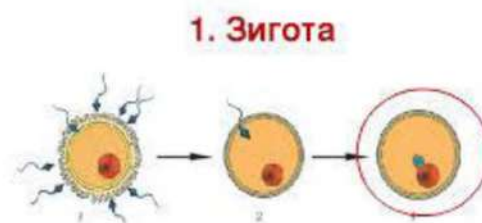
Turli yosh davrlarda ro'y beradigan inqirozlar xususida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, yosh taraqqiyoti jarayonida sodir bo'ladigan har qanday inqiroz bola ruhiyatida u yoki bu psixik o'sish, yangilanish va o'zgarishlarning sababchisi va ro'yobga chiqaruvchi vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

2.2. Prenatal va chaqaloqlik davrining psixologik xususiyatlari inqirozi haqida, ilk bolalik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Go'daklik va bolalik.

Bolaning ona qornida paydo bo'lgandan tug'ilgunga qadar bo'ladigan o'zgarishlar homilaning prenatal ichki rivojlanishini tashkil etadi. Har bir davr ona qornida bo'lajak farzandning rivojlanish bosqichiga tegishli atama bilan nomlanadi. Ona qornida rivojlanish o'rtacha 38 hafta davom etadi va 3 bosqichga, ya'ni zigota bosqichi, embrion bosqichi va homila bosqichiga bo'linadi.

Zigota bosqichi (1-2 haftalik)

Birinchi haftaning oxiriga kelib, zigota onaning qon tomirlari bilan birlashadi, bu hodisa implantatsiya deb ataladi. Implantatsiya jarayonining tugallanishi uchun ikki hafta kerak bo'ladi, shundan so'ng garmonal o'zgarishlar boshlanadi, bu hayz ko'rishning vaqtinchalik to'xtashiga olib keladi, ayol kishiga bu belgi uning homiladorligidan darak beradi. Zigotaning aylana o'lchamlari 1 mmdan kamroq bo'ladi, uning hujayralari bo'linishni boshlaydi.

Homila tanasi murtak diski hujayralaridan rivojlanadi, bu bosqichda murtak diski zigota markazida joylashgan hujayralar to'plami ko'rinishida bo'ladi. Boshqa hujayralar rivojlanayotgan organizmni himoya qiluvchi va oziqlantiruvchi asosli to'qimalarni hosil qilishi zarur. Implantatsiya va hujayrlarning ajralib hosil bo'lishi zigota bosqichining tugallanishi belgilari bo'lib hisoblanadi. Zigota 36 hafta davomida murtakdan bola tug'ilishigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tishga tayyor holga keladi.

Embrion bosqichi (3-8 hafta)

Bu ona qornida rivojlanishning yangi embrional davri odatda murtak hosil bo'lgandan keyin uchinchi haftadan boshlanib, sakqizinchi haftaning oxirigacha davom etadi. Bu vaqt davomida tana tuzilishi va ichki organlar rivojlanadi. Davr boshida embrionda uch

qavat hujayralar tiklanadi. Tashqi qavatda - ektodermadon sochlar, terining tashqi qavati va nerv tizimi rivojlanadi. O'rta qavatda - mezodermadon, muskullar, suyaklar va qon tomirlari tizimi hosil bo'ladi. Ichki qavatda yoki endodermadon ovqat hazm qilish tizimi va o'pkalar rivojlanadi. Uch haftalik embrion bilan sakqiz haftalik embrion solishtirilganda uning ko'rinishida sezilarli o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. 3 haftalik embrion uzunligi 2 millimetrdan oshmaydi. Hujayralarning darajalarga bo'linishi boshlanib, organizm ko'prok salamandrani eslatadi. O'sish va rivojlanish tezlik bilan amalga oshadi, 8 haftalik embrionda ko'zlar, og'iz, qo'l va oyoqlarni ko'rish mumkin, miya va nerv tizimi ham juda tez rivojlanadi, embrion yuragi bir oy avval o'z faoliyatini boshlab yuborgan bo'ladi. Embrionda odamga xos organlar u yoki bu shaklda mavjud bo'ladi, lekin uning o'lchamlari onaga sezilarli daraja bo'lmaydi.

Embrionga amnion suyuqligi bilan to'lgan amnion qobig'i joylashadi. Amnion qobig'i embrionni himoya qilib, doimiy haroratini ta'minlab turadi. Embrion ona bilan ikki tizimcha orqali bog'langan. Kindik tizimchasi embrionni yo'ldosh bilan bog'lovchi qon tomirlaridan iborat. Yo'ldoshga qon tomirlar kindik tizimchasi orqali onaning qon tomirlarigacha yetib boradi, lekin bevosita ular bilan

birlashmaydi. Qon kindik qon tomirlarining barmoqsimon o'simtalari –qilchalar orqali oqadi. Qilchalar ona qon tomirlariga bevosita yaqin joylashgan, bu vitaminlarning o'tishi, Shuningdek, ona qoniga almashinuv mahsulotlarining diffuziya mexanizmi hisobiga ajralish imkonini beradi. Tana qismlari va organizm tizimlari embrional davrda shakllanadi va homila bosqichida o'z vazifalarini samarali bajara boshlaydi. Tana qismlari va ichki organlar hosil bo'lishi bilan ona qornida rivojlanishning ikkinchi muhim bosqichi nihoyasiga etadi. Organlarning o'z vazifasini bajara boshlashi navbatdagi oxirgi bosqichga to'g'ri keladi.

Homila bosqichi(9- 38 hafta)

Homila bosqichi oxirgi va eng uzoq davom etadigan bosqich bo'lib, to'qqizinchi haftasidan boshlab, tug'ruq bilan tugallanadi. Bu vaqtda homilaning tana o'lchamlari kattalashadi va organizm tizimlari faoliyat yurita boshlaydi. 4 oylikdan homilaning og'irligi 113,4 grammdan 226,8 grammgacha etadi. Oxirgi 5 oyda homilaning og'irligi 1984,5 grammdan 2268 grammgacha o'lchamlari kattalashib borishini ko'rish mumkin.

1. Tuxumdon va urug'don differensiatsiyasi
2. Qon tomir tizimining faoliyati
3. Homila harakatining onaga sezilishi.
4. Homila boshida soch qoplanishining hosil bo'lishi .
5. So'rish va yutish faoliyati.
6. Bosh miyaning maxsus faoliyati.
7. Homilaning hayotchan davri.
8. Og'irligini tezda ko'paytirib olishi.
9. Tug'ruq.

Bu davrda organizm uchun muhim bo'lgan nerv, nafas olish va ovkat hazm qilish kabi organlarning shakllanishi tugallanadi.

Bu davrning eng muhim hodisalari quyidagilardan iborat.

•Urug'lanishdan 5-6 oydan so'ng homilaning qoshlari, kipriklari va sochlari paydo bo'ladi. Embrional davrning oxiriga borib, erkak embrionda urug'don, qiz embrionda tuxumdonlar rivojlanadi. Uchinchi oyda urug'donda tashqi jinsiy belgilar rivojlanishiga ta'sir ko'ratuvchi garmonlar sintez qilishni boshlaydi: qiz embrionda bu garmon sintezlanmaydi va o'xshash hujayralardan jinsiy organlar hosil bo'ladi.

- 4 -haftada hujayralar qavati naysimon bo‘lib o‘raladi. Nayning bir uchi kengayib, undan bosh miya hosil bo‘ladi, qolgan kismidan orqa miya shakllanadi. Homila bosqichi boshlanishiga kelib, bosh miya tarkibida turli tuzilmalar bo‘lib, organizm funksiyalarini boshqaradi. Bu bosqichda miyaning barcha sohalarini o‘sishi amalga oshadi, xususan, odam xulk- atvorining ko‘plab muhim turlarini boshqaruvchi bosh miya po‘stlog‘ining xususiyatlari ham rivojlanadi. Bu o‘zgarishlar homilaning 22 va 28 haftalar o‘rtasida rivojlanayotgan organlarning ko‘pchilik tizimi ishonchli ravishda faoliyat yurita boshlaydi, Shuning uchun homila hayotining bu davri homilaning hayotchan davri deb ataladi. Bu vaqtda homila bola ko‘rinishini oladi. Vaqtdan avval tug‘ilgan bolalarning nafas olish organlarida muammolar tug‘ilishi

mumkin. Shuningdek, ular tana haroratini doimiy tarzda boshqarib tutolmaydilar. Chunki, ularda teri osti qavatidagi yog‘ qavati mavjud bo‘lmaydi. Bu qavat homilaning 8 - oyida hosil bo‘ladi. Hozirgi zamon neonatal yordamning imkoniyatlari yordamida erta tug‘ilib qolgan bolalar yashab qolishi mumkin. Homila bosqichida xulk -atvor paydo bo‘ladi, homilada faollik davri ko‘rinadi. Ko‘pchilik onalar homila harakatchanligi va tinch vaqtlarini aytib berishlari mumkin. Homilaning ko‘z va quloqlari ta’sirlarga javob beradi, yuragi tezroq urishni boshlaydi, ko‘zlari yorug‘likka pirpirash bilan javob beradi.

Bunday ma’lumotlar shundan dalolat beradiki, ona qornidagi oxirga oylar homilani mustaqil hayotga, ya’ni, ona organizmidan tashqi hayotga tayyorlab beradi, bu o‘zgarishlar homilador ayol o‘zining bo‘lajak farzandiga sog‘lom atrof-muhitni ta’minlagandagina amalga oshishi mumkin.

Sogʻlom bola tugʻilishi uchun boʻlajak onalarga vrachlar asosiy 5ta tavsiyani taʼkidlab oʻtadilar:

1. Homilador ayol davolovchi vrach koʻrigidan muntazam oʻtib turishi, har oyda, homiladorlikning oxirida har haftada vrach qabuliga borib turishi shart.

2. Homilador ayol toʻgʻri ovqatlanish tartibiga roiya qilishi shart. Asosiy ozuqa 5ta asosiy mahsulotlar guruhidan: yormalar, meva va savzavotlar, sut mahsulotlari, goʻsht yoki dukkakli oʻsimliklardan tayyorlangan ozuqalar boʻlishi kerak. Barcha vitaminlar, minerallar va temir moddalardan iborat taomlarni tanovul qilishlari kerak.

3. Alkogol va kofein tutuvchi ichimliklarni isteʼmol qilish, chekish tavsiya etilmaydi. Biror bir dori-darmon yoki tibbiy muolajani qabul qilishda avval vrach bilan maslahatlashishlari kerak.

4. Homiladorlik davrida badan tarbiya bilan shugʻullanish zarur. Agar homilador ayol yaxshi jismoniy holatda boʻlsa, tana qoʻshimcha ogʻirlikni koʻtarishda qiyinchilikka uchramaydi.

5. Homilador ayol oʻzining toliqib qolishiga yoʻl qoʻymasligi, ayniqsa, homiladorlikning oxirgi haftalarida, maxsus mashgʻulotlarga qatnashishi zarur. U erda ayollarni tugʻruqqa va yangi tugʻilgan chaqaloqlarni parvarish qilishni oʻrgatadilar.

Bola hayotining har bir oyi uning jismoniy va psixik imkoniyatlarining shakllanishidagi muhim davrdir. Ikki, uch oylik bola ham yangi tugʻilgan chaqaloqdan ancha farq qiladi, uch yashar bola esa oʻz taraqqiyoti bilan bir yashar boladan birmuncha ustun turadi. Ilk bolalik davrda bolaning shaxsi, xarakteri, xulq-atvori maʼlum darajada tarkib topadi. SHu sababli bolaning maʼlum davrdagi rivojlanishi xususiyatlarini tahlil qilganda, bu rivojlanishning oldingi bosqichlarda qanday boʻlganligini bilish kerak. Bu faqat bolaning rivojlanish jarayonini takomillashtirish va tezlashtirish uchun emas, balki ana shu jarayonning bola kuchiga yarasha va Yosh imkoniyatiga mos keladigan boʻlishini taʼminlash uchun ham kerakdir.

Pedagogik tajribalarga va mavjud psixologo-fiziologik tekshirish natijalariga asoslanib maktabgacha Yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti quyidagi Yosh bosqichlariga ajratiladi.(Bunda bola tugʻilgandan tortib, to maktabda oʻqiy boshlaguncha boʻlgan davr hisobga olinadi.)

1. Tug'ilgandan bir Yoshgacha: chaqaloqlik davri (hayotining birinchi oyi); hayotining birinchi yili - go'daklik davri.

2. Bir Yoshdan uch Yoshgacha: ilk bolalik davri.

3. Uch Yoshdan etti Yoshgacha: maktabgacha bo'lgan davr.

Bola psixikasi taraqqiyotining mana shu ko'rsatilgan davrlari umuman qabul qilingan bo'lsa ham, bu davrlarni absolyut davr deb hisoblash mumkin emas. Yosh davrlariga ajratishda qat'iy chegara yo'q. U hech kim yil fasllarining almashinuv oyi va soatini ko'rsata olmaganidek, odam hayotining davrlari o'rtasidagi chegarani ham aniq ajratish mumkin emas. Shuning uchun yuqoridagi davrlarga ajratishni absolyut deb bo'lmaydi.

Bola tug'ildi. Ona organizmi bilan anatomik bog'lanish uzilgan bo'lsa-da, bola mustaqil hayot kechira olmaydi, Chunki bola ona bilan fiziologik jihatdan bog'langandir, ona uni o'z suti bilan boqadi. U yangi, o'zgacha muhitda yashay boshlaydi. Bola hayotining birinchi kunlari tug'ilganidagi og'irligini yuqotadi. Bunga tashqi dunyo sharoitiga moslashish davrida energiyaning ko'plab sarflanishi sababdir. Bola organizmining, ma'lum vaqt o'tib, tug'ilgan davridagi og'irligiga teng kelishi uning tashqi muhitga, yangi sharoitga moslashganligidan darak beradi. Odatda chaqaloqning og'irligi 10–12 kun o'tgach, asli holiga keladi.

Yangi tug'ilgan bola anatomik-fiziologik tomondan hali etilmagan bo'lib, katta kishi organizmidan o'ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Yangi tug'ilgan bola suyak-muskul tizimining tez o'sishi bilan kattalardan keskin farq qiladi. Ularning muskul va muskul to'qimalari juda bo'sh bo'ladi. Muskullar asta-sekin qota boshlaydi. Oldin bo'yin muskullari (bola boshini tuta boshlaydi), keyin tana muskullari (bola o'tira oladi), undan keyin esa oyoq va qo'l muskullari etiladi, predmetlar bilan harakat qilish imkoniyati paydo bo'ladi, bola yura boshlaydi.

Yangi tug'ilgan bolaning suyagida ohak va boshqa tuzlar kam bo'lib, u asosan tog'ay to'qimalaridan iboratdir. Bosh suyaklar bola 2-3 oylik bo'lgandagina bir-biri bilan tutashib ketadi. Bosh suyagining peshona va tepa qismlari tepasida katta liqildoq deb ataladigan oraliq bo'lib, u qalin parda va teri bilan qoplangan bo'ladi. Bu oraliq bir-bir yarim yildan keyingina suyak bilan qoplanib ketadi.

Yangi tugʻilgan bola nerv tizimining yuksak qismi – bosh miya yarim sharlari tashqi koʻrinishdangina kattalar miyasiga oʻxshaydi. Aslida chaqaloqning boshi katta koʻrinsa-da (miya ogʻirligi butun tananing sakqizdan birini, kattalarda esa qirqdan birini tashkil etadi), hali taraqqiy etmagan boʻladi. Tanasining umumiy ogʻirligi 3-4 kilogramm boʻlgani holda, miyaning ogʻirligi 300 grammdan oshadi.

Nerv tolalarining bir-biridan etarli darajada ajralmaganligidan tashqi olamdan kelayotgan oʻzgarishlar boshqa nerv markazlariga ham taʼsir etadi, bosh miya yarim sharlarida hech qanday aniq va barqaror oʻzgarish joylari paydo boʻlmaydi. Uning uchun chaqaloq tashqi qoʻzgʻovchilar taʼsiriga qoʻl, oyoq va boshini tartibsiz harakat qilib javob beradi. Miyaning eng «qadimiy» boʻlimlari nafas olish, qon aylanishi, emish, yutinish kabi jarayonlarni taʼminlaydi. Bu nerv tolalari bolaning yashashi uchun etarli miqdorda (nerv tolasi) mielen qobigʻi bilan qoplangan.

Chaqaloq bola bizga eng ojiz zotdek tuyuladi. SHunga qapamay, xuddi shu Yoshning ham kuchli tomoni boʻlib, bu jihati bilan goʻdaklar kattalardan ustun turadi,—deb taʼkidlaydi professor E. A. Arkin. Uning fikricha, bolaning kuchi uning oʻsish energiyasida namoyon boʻladi. Bola tanasining ogʻirligi hayotining birinchi yilida uch barobar koʻpayadi, boʻyga nisbatan etti oylik bola juda tez oʻsadi va sakqiz oylik boʻlganda, boʻyi ikki barobar ortadi, oʻttiz oyga etganda toʻrt marta ortadi. Bolalar har oyda 2 santimetr oʻsadi. Uning miya ogʻirligi har kuni 1,5 grammdan koʻpayadi. Miyaning rivojlanishi surʼati haqida gapirganda shuni eʼtiborga olish kerakki, etti oylik bolaning miyasi 2 marta koʻpaysa, 2-3 Yoshga kelib, uning ogʻirligi uch marta ortadi. Miyaning kattaligi deyarli 20 yil mobaynida ortib boradi, katta yarim sharlarning ustki «izlari» murakkablashib boradi. Bolalarning oʻsishidagi bu qadar ulkan jadallik vegetativ nerv tizimiga, bir qator ichki sekretiya bezlari (boʻqoq bezi va boshqalar)ga bogʻliq.

Ichki sekretiya bezlari ishlab chiqaradigan maxsus garmonlar qonga oʻtib, organizmning oʻsishi va rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatadi. Goʻdaklarning bu qadar tez oʻsishi ushbu davrning oʻziga xos tomonini ifodalaydi. Shuning uchun bu davrda bolaning oʻsishiga va rivojlanishiga taʼsir etadigan barcha narsalar yaxshi boʻlishi, sifatli ovqat, sof havo, quYosh nuri etarli miqdorda boʻlishi kerak.

Bolaning nerv faoliyati ikki xil ta'sirda o'z ifodasini topadi. Bularning birinchisiga shartsiz yoki tug'ma reflekslar, ikkinchisiga esa shartli reflekslar kiradi. Shartsiz reflekslar bolaning tug'ilish paytiga kelganda, ancha etilgan bo'ladi, buning natijasida qon aylanish, nafas olish va ovqat hazm qilish singari eng zarur vegetativ funksiyalar amalga oshiriladi. Masalan, qorni ochgan chaqaloqning labiga bir narsa tegishi bilanoq, unda emishni bildiruvchi harakatlar paydo bo'ladi, bu ovqatlanish refleksi, ya'ni shartsiz refleksdir.

Yuqorida qayd qilinganidek, tug'ilish davrida bosh miya katta yarim sharlari og'irligi, hajmi va funksiyasi jihatidan rivojlangan darajada bo'lmasa ham, bosh miya mavjud shartsiz reflekslar zaminida yangi tug'ilgan bola bilan tashqi muhit o'rtasida eng zarur aloqalar o'rnatish imkoniyatini beradigan elementar shartli reflekslar hosil qilishga qodirdir.

Bola hayotining birinchi kunlaridan boshlab individual hayot kechirish jarayonida tashqi muhit bilan aloqa vujudga keladi. Bola hayotining ikkinchi oyida unda barcha sezgi organlariga xos shartli reflekslar hosil bo'ladi. Lekin tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, bola hayotining bu davridagi reflekslar zaif ifodalangan va beqaror bo'ladi.

Bolaning o'sishi va rivojlanishi jarayonida egallayotgan reaksiyalari barqaror bo'la boradi, tez paydo bo'la boradi va anchagina differensiyalashadi.

Modomiki, bolada shartli reflekslar hayotining birinchi oylarida paydo bo'lar ekan, bola tarbiyasini ham hayotining birinchi oylaridan boshlab to'g'ri tashkil etish lozim. Bu esa bolaning rivojlanishi va xulq-atvorida salbiy xususiyatlar kelib chiqmasligining oldini oladi, bola taraqqiyotining normal bo'lishini ta'minlaydi. Markaziy nerv tizimining ruhiy bo'limlari rolining ortib borishini asosiy nerv jarayonlari – qo'zg'alish va tormozlanishning ifodalanishida aniqroq ko'rish mumkin bo'ladi. Odatda tormozlanish ikki turda: ichki va tashqi turga ajratiladi. Ichki tormozlanishning eng yorqin ifodasi uyqudir. Tormozlanishning tashqi ifodasi bolani tarbiyalash tufayligina hosil bo'ladi. Buning uchun asosiy ozuqa (masalan, sut) bilan birga, bolaga yana boshqa qo'shimcha (doimo sut ichiriladigan shishachani almashtirib qo'yish) ham ta'sir etadi. Chaqaloq tug'ilgandan boshlab uning atrofida har tomonlama qo'llab-quvvatlaydilar. Bolani otalari va kattalar tomonidan qo'llab-quvvatlash, tug'ilishidan boshlab,

toki bola katta bo'lib, mustaqil hayot tarzini kechira olguncha davom etadi.

Chaqaloq tug'ilgandayoq amalda qo'llashga tayyor bo'lgan sensor va harakat malaka instinktlariga ega bo'ladi, bu uning olamga moslashib olib o'z rivojlanishida tezgina o'sib ketishga yordam beradi. CHaqaloqda tug'ilganidan boshlab, masalan, ko'pgina murakkab harakatlar, asosan organizmni etilish jarayonida genetik berilgan dastur asosida, Shuningdek, reflektor, ya'ni bu harakatlar dasturi kaliti sifatida kodlangan o'ziga xos ichki va tashqi rag'batlar ta'sirida hayotining birinchi soatlaridan keyin maxsus tayyorgarliksiz, darhol yuzaga keladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni (kislородga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo'naltirilgan xatti-harakatlarning tug'ma, instinktiv shakllari sof holda kuzatiladigan yagona davr hisoblanadi.

O'tkazilgan tadqiqotlardan aniqlandiki, tug'ilganiga bir yarim sutka bo'lgan bola miyasida ko'ruv organiga rangli qo'zg'atuvchilar ta'siriga javob potentsiallarini ko'rish mumkin. Bu vaqtga kelib miyada shartli reflekslar shakllanishi yuzaga keladi.

Hid bilish eng muhim sezgi organi sifatida u tug'ilgandan keyin darhol ishlay boshlaydi. Shunday o'ziga xoslikka oddiy ko'rish, harakat va eshitish ham ega. Bola hayotining boshlang'ich ikki oyida og'zini chetiga qandaydir predmet bilan teginganda, bunga javoban reflektor o'girilish qobiliyatini namoyon etadi, barmoqlari ustiga tegilsa, ularni qattiq siqib oladi, qo'llari, oyoqlari, boshi bilan umumiy koordinatlashmagan harakatlarni amalga oshiradi. Unda yana harakatlanayotgan ob'ektlarni ko'zi bilan kuzatish, ular tomoniga boshini o'girish qobiliyati ham mavjud.

Chaqaloq narsalarning mazasini ajrata oladi. U boshqa narsalar mazasiga qaraganda shirin suyuqlikni xush ko'radi va hatto shirinlik darajasini aniqlay oladi. CHaqaloq hidlarni sezadi, ularga boshini burish, yurak urishi va nafas olishi chastotasini o'zgarishi bilan javob beradi. YAna bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog'liq. Shubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug'ma

hisoblanadi, ularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rinadi.

O'tkir yorug'likdan bola «bevosita» ta'sirlanadi, ya'ni o'tkir yorug'likka qaray olmay, undan ko'zini yumadi. Predmetlarni ko'z

bilan idrok qila olmaydi, Chunki ularda ko'rish mexanizmi hali o'sib etmagan bo'ladi, bu mexanizmlar kattaroq Yoshda paydo bo'ladi. Etti - to'qqiz kunlik bola ba'zan sekin harakatlanayotgan predmetga qarab qoladi, lekin uzoq vaqt qarolmaydi. Ko'zini bir nuqtaga qaratish psixik

taraqqiyotda muhim rol o'ynaydi. Bola ikki-uch oylik bo'lganda, yaqinidagi predmetlarni ikki ko'zi bilan kuzata oladi, unda asosiy rang va shakllarni farq qila olish qobiliyati paydo bo'ladi. Olti oyligida u ranglarga nisbatan o'z munosabatini ham bildirib boshlaydi, yoqqan rangiga intilsa, yoqmaganini itaradi, undan yuzini o'giradi. YAngi tug'ilgan bolaning eshitishi zaifroq bo'ladi, shunga ko'ra u hali o'zi eshitib, odatlanib qolmagan juda kuchli qo'zg'ovchilarga javob beradi, lekin ovozning qaysi tomondan kelayotganligini ajrata olmaydi. Bola ikkinchi oyining oxirlariga borgandagina eshitayotgan tovushiga e'tibor bera boshlaydi, tovushning qaerdan kelayotganini qidirib, u yoq bu yoqqa qaraydi. Tovush manbaini topishni o'rgangan uch oylik bola gapirayotgan kishini o'z ko'zlari bilan tez topib oladi, o'sha tomonga qarab, gapiruvchiga o'z munosabatini ifodalaydi. Ana shu vaqtdan boshlab, uning tevarak-atrofiga bo'lgan munosabati ancha kengaya boradi.

Bolaning tobora diqqat bilan eshita va ko'ra borishi uning umumiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir. Lekin ko'rish, eshitish va boshqa analizatorlar faqat bolaning tevarak-atrof bilan o'zaro munosabatida bo'lishi natijasida takomillashadi. Bolaning o'z ko'zi bilan ko'ra olishi ma'lum hayot tajribasi natijasidir. Bolaning eshitish orqali idrok etishi ham oldindan tovushlarni ajratishga va ularni sintez qilishga o'rganib boradi. Bolaning eshitib bilib olishi shartli bog'lanishlarning sifatiga bog'liqdir. YAngi tug'ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo'lmaydi. Unda turli qo'zg'ovchilar ta'sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi

qancha kisha bo'lsa, uning o'zi uchun tanish va yangi bo'lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo'ladi. Diqqatning psixik ta'siri ma'lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o'tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

Bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog'liq. SHubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljall oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug'ma hisoblanadi, bularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rinadi.

Tug'ilganidan boshlab bolaning nafaqat sezgi organlari ishlashga tayyorligi ma'lum bo'lmay, balki bosh miyasi ham faol ishlay boshlaydi. Onalar chaqaloqning faqatgina psixika va xulqning tug'ma shakllarinigina bilmasdan, balki organizmni tabiiy rivojlanish jarayonini ham bilishi kerak. Hayotining birinchi oylarida harakatlarning rivojlanishi alohida ahamiyatga ega.

Chaqaloq motorikasi tug'ilganidan boshlab etarlicha tashkiliylikka ega, u holatlarni boshqarishga mo'ljallangan ko'pgina mexanizmlarni o'z ichiga oladi.

Hayotining birinchi oylarida, bola bezovtalangan paytlarda, qo'l va oyoqlarning harakati juda betartib, bir-biriga moslashmagan, beixtiyor holda bo'ladi. Keyin harakatlar asta-sekin «ongli»lashib boradi va bu harakatlar yangi sezgilarning manbai bo'lib xizmat qiladi, bu murakkabroq harakatlarga o'tishni tayyorlaydi. 3-3,5 oylik bola, unda hali aniq koordinatsiyalashgan harakat bo'lmasa ham, qo'llarini o'yinchoqlarga uzatadi. Aniq koordinatsiyalashgan harakat 4 oyli bolada yaxshi ko'rinadi. Bola o'yinchoqni bemalol qo'lga ololadi. Uni tutib olib, u-bu yog'iga qaraydi, og'ziga tegizib ko'radi va shu yo'l bilan ko'plab har xil taassurotlar oladi. Ikki oylik bola, qorni bilan yotqizib qo'yilsa, boshini ko'tara boshlaydi. Uch oylikda esa yotgan holda tirsagiga tiranib turadi va bemalol u yoq-bu yoqqa qaray oladi. SHu bilan birga, qo'ltig'idan tutib turilsa, oyog'ida turadi. 8-8,5 oyligida boshqalarning yordamisiz o'tira oladi, emaklaydi va biror narsaga suyanib oyog'ida tura oladi. 12-13 oyligida o'tirib, tura oladi,

birovning yordamisiz qadam qo‘ya oladi, demak, bola yura boshlaydi. Bolaning vaqtida yurib ketmasligiga salomatligiing nochorligi, chaqaloqligida ko‘p kasal bo‘lganligi va umumiy harakat hamda sezgi organlarining kech rivojlanishi sabab bo‘ladi.

Bolaning harakatlari rivojlanishi hayotini birinchi yilida judayam tez maromda kechadi, o‘n ikki oy ichida erishilgan taraqqiyot hayratlanarli.

Cheklangan qo‘l-oyoq, boshni tug‘ma umumiy elementar harakatlar to‘plamidan iborat imkoniyatga ega bo‘lgan, amalda yordamga muhtoj mavjudotdan bola kichkina odamga aylanadi, u nafaqat ikki oyoqda oson turuvchi, balki muhitda nisbatan ozod va mustaqil harakatlanuvchi oyoqlar harakati bilan bir vaqtda lokomotsiyalardan ozod fazoda (harakatni ta‘minlovchi funksiyalar) qo‘l bilan murakkab boshqaruv harakatlarini va atrofdagi olamni tadqiq etishga mo‘ljallangan harakatlarni amalga oshira oladi. YAngi tug‘ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo‘lmaydi. Unda turli qo‘zg‘ovchilar ta’sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi qancha kisha, uning o‘zi uchun tanish va yangi bo‘lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo‘ladi. Diqqatning psixik ta’siri ma’lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o‘tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

Go‘daklik davrida jismoniy va psixik taraqqiyotning kechishi

Go‘daklik davri - bu bolaning himoyasiz, kam harakat, atrofida hodisalarga juda kam reaksiyasi bo‘lgan boladan juda jadal ravishda rivojlanadigan, faol, tez ilg‘aydigan, harakatchan, yordamga chaqira oladigan quvnoq bolaga aylanish davridir. Go‘dak Yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. U qisqa vaqt ichida kattalar bilan munosabat o‘rnatadi, predmetlarni ushlashga va ulardan foydalanishga o‘rganadi. U atrof-olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo‘li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e’tibor beradi va predmetlarni harakatlantirish yordamida shu tovushlarni o‘zi yaratishga harakat qiladi. U o‘z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi. Juda qisqa vaqt ichida, kattalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Ilk Yoshdagi bolaning harakat faoliyati uning rivojlanish darajasini va nerv tizimining funksional holatini aks ettiradi.

Go'daklik Yoshida bolalarni harakat ko'nikmalari, ayniqsa qo'l va oyoqlarning murakkab sensor koordinatlashgan harakatlari tez shakllanadi. Bu harakatlar keyinchalik bolalarni bilish va aqliy qobiliyatlarini yuzaga kelishida judayam sezilarli rol o'ynaydi. Bola qo'l va oyoq harakatlari hisobiga olam haqida axborotlarni ahamiyatli qismini oladi. Qo'lning murakkab harakatlari idrokning birlamchi shakliga kiradi va odamning aqliy faoliyatini mukammallashuvini ta'minlovchi uning ajralmas qismiga aqlanadi. Bola qo'lining katta impulsiv faolligi hayotining birinchi haftasida namoyon bo'ladi. Bu faollik qo'llarni silkitish, ushlash, barmoqlar harakatlarini o'z ichiga

oladi. Bola 3-4 oyligida predmetlarga qo'l uzata boshlaydi, katalarning yordami bilan o'tiradi. 5 oyligida u harakatsiz predmetlarni qo'li bilan ushlay oladi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli

ovozlarga, jumladan, kattalarning tovushlariga e'tibor bera boshlaydi.

Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorliqdagi emotsional munosabat bilan bog'liq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. 4-5 oyligidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalardan ajrata boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu Yoshdagi bolalarning asosiy etakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishlariga unga o'z diqqatlarini qaratishlariga odatlanishi, uning o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan bo'ladigan muomalamunosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan munosabatining almashinishiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariladigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Kattalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularning

gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratishi, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildirishi, diqqat, xotira, nutq va boshqa bilish jarayonlarining rivojlanishiga zamin bo'ladi. Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuzini va ovozi o'zgalarnikidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga o'z harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishni xohlayotganligini ko'rsatadilar. 8 oyligidan boshlab esa, bola o'zgacha muhit va begonalar qo'liga tushsa, o'z xavotirini yig'isi orqali namoyon etadi. Bu xavotir 14-18 oyligida asta-sekinlik bilan kamaya boshlaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini rivojlanishiga olib keladi. Bir Yoshga etgan bolada atrof muhitni bilishga qiziqishi va rivojlanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi.

Bog'chagacha bo'lgan Yosh davrining birinchi yarmida bolalar predmetlar bilan harakat qilib, tanishib boradilar. Harakatlarning barcha koordinatsiyasi bolada barqaror diqqatning rivojlanishiga, idrokning aniq bo'lishiga va iroda kuchining o'sishiga olib keladi. Ammo bolalarning harakatlari kattalarning harakatlariga taqlid qilish xarakteriga ega bo'ladi. Biror bir harakatni o'z vaqtida o'zlashtirishi bilan bola uni asta-sekin mustaqil bajara boradi, bu harakat unda dadillik, ishonch va sabr-matонатlilik kabi ijobiy hislatlarning tarkib topishiga yordam beradi. Bola hayotining uchinchi yilida, ya'ni organizmning intensiv o'sishi va rivojlanishi davrida harakatlarning kam bo'lishi bolaning umumiy o'sishiga salbiy ta'sir etadi. SHu sababli asosiy harakatlar (yurish, yugurish, predmetlarga tirmashib chiqish) bilan birgalikda, qo'l harakatlariining ham to'g'ri va o'z vaqtida rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qilish zarurdir. Bolaning harakatlarini asosan uning kundalik faoliyati jarayonida o'stirib borishga e'tibor berish kerak. Masalan, mustaqil ravishda yuvinish, kiyinish, ovqatlanish, gigienik mashqlar, o'yin va boshqalar.

Har xil harakatlarni bajarish va predmetlar bilan harakat qilish tevarak-atrofdagi olamni bilishga olib keladi. Bola predmetlarning fazodagi o'рни, joylanishi, sifati, hajmi, shakli va holatlari bilan tanishadi. Bularning hammasi sezgi organlarining o'sishiga ijobiy ta'sir etadi. Bir Yoshlik bola nisbatan yaxshi rivojlangan sezgirlikka egadir. Bola bog'cha davrining boshlanishida ba'zi tovushlarni, o'ziga yaqin kishilarning ovoz tempini aniq ajrata oladi, ba'zi bir narsalarning ta'mi va hidini farq qiladi, ranglarni taniy boshlaydi. Bu Yosh davrida ko'rish va eshitish analizatorlarining rivojlanishi ayniqsa yuksak darajaga etadi. Bola asosiy ranglarni bir-biridan farq qiladi. Lekin bolaga ranglarning nomini aytishga qaraganda, ularni bir-biridan ajratish osonroqdir. Bolalar ranglarni bilsalar ham, bu sohadagi o'z bilimlaridan etarli darajada yaxshi foydalana olmaydilar. Bolalar qizil rangni osonlik bilan ajrata oladilar-u, binafsha rangni ajratishda ko'pincha yanglishadilar. Ko'pincha bolalar har bir rangning tusini, tovlanishini yaxshi ajrata olmaydilar.

Bu Yoshdagi bolalar uchun idrok qilinayotgan predmet obrazlarining bir-biriga o'xshashib ketishi xarakterlidir. Masalan, ular olmani biladilar, olma bolaga bir butunligicha tanish, lekin bola olmaning rangini ham, shaklini ham alohida holda ajrata olmaydi. Predmetni har tomonlama ko'ra bilish, ya'ni uni qismlarga ajratish, belgi va turlariga qarab farqlash – uni analiz qilish demakdir. Bu esa bolaga butunlikni tushunish imkonini beradi. SHu sababli, bolalarni yangi predmetlar bilan tanishtirganda, ularni bir-biridan ajratib turadigan shakli, rangi va qismlariga e'tibor berish lozim. Mana shunday tarbiyaviy ta'sir natijasida bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlari o'sadi. Bola bir yarim Yoshga borganda, o'zlari tez-tez uchratib turgan predmetlarni, ularning rangi, hajmi, shaklining o'zgarishidan qat'iy nazar, xatosiz tanib oladilar. Bola ikki Yoshga to'lay deganda, tanish kuy va tovushlarni bilib oladi. Borliqni bilish jarayonida bola o'z hayotida va tevarak-atrofidagi kishilar turmushida o'rnatilgan tartibni tushuna boshlaydi. Bu olamni bilishning eng muhim tomoni bo'lgan zamon - vaqtni bilib olishi uchun asos bo'ladi. Bolaning organizmi ma'lum tartibga ko'nika boshlaydi, bu vaqt bilan tanishishdagi dastlabki qadamdir. Keyinchalik bolalar tabiat hodisalari va odamlarning kundalik hayoti singari tushunchalarni anglay boshlaydilar. Albatta, buning uchun kattalar bolalarning e'tiborini

hayotning muhim belgilariga qaratishi lozim. Bolaning har bir sezgan va idrok etgan narsalari o'ziga xos sezgilar bilan mustahkamlanishi kerak. So'z bolaning ko'rayotgan predmetlarini tushunib olishini osonlashtiradi, predmetni so'z yordamida bilib olish ko'z va quloq ishini kuchaytiradi.

Bolaning aqliy jihatdan o'sishida makon va zamon haqidagi tushunchalarni anglashga yordam beradigan so'zlarni o'zlashtirib olishi muhimdir. Predmetlar o'rtasida mavjud bo'lgan har xil fazoviy belgilarning (masalan, katta oraliq, tor oraliq) va turli fazoviy munosabatlarning nomlarini (o'ngda, chapda, orqada, bir qatorda) bilib olish natijasida bolalar predmetlar o'rtasidagi bu munosabatlarni ajratib olishga o'rganadilar. SHu tariqa, nutq predmetlarning belgilarini differensiyalash va umumiyashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Lekin, shu bilan bir qatorda, so'z birinchi signal sistemasi bilan bevosita bog'lanmog'i lozim. Ikki-uch yashar bolalardagi idrok o'zining etarli darajada o'smaganligi va beqarorligi bilan ajralib turadi hamda bir kuzatish ob'ektidan ikkinchi kuzatish ob'ektiga tez-tez ko'chib turishi bilan xarakterlanadi. YAltiroq, chiroyli, ko'zga tez tashlanadigan predmetlar bola diqqatini o'ziga jalb qiladi. Bog'chagacha bo'lgan Yosh davridagi bolalar idroklarini qo'yilgan vazifa asosida tashkil eta olmaydilar, ulardagi bu xil idrok juda qisqa muddatli bo'ladi. O'zlaridan uzoqda turgan predmetlarni idrok qilishda ayniqsa ko'p xato qiladila. Bolada idrok asta-sekin mustaqillashib, ma'lum maqsadga tayangan bo'ladi, kuzatuvchanlik rivojlana boradi. Bola o'zini qiziqtirayotgan narsaga uzoq vaqt qarab, uni kuzatishi, o'sha predmet to'g'risida biror narsani so'rashi mumkin.

Lekin bola hali predmet va hodisalarni har tomonlama kuzatib, uning asosiy, muhim tomonlarini ajratib, ayrim elementlarini o'zaro bog'lab olishning uddasidan chiqqa olmaydi. Bolada kuzatuvchanlikni o'stirishda sayr va ekskursiyalar muhim ahamiyatga egadir. Bunda bolalar kattalarning rahbarligida tevarak-atrofdagi predmet va hodisalarda o'zlari uchun yangi bo'lgan muhim va qiziqarli narsalarni aniqlashga o'rganadilar. Rasmlarga qarash, o'simlik va hayvonlarni parvarish qilish idrokning o'sishiga juda yaxshi ta'sir etadi.

Ilk Yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg'iydi. Diqqatning

ko'p chalg'ishi bu Yoshdagi bolalar diqqatining xarakterli xususiyatidir, Chunki psixik hayot doimiy ravishda tashqaridan bo'ladigan yangi o'zgaruvchilarga muhtoj bo'lib turadi. Ammo ob'ektga bo'lgan qiziqish qancha aniq va ravshan bo'lsa, bolaning ixtiyorsiz diqqati shuncha barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kelgusi taraqqiyoti qiziqishlarning boyib borishiga bog'liqdir. Bu Yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqat endigina vujudga kela boshlagan bo'ladi.

Uch yashar bolaning xayol obrazlari tevarak-atrofdagi predmetlarning ta'sirida tug'iladi va ma'lum maqsadga bo'ysunadi. Bola qo'g'irchoqni ko'rib bo'lgandan keyin, uni kiyintiradi va «uxlashga» yotqizadi. Bordi-yu, shu on «ayiqcha»ni ko'rib qolsa, diqqatini qo'lidagi qo'g'irchoq qolib, ana shu «ayiqcha»ga qaratadi va u bilan «o'rmonga sayr qilishga» ketadi. Bolada tajriba ortib borishi bilan xayol ham boyib boradi. Kichkina bolalarda xayol ancha rivojlangan bo'ladi. Lekin bola xayoldagi obraz bilan borliqdagi idrok qilayotgan narsa va predmetlarni aralashtirib yuboradi. Shu sababli bola xayoliga ta'sir etuvchi vositalar ichida ertaklar muhim o'rin egallaydi.

Ilk bolalik Yoshidagi bolaning xayoli predmetlar bilan qilinadigan harakatlarga bog'liqligi bilan farqlanadi. Bu Yoshdagi bolalarda nutq va tafakkur xususiyatlari o'z hayotining birinchi yilida sodda assotsiatsiya, ya'ni har xil tasavvurlarni bir-biri bilan bog'lash qobiliyatiga ega bo'ladi. Masalan, u sutli shishani ko'rishi bilan xursand bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan bolaning assotsiatsiyasi murakkablashib boraveradi. Bola bir Yoshga to'lay deganda, onasining ko'chaga kiyadigan kiyimini olib kelayotganini ko'rib, xursand bo'ladi. Vrachning tekshirishidan yomon ta'sirlangan bolalar xalatli odamlardan qo'rqa boshlaydilar.

Bola o'z hayotining ikkinchi yilida fazo munosabatlarini aniqlay boshlaydi, xonaning ichidagi predmetlar orasida o'zini to'g'ri tutish malakasini egallab boradi.

Bolaning Yoshi ulg'ayishi bilan unda tevarak-atrofga bo'lgan qiziqish ortadi. Kichkintoydagi sinchkovlik va har narsaga qiziquvchanlik uning kelgusi hayotida juda muhim rol o'ynaydi. Bola hamma narsani o'zi ko'rishni va eshitishni istaydi. Lekin bolaning hayoti va rivojlanishi uchun ko'rish va eshitish sezgilari asosida

vujudga keladigan taassurotlargina emas, balki hid va muskul-harakat sezgilari orqali oladigan taassurotlar ham juda muhimdir.

Bola ikki Yoshlarga borib, amaliy tafakkurdan birinchi marta foydalana oladi, uchinchi Yoshida esa ba'zi tanish harakatlardan qonkret masalalarni hal qilishda mustaqil foydalana boshlaydi. Masalan, bu Yoshdagi bola vazadagi tugmachani qo'li bilan solib, ololmasa, u vazachani to'ntarib olaveradi. Tafakkurning bu boshlang'ich shaklini ba'zan «qo'l tafakkuri» ham deyiladi. Tafakkurning bu shaklii bola aqliy tarqqiyotining kelgusi bosqichi uchun juda zarurdir.

Uch Yoshli bolalarda hukmning oddiy turlarini ko'rish mumkin. Bu hukm turlari doimo faqat o'zi bevosita idrok qilayotgan va yakka predmetlarga taalluqli bo'ladi. Bola 2,5 Yoshga etganda savollar bera boshlaydi. Avval savollar ko'proq predmetlarning nomi to'g'risida bo'lsa, keyinchalik savollar asosan predmetlarning qanday maqsadlarda qo'llanilishi va nimalarga ishlatilishi to'g'risida (masalan, bu nima?, bu bilan nima qilinadi?, bu nimalarga ishlatiladi? kabi) bo'ladi. Hozirgi zamon, o'tgan zamon va umuman vaqt to'g'risidagi aniq tasavvur tushunchasi fazoviy tasavvurlarga nisbatan ancha kech paydo bo'ladi. Bola predmetlar bilan ko'proq aloqa qilishi, ular bilan munosabatda bo'lishi va ularning xususiyatlarini tekshirib ko'rishi kerak. Bu bilan unda dastlab ayrim predmetlar va hodisalar haqida tasavvurlar to'plana boradi va keyinchalik shular zaminida umumiy tasavvur va tushunchalar hosil bo'ladi, mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi. 2-3 Yoshli bola ko'p narsani ko'rishni, ko'p narsani bilishni va tushunishni istaydi, bu uning qiziquvchanlik va sinchkovlik xususiyatidan kelib chiqadi. U hamma joyga «tiqiladi», kattalarga halaqit berib, ularning tinkasini quritib juda ko'plab savollar beradi.

Kattalar mana shu savollarning hammasidan bolalarda tafakkurni o'stirish va tevarak-atrofdagi olamni turli tushunishni tarbiyalash maqsadida foydalanishi g'oyat muhimdir. Bola o'z savollariga tushunarli javob olganidan keyin, bu ma'lumotlarni o'z o'yinlarida aks ettiradi va shu yo'l bilan ularni xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. Bola tevarak-atrofdagi olamni kattalarning tushuntirishi bilan bir vaqtda kuzatsa, atrofdagi olamni yaxshiroq tushuna boshlaydi, narsa va hodisalarni solishtiradi, ularning ayrimlari o'rtasidagi o'zaro

bog'lanishlarni va buning sabablarini aniqlaydi. Mana Shuning o'zi bolada ancha umumlashgan tafakkur paydo bo'layotganidan darak beradi.

Bola tafakkurining rivojlanishi nutqning o'sishi bilan mustahkam bog'langandir, nutqning o'sishi tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi, Chunki so'z narsa, predmet va harakatlar bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. O'z navbatida, tafakkurning rivojlanish darajasi so'z zaxirasining oshishiga, umuman, nutqning o'sishiga yordam beradi.

Bu Yoshdagi bolalarning yana bir muhim yutug'i, ona tilini o'zlashtirib olishlaridir. Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davr nutqning jadallik bilan o'sish davri hisoblanadi.

Nutq bola hayotining ikkinchi yilida ikki bosqichda tarkib topadi. Dastlabki bosqich birinchi Yoshning oxiridan bir yarim Yoshgacha bo'lgan davr bo'lib, bolada bu davrda asosan kattalarning unga murojaat qilib aytgan gapini tushunish qobiliyati o'sib boradi. Bolaning lug'at boyligi ayniqsa bir Yoshdan keyin, ya'ni yurishni o'rganib, tobora ko'p predmetlarga duch kela boshlagan davridan boshlab tez o'sa boradi. Bola predmetlarning nomini tez bilib oladi.

Bola ikki Yoshga to'lganda, harakatlarning ham nomlarini bilib oladi. Bu harakatlarga bolaning o'zi bajaradigan yoki kattalar tomonidan bajarilgan, nomi aytilgan va bola kuzatib borgan harakatlar kiradi. Bu «passiv» nutq hisoblanadi, Chunki bola so'zlarni tushunadi-yu, lekin ularni talaffuz qila olmaydi.

Ilk bolalik davrida bolalar shaxsining rivojlanishi

Bu davrdagi bolalarning xatti-harakatlari ularning xohish va hissiyotlari juda o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, bolaning yig'lashi hamda yig'idan to'xtashi juda tez o'zgaradi. Ilk davrda bolada o'z yaqinlariga: onasi, otasi, buvi-bualari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Bola o'z yaqinlaridan maqtov olishga harakat qiladi. U o'z ota-onasiga nihoyatda qattiq bog'langan bo'lib, intizomli va itoatkor bo'ladi.

Uch Yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar

Yosh davrlari	Bilishi	Harakati	Muloqoti
3 Yosh	Nutqning shakllanishi. Ko'rgazmali harakat tafakkurning rivojlanishi. Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari. Atrof -muhitdan o'zini ajratishi; qat'iylikni anglashi	Qo'l predmetli harakatlarning rivojlanganligi o'z xatti-harakatlarini irodaviy boshqarishning ko'rinishlari	O'z-o'zini anglashning yuzaga kelishi. Dastlabki axlokiy qoidalarni egallashi
2 Yosh	Faol nutqni nutqni tushunishi va o'zida yuzaga kelishi	Oo'l va ovoq funksiyalarining aniq belgilanishi	Xarakter asoslarini shakllanishi

1 Yosh	Nutqni tushunishning dastlabki belgilari	Mustaqil holda tik turish va yurish	Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari
10 oylik	Sensomotor intellektning rivojlanishi	Mustaqil holda tik turish va yurishga harakat qilish	Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik
8 oylik	Sensomotor intellektning yuzaga kelishi	Tayanib yurishi	Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqoti

7 oylik		Yordam bilan turishi	
5 oylik	Sezgilarning rivojlanishi	Yordam bilan o'tirishi	
3 oylik	Ko'rish qobiliyatining shakllanishi	Yon tomoniga o'girilishi	Onaning jilmayishiga javob qaytarishi
2 hafta	Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi	Qo'l va oyoq harakatlarida qat'iylik	
1 hafta	Harakatlarni kuzatishi	Qo'l va oyoqlarning	

2.3. Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi.

Ontogenezda 3 dan 7 yoshgacha bo'lgan davr bog'cha yoshi davri yoki maktabgacha yosh davri hisoblanadi.

Maktabgacha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari Ma'lumki, bolaning Yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi. Maktabgacha Yoshdagi bolalarning etakchi faoliyati o'yindir. Bu Yoshdagi bolalarning o'yinlarini uchga bo'lish mumkin:

- 1)predmetli o'yinlar(15-20 minut o'ynaladi);
- 2)syujetli-rolli o'yinlar (30-60 minut o'ynaladi);
- 3) qoidali o'yinlar (1soatdan -2kungacha davom etishi mumkin).

Bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa harakterliki, bola bilishga tashnaligidan atrofda o'zining haddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi ham etmaydigan, haddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi.

Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik karakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, vrachning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarnigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi.

Bu Yoshdagi bolalar o'z vaqtining ko'p qismini o'yin bilan o'tkazadi, ayniqsa 3 Yoshdan 6-7 Yoshgacha o'yinlar ahamiyatli taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi: predmetli-boshqaruv va ramziy o'yinlardan tortib to qoidalari syujetli-rolli o'yinlargacha. Bu Yosh davrida barcha o'yin turlarini ko'rish mumkin.

Bu Yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o'yini, qonstruktiv tipdagi individual predmetli o'yin, jamoaviy syujetli-rolli o'yinlar, individual va guruhli ijod, o'yin-musobaqa, o'yin-muloqot, uy mehnati. Kichik maktabgacha Yoshdagi bolalar asosan predmetlar, turli xil o'yinchoqlar bilan yolg'iz o'zlari o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur jarayonlarini, Shuningdek o'z harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Sekin-asta o'rta maktabgacha davrga borib o'yin jamoaviy bo'lib boradi va unga ko'proq bolalar qo'shila boshlaydi.

Eng asosiysi bu o'yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan xulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan – rollariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlar asosida quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o'yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o'zlari ham ularga rioya qilishga harakat qiladilar. Bolalarning syujetli-rolli o'yinlari turli mavzularda bo'lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o'yinda qayta ijro etiladigan rollar –oilaviy (ona, ota, buvi, buva, o'g'il, qiz va h.k) yoki tarbiyaviy (enaga, bog'chadagi tarbiyachi,) yoki ertak qahramonlari (bo'ri, ayiq, tulki, quyon, echki,) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar kattalar yoki bolalar yoki ularni o'rni bosuvchi o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar bo'lishi mumkin.

Ushbu Yosh davri taraqqiyot uchun zarur bo'lgan ikkita faoliyat turining boshlanishi bilan bog'langan: mehnat va o'qish. Bu Yoshdagi bolalarning o'yin, mehnat va o'qishni o'zlashtirishlarini ketma-ketligi bosqichini aniqlash mumkin, bunda maktabgacha Yosh davri tahlil maqsadida shartli ravishda 3 ta davrga bo'linadi: kichik maktabgacha Yosh davri (3-4 Yosh), o'rta maktabgacha Yosh davri (4-5 Yosh) va katta maktabgacha Yosh davri (5-6 Yosh). Ushbu bo'lish Yosh davrlari psixologiyasida bolalarning psixologiyasi va xulq-atvoridagi jadal va sifatiy o'zgarishlarni qayd etish uchun o'tkaziladi.

Kichik maktabgacha Yoshdagilar hali, qoidaga muvofiq, yolg'iz o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va qonstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur va harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ushbu Yoshdagi bolalar syujetli-rolli o'yinlarida odatda kundalik hayotlarida kuzatadigan kattalarning harakatlarini qayta namoyon etadilar.

Sekin-asta o'rta maktabgacha davrga borib o'yin birgalikda bo'lib boradi va unga ko'proq bolalar qo'shila boshlaydi. Eng asosiysi bu o'yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan xulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan – rollilariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlarda quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o'yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o'zlari ham ularga rioya qilishga harakat qiladilar. Syujetli-rolli bolalar o'yinlari turli mavzularda bo'lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o'yinda qayta ijro etiladigan rollar – bu qoidaga muvofiq, oilaviy rollar (ona, ota, buvi, buva, o'g'il, qiz va h.k) yoki tarbiyaviy (enaga, bog'chadagi tarbiyachi) yoki ertaknamo (echkicha, bo'ri, quyon, ilon) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar odamlar, kattalar yoki bolalar, yoki ularni o'rnini bosuvchi o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar bo'lishi mumkin.

O'rta va katta maktabgacha Yosh davrida syujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi, biroq kichik maktabgacha Yosh davridan o'yinlarga kiritiladigan va amalga oshiriladigan mavzulari, rollari, o'yin harakatlarining qoidalari bilan katta turli-tumanligi bilan farqlanadi. Tabiiy xarakterdagi ko'pgina predmetlar shartlilariga almashtiriladi va ramzli o'yin boshlanadi. Masalan, oddiy kubik o'yindan va unga

ajratilgan roldan qat'iy nazar ramziy ma'noda mebellar va mashinalarni, odamlar va hayvonlarni namoyish etadi.

O'yinlarda asosiy rol qoidalarga rioya qilishga va munosabatlarga, masalan, subordinatsiyaga ajratiladi. Bunda birinchi marotaba liderlik paydo bo'ladi, bolalarda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlanadi.

Shu bilan bir qatorda o'yinli individual faoliyatning ramziy shakllaridan yana biri rasm chizishdir. Unga sekin-asta ko'proq tasavvur, xayol va tafakkur qo'shilib boradi. Bola ko'rganlarini tasvirlashdan vaqti bilan bilganlarini, xotirasidagi va o'zi o'ylab topganlarini chiza boshlaydi. O'yin-musobaqalar alohida sinfga ajratiladi, unda yutuq va g'oliblik bolalarni juda jalb qiladi. Taxmin qilinishicha, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shakllanadi va mustahkamlanadi.

Katta maktabgacha Yosh davrida qonstruktorlik o'yini mehnat faoliyatiga aylana boshlaydi, o'yin jarayonida bola turmushda zarur bo'lgan nimanidir yasaydi, yaratadi, quradi. Bolalar bunday o'yinlarda oddiy mehnat ko'nikma va malakalarini egallaydilar, ularda amaliy tafakkur faol rivojlanadi. Bola o'yinda ko'plab uy-ro'zg'or asboblari va predmetlaridan foydalanishni o'rganadi. Unda o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish qobiliyati paydo bo'ladi va rivojlanadi, ko'p harakatlari va aqliy operatsiyalari, tasavvur va xayoli takomillashadi.

Bu Yosh davridagi bolalar ijodiy faoliyatdan tasviriy san'at ayniqsa, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bolaning nimani va qanday ifodalashiga qarab, uning atrof olamdagi voqelikni qanday idrok qilishi, xotirasi, xayoli va tafakkurining o'ziga xosligi haqida mushohaza qilish mumkin. Rasmlar orqali bolalar tashqi olamdan olayotgan tassurotlari va bilimlarini etkazishga harakat qiladilar. Rasmlar bolaning jismoniy va psixologik holatiga ko'ra o'zgarishi mumkin. (kasallik, kayfiyat). Aniqlanishicha, kasal bolalar chizgan rasmlar sog'lomlarnikidan ko'pgina jihatlari bilan farq qiladi.

Maktabgacha Yosh davri badiiy-ijodiy faoliyatida musiqa muhim ahamiyatga ega. Bolalarga musiqiy asarlarni tinglash, musiqiy qatorlarni va tovushlarni turli asboblarda takrorlash quvonch bag'ishlaydi. Bu Yosh davrida birinchi marotaba musiqa bilan jiddiy shug'ullanishga qiziqish paydo bo'ladi, u keyinchalik haqiqiy qiziqishga aylanishi va musiqiy qobiliyatni rivojlanishiga yordam

beradi. Bolalar qo'shiq aytishga, musiqa ostida turli ritmik, raqs harakatlarini bajarishga o'rganadilar. Qo'shiq aytish musiqani anglash va vokal qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Hech bir Yosh davri ushbu Yosh davridagidek shaxslararo hamkorlikning turli shakllarini talab qilmaydi, Chunki u bola shaxsining turli jihatlarini rivojlanishi zarurati bilan bog'liq. Bu tengdoshlari, kattalar bilan hamkorlik, o'yinlar, muloqot va birgalikdagi mehnatdir. Bu Yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o'yini, qonstruktiv tipdagi individual predmetli o'yin, jamoaviy syujetli-rolli o'yinlar, individual va guruhii ijod, o'yin-musobaqa, o'yin-muloqot, uy mehnati. Maktabga chiqishdan bir yoki ikki yil avval ularga o'quv faoliyati qo'shiladi va 5-6 Yoshli bola eng kamida faoliyatning 7-8 turiga tortiladi, ularning har biri bolani o'ziga xos ravishda intellektual va axloqan rivojlantiradi.

Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, vrachning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarnigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks etgiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o'yinchoqlar, rangli kiyimlar, rangli xalqalar, qutichalar va shu singari o'yinchoqlar berish maqsadga muvofikdir.

Bu Yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga qo'ygan yangi talablari asosida takomillasha boradi. Maktabgacha Yoshdagi bolalarning xotirasi ko'rgazmali, obrazli bo'lishi bilan xarakterlidir. Bolada ko'proq ixtiyorsiz esda qoldirish va ixtiyorsiz esga tushirish ustunlik qiladi. Bola so'zlarni hech qanday ma'nosiz takrorlayveradi. Ammo keyinchalik, kattalarning ta'sirida,

ixtiyoriy esda qoldirish ham asta-sekin rivojlana boradi. Bola ravshan va emotsional rang-barang materialni oson esda qoldiradi.

Uch yashar bola taassurotlarini bir necha oy davomida esda saqlab tura olishga qodirdir. Xotiraning o'sishiga o'yinlar, turli mashg'ulotlar, she'r yodlash, ertak va hikoyalar aytish hamda sayr paytida kuzatish ishlarini olib borish yordam beradi. Ushbu Yoshdagi bolalar yangi so'zlarni ham, hatto chet tillardagi so'zlarni ham osongina eslab qoladilar. Lekin, bolalar materialni oson esda qoldirsalar ham, ular ko'pining ma'nosiga yaxshi tushunmaydilar va ulardan nutqda foydalanishga qiynaladilar. Kattalarning vazifasi bolalarning mumkin qadar ko'proq so'zlarni va tasavvurlarni eslab qolishigagina emas, balki ular uchun tushunarli, foydali bo'lgan turli bilimlarni egallashiga erishishdan iborat. Bolalar bu xildagi bilimlardan o'z o'yinlarida, rasmlarida, ustozlari yoki kattalar bilan suhbatda foydalanadilar, bu bilimlar ularning aqliy va axloqiy o'sishlari uchun xizmat qiladi.

Bog'chagacha bo'lgan Yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg'iydi. Bog'cha Yoshidagi bolalar o'zlari uchun ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurotlar qoldiradigan va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar.

Bog'cha Yoshidagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega. Tafakkur bolaning bog'cha Yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha Yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'cha Yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

Bog'cha Yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi, ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'rtog'ining salbiy xususiyatlarini ko'pchilik va begonalar o'rtasida bemaolol ayta olish xususiyatiga ega bo'ladilar. Bu esa axloqi va odobi jihatidan tanqidga uchrayotgan bolani o'rtoqlari jamosiga qo'shilishdan bosh tortishiga yoki umuman maktabga kelishni istamasligiga sabab bo'lishi mumkin.

Shu sabab bolani o'rtoqlari va ustozlari tomonidan tanqidga uchramaydigan darajada axloq-odob qoidalariga o'rgatish ahamiyati jihatidan kam bo'lmagan axloqiy tayyorgarlik hisoblanadi. Bolani maktabga irodaviy tayyorgarligi uni yangi kun tartibiga amal qilishida, dars jarayonida qunt bilan bilimlarni o'zlashtirishida, uy vazifalarini bajarishida o'z yordamini ko'rsatadi. Maktabga o'qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavqeini - turli majburiyatlari va huquqlari bo'lgan va unga turli talablar qo'yiladigan - o'quvchi mavqeini olish uchun tayyor bo'lmog'i lozim.

MAVZU BO'YICHA SAVOLLAR

1. Shaxsning psixik taraqqiyoti masalasi.
2. Psixik rivojlanishning shart-sharoitlari.
3. Psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari.
4. Taraqqiyot nazariyalari.
5. Psixologiyada rivojlanish muammosi qanday talqin etiladi?
6. Psixik rivojlanishning umumiy tendentsiyalari,

Mavzu bo'yicha topshiriqlar

1. Psixik taraqqiyot mavzusini idrok xaritasi bilan tushuntiring
2. Psixik taraqqiyotda tabiiy xususiyatlarning o'rnini keys stadi bo'yicha ochib bering
3. Psixik rivojlanishining ilmiy izlanishlariga oid ma'lumotlar bering

Mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulotning borishi:

1-bosqich. O'qituvchi darsni boshlanishida talabalarning hohishi orqali guruhlariga ajratiladi.

2-bosqich: «Muhim davrlar: Yangi tug'ilgan chaqaloqlarning reflekslari, temperamentlari va qobiliyatlari. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari» mavzusining asosiy tushunchalarini va kalit so'zlarini eslab flipchartga yozadilar. Psixologiyada ilmiy termin so'zlarni guruhlarda muhokama qiladi hamda ularning mazmun mohiyatini tushuntirib beradi.

3-bosqich: 1-ish:Gruhlarda mavzuni o'rganish. Bunda o'qituvchi mavzuni oldindan reja asosida mavzuga tuxtaladi. (interfaol usullardan

foydalanish mumkin) Talabalarga tarqatma materiallar beriladi. Seminar daftoriga yozadilar, savollar tayyorlaydilar.

Guruhlar uchun topshiriqlar:

1-guruh uchun topshiriq:

Inson psixik taraqqiyoti va ta'lim jarayoni haqida ilmiy tushunchalar bering. Topshiriqni klaster usulida tushuntirib bering.

2 - guruh uchun topshiriq:

Yosh davrlarning tabaqalanishi haqida psixolog olimlarning fikrlarini bayon qiling. Ularni bir-biridan farqlab tushuntirib bering

3 - guruh uchun topshiriq:

Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati haqida ma'lumotlar bering. Undagi dolzarb muammolarga ham tuxtaling va ularga o'z yechim, takliflaringizni bering.

4-bosqich: Guruhlar ishlarining muhokamasi.

5-bosqich: Guruhlar ishining xulosalari.

6-bosqich: Mustaqil bajarish uchun topshiriqlar (uyga vazifa).

3-MAVZU. KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.

3.1.Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi.

3.2.Kichik maktab yoshida maktabga moslashish muammosi.

3.3.Kichik maktab yoshida bola shaxsining rivojlanish xususiyatlari.

Tayanch iboralar: kichik maktab yoshi, psixik rivojlanish, boshlang'ich sinf o'quvchi, yetakchi faoliyat, bilish jarayonlari

3.1. davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi.

Bolalarning kichik maktab yoshidagi davri 7 yoshidan 11 yoshgacha boshlang'ich sinflarda o'qishi yillariga to'g'ri keladi. Bog'cha yoshidagi bolalik davri tugadi. Maktabga kelish oldidin bola quyidagiga ko'ra o'z hayotini eng muhim davriga ya'ni maktab davriga tomonida qo'yiladigan turli tuman talablarni bajarishga boshqacha qilib aytganda ta'lim olishga hali jismoniy ham psixologik jihatidan tayyor bo'ladi. Bola rasm chizish mashg'ulotlarida mel yoki plastinkadan narsa yasash ishlarida va eng oddiy ko'rish yasash mashg'ulotlarida yaqqol namayon bo'ladi. Bola o'z diqqatini boshqarishda o'z diqqatini mustaqil tashkil qilishida bir muncha tajriba hosil qilgan bo'ladi. 7 yosh bolaning so'z xonasi ham yetarli darajada boy va mavhum tushunchalar miqdori ancha yuksak bo'ladi. Bola eshitganlarini yetarli darajda keng tushunadi. Mutaxxassislarning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha yaxshi tashkil qilingan ta'lim 6 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar tafakkurini rivojlantiradi. Ular sodda mashqlar va masalalarni tuza oladigan hamda yecha oladigan bo'ladilar. Ularda burch hissi va javobgarlik hissi endigina namayon bo'la boshlaydi. 7 yoshli bola o'z

hissiyotlarini boshqarish tajribasini ega bularning hammasi maktab ta'limiga tayyorgarligi muhim shartlaridan biri yuqorida aytganlarining hammasi bolaning maktab psixologiyasi jihatidan tayyor ekanligi ob'ektiv tamoyillarga ma'quldir. Boshlang'ich sinflarda

pedagog ishlarni tashqil qilishda kichik maktab yoshidagi bolalarning anatomik fiziologik xususiyatlarini ijtimoiy taraqqiyot darajasini ham hisobga olish lozim.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari

Kichik maktab davri 6-7 Yoshdan 9-10 Yoshgacha davom etadi. Uning psixikasi bilim olishga etadigan darajada rivojlanadi.

Bu davrda bola, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo'ladi. Fiziologlarning fikriga ko'ra, 7 Yoshga kelib bolaning katta miya yarim sharlari ma'lum darajada rivojlangan bo'ladi. Lekin bu Yoshda inson miyasining psixik faoliyatni rejalashtirish, boshqarish, nazorat qilish kabi murakkab shakllariga javob beradigan maxsus bo'limlari hali to'liq shakllanib bo'lmagan bo'ladi. (miyaning bu qismlari 12 Yoshda rivojlanib bo'ladi.) Miyaning boshqaruv funksiyalarini to'liq shakllanib bo'lmaganligi kichik maktab Yoshidagi bolalarning xulq-atvorida, faoliyatlarini tashkil etishlarida va emotsional sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ayrim 6 Yoshli bolalar ota-onasining xohishi bilan hali o'qishga tayyor bo'lmay turib, maktab ostonasiga qadam qo'yishadi. Afsuski, o'qish davomida aqliy-ruhiy zo'riqish oqibatida turli xil kasalliklarga chalinib, jismoniy va psixik rivojlanishda nuqsonlar paydo bo'ladi. Bunday bolalarda eng avvalo miya strukturasi va nerv psixik jarayonlarining maktabda o'qish uchun to'liq etishmaganligi, ko'ruv harakat koordinatsiyasi va kichik motorikaning rivojlanmaganligi, mantiqiy fikr mahsuldorligining pastligi kuzatiladi. Pedagoglar, ota-onalar, bolalarni erta maktabga berishning foyda yoki zarari to'g'risida o'ylaganlarida inson miyasi rivojlanishining neyrofiziologik qonuniyatlarini ham alohida e'tiborga olishlari lozim. Bolani erta o'qish, yozish, sanashga o'rgatib uning bilish jarayonlari zo'riqtirilsa, bolaning emotsional hissiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan miya quvvatining tanqislashuviga sabab bo'ladi. Bundan bolalarning emotsional hissiy jarayonlarining kechishida yoki jismoniy rivojlanishida kamchiliklar sodir bo'ladi. Bunday xolatda energiya taqsimlanishining majburan buzilishi sodir bo'lib, u 7-8 Yoshli bolalarni qo'rquv, agressivlik yoki giperaktivlik holatlariga olib keladi. Bu bolani maktabda o'qishga tayyorlash kerak emas degan fikr emas, lekin bolaning aqliy rivojlanishiga erta o'qishni, sanashni, yozishni

o'rgatish bilangina erishib bo'lmaydi. Ma'lumki, rivojlanish qonuniyatiga ko'ra, har qanday taraqqiyot ko'rgazmali obrazlilikdan abstrakt mantiqiylikka qarab boradi. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, neyrofiziologik jihatdan ixtiyoriy diqqat va o'qish uchun zarur

bo'lgan ko'plab miyada kechadigan jarayonlar asosan 7-8 Yoshda (aqliy Yoshi o'zib ketgan bolalarda olti Yoshda ham) shakllanadi. YA'ni shu Yoshda bola 45 minutlik aqliy mehnatga tayyor bo'ladi.

Maktabda o'qishning boshlanishi 7 Yoshda bo'ladigan uchinchi fiziologik krizis bilan mos keladi(bola organizmida jadal bo'yning o'sishi, ichki organlarning kattalashuvi, vegetativ o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan keskin endokrin o'zgarishlar ro'y beradi).

Bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimi va faoliyatidagi kardinal o'zgarishlar uning organizmidagi barcha tizimlar va funksiyalaridagi o'zgarishlarga to'g'ri kelib boladan kuchli zo'riqish va o'z ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanish zaruriyatini taqazo etadi. Maktabga tayyor bo'lgan boladagi ushbu o'zgarishlar salbiy oqibatlarni olib kelmay, aksincha uning yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kichik maktab Yoshidagi bolalar tez chalg'iydilar, uzoq vaqt diqqatlarini bir narsaga qarata olmaydilar, ta'sirchan hamda emotsional bo'ladilar. Maktabda o'qishning boshlanishi 7 Yoshda bo'ladigan ikkinchi fiziologik inqiroz bilan mos keladi (bola organizmida jadal bo'yning o'sishi, ichki organlarning kattalashuvi, vegetativ o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan keskin endokrin o'zgarishlar ro'y beradi). Bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimi va faoliyatidagi kardinal o'zgarishlar uning organizmidagi barcha tizimlar va funksiyalaridagi o'zgarishlarga to'g'ri kelib, boladan kuchli zo'riqish va o'z ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanish zaruriyatini taqozo etadi. Ushbu Yoshdagi o'zgarishlar salbiy oqibatlarni olib kelmay, aksincha uning yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchi faolligining asosan

uch xil ko'inishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir.

O'qituvchilar o'quvchilarning doimo jim o'tirishlariga harakat qilishadi, lekin kamharakatli, passiv, quvvati kam bo'lgan o'quvchigina dars jarayonida uzoq vaqt jim o'tira oladi.

Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi talablar va shartlarni qabul qiladilar, Shuningdek ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar.

O'g'il bolalar va qizlar rivojlanish tempidagi o'zgarishlar saqlanib qoladi. Qiz bolalar hamma tomondan rivojlanishda o'g'il bolalardan oldinga o'tib oladilar. Kichik maktab Yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati o'qish hisoblanadi. Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va xulq-atvoridagi o'rni nihoyatda katta. Bu davrda axlokiy xatti-harakat koidalari o'zlashtiriladi, shaxsning ijtimoiy yo'nalishi tarkib topa boshlaydi.

Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning axlokiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axlokiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi.

Bola o'quv faoliyatida o'qituvchi rahbarligida insoniy an'analar asosida harakat qilishga o'rganadi, o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashq qildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan holda, bola xulq-atvorining rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi. Kichik maktab davri bu anglanilgan va ixtiyoriy xatti-harakatlarga o'tish davridir. Bola faol ravishda o'zini o'zi boshqarishga, qo'yilgan maqsadlarga ko'ra o'zining faoliyatini tashkil etishga o'rganish davridir. Kichik maktab davrida xatti-harakatlarning yangi shakllarini paydo bo'lishi bevosita o'quv faoliyati bilan bog'liqdir. Hech bir o'qituvchi maktabga birinchi bor kelgan boladan o'zi o'rgatmagan arifmetik misol va masalalarni echishni talab etmaydi, lekin afsuski, juda ko'p o'qituvchilar ulardan qunt bilan o'qishni, uyushqoqlikni, ma'suliyatlilikni, tartibga aniq rioya etishni talab

etadilar. Vaholanki, ushbu ko'nikmalar o'qituvchi tomonidan ma'lum odat va malakalarga o'rgatilinganidan so'nggina paydo bo'ladi.

Ixtiyoriy ravishda harakat qilish layoqati butun kichik maktab davri davomida shakllanadi. Psixik faoliyatning oliy shakli singari ixtiyoriy xatti-harakatlar ularning shakllanishini asosiy qonuniga bo'ysunadi. Unga ko'ra yangi xatti-harakatlar avvalo kattalar bilan bo'lgan umumiy faoliyatda yuzaga kelib, bola shunday xatti-harakatlarni tashkil etish imkoniyatlarini o'rganadi va shundan keyingina u bolaning individual xatti-harakat usuliga aylanadi. Kattalar bolalarni amaliy jihatdan o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash borasida yaxshi o'qish, o'ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shug'ullanish qoidalariga o'rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan hisoblashadigan, maslahatlashadigan yangi bir o'rinni egallaydi. Kichik maktab davri bu ijobiy o'zgarishlar va yangilanishlar davridir. Shuning uchun ham rivojlanishning shu bosqichida har bir bola erishgan muvaffaqiyatlar darajasi nihoyatda muhim hisoblanadi.

Bu Yoshdagi bolalar xatti-harakatlari va motivlari ularning o'zlariga beradigan baholariga qarab "Men yaxshi bolaman" emas, balki bu xatti-harakatlar o'zgaralar ko'z o'ngida qanday namoyon bo'lishiga qarab baholanishini tushuna boshlaydilar. Bola maktabda noaniqlikka duch kelsa, kattalarning xatti-harakatlari ma'nosini tushunmasa unda taqlidchanlik rivojlanadi. Shuni hamisha yodda saqlash lozimki, bola ixtiyorsiz ravishda nafaqat chiroyli va kerakli narsalarga balki turli salbiy ko'rinish va holatlarga ham taqlid qilishi mumkin. Ixtiyoriy taqlidchanlik irodaviy zo'riqishni talab etadi. Bunday vaziyatlarda bola maqsadga yo'naltirilgan ravishda u – yoki bu xatti-harakatni amalga oshiradi, bu xatti-harakatlarini qoida, namuna etalonga moslashtirishga intiladi. O'qituvchi boladagi ixtiyoriy taqlidchanlik xususiyati orqali ularda samarali ijtimoiy odat va hislatlarni rivojlantirishi mumkin. Har qanday xatti-harakat va faoliyatda o'qituvchi bolani baholaydi, o'quvchi shu baholash asosida esa o'z-o'zini baholashga o'rganib boradi.

Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobiy bo'lib, unga ishonch bilan qarashi saqlanib qolaveradi. 3-4 sinflarda o'quvchilarda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2- 3 sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallash yo'llariga qiziqishning yuzaga keltirilishi bilan mustahkamlanishi mumkin. Bunday holda kichik maktab davrining oxirlarga borib o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi. Bu o'quvchining maktab qoidalariga amal qilishida, sinfdagi vazifalarini bajarishida ko'rinadi. O'quvchi darsdagi va darsdan tashqari o'z vaqtini mustaqil tashkil etish borasidagi maqsadlarining ahamiyatini belgilashni o'rganib boradi. Bu uy vazifalarini bajarish tartibiga amal qilishda ko'rinadi. Mustaqil ravishda o'qituvchi tomonidan qo'yilgan maqsadlardagi oraliq maqsadlari tizimini masalan, masalani echishning o'z yo'llari va bosqichlarini mustaqil aytib bera oladi, Shuningdek, oraliq maqsadlarga erishish vositalarini belgilay oladi. Kichik maktab davrida maqsad qo'yishning murakkab xarakteri birinchi sinf o'quvchisining irodaviy xatti-harakatlari bilan bog'liqligi tadqiq etilgan.(Kotirlo V.K.Razvitie volevogo povedeniya u doshkolnikov. Kiev,1971, S.179-182.). "O'quvchi mavqei"ni egallashiga, ya'ni maktabga borishga intilish, bu pozitsiya qondirilganidan so'ng esa yangi munosabatlarning – o'quv motivlari va bir qadar murakkab shaklda bo'lgan ijtimoiy motivlarning yuzaga kelishidan dalolat beradi. Kichik maktab davrining oxirlariga kelib o'quvchilarda o'quv-bilish motivlari, ya'ni faqat yangi bilimlarnigina emas, hatto umumiy qonuniyatlarni emas, balki yangi bilimlarni topishning aynan biron bir yo'llarini egallashga qiziqish shakllantirilgan bo'lishi lozim. Ushbu motivlarning shakllantirilishi kichik maktab Yoshidagi bolalarning o'rta maktabga tayyorgarligining zaruriy jihati hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi

Kichik maktab davrida o'qish faoliyati bilan shug'ullanish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarda asosan farq qila olish, ko'rish va eshitish sezgilari ayniqsa tez o'sadi. 7-10 Yoshli bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45% ortishi,10-12 Yoshgacha bolalarda esa 65%gacha ortishi rus olimlari tomonidan aniqlanilgan. Kichik maktab o'quvchilarini rasm chizishga o'rgatish ranglarni farqlash sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ohanglarni farq qilish sezgirligi, ayniqsa bolalarga musiqa va ashula o'rgatish jarayonida kuchli suratda o'sadi.

Sezgilarining o'sishida Shuningdek, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ham ahamiyati katta. Aniq harakat qilishga jalb etuvchi mashqlar bolalarning muskul-harakat sezgilarini o'stiradi.

Kichik maktab davriga kelib idrokning hamma turlari asosan ta'lim- tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko'p darajada takomillashadi. Mazkur Yoshdagi bolalar o'z idroklarining aniqligi, ravonligi, o'tkirligi bilan boshqa Yosh davrdagi insonlardan keskin farq qiladi. Ular har bir narsaga berilib, o'ta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muhim xususiyatlarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata olish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur shartlardan biridir. O'quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish, havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Bu Yoshdagi o'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora eta oladilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari katta Yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan to'g'ri chiziqni ko'z bilan chamalab teng ikki bo'lakka bo'la oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichikligiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o'rnini, ularning qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini ko'z bilan chamalab, shu masofani bosib o'tish uchun talab qilinadigan vaqtni ham taxminan hisoblay oladilar.

Ushbu matritsa kichik maktab Yoshidagi o'quvchilar diqqatining ko'chishi, taqsimlanishi, mahsuldorligi va barqarorligini aniqlash uchun ishlatiladi. Kichik maktab Yoshidagi bolaga Landolt xalqachalari chizilgan blank taqdim etiladi va unga quyidagi qo'llanma beriladi. "Hozir biz sen bilan " Diqqatli bo'l va iloji boricha tezroq ishla" nomli o'yin o'ynaymiz. Sen hozir boshqa o'rtoqlaring bilan musobaqalashasan. Keyin musobaqada kim yutganini ko'ramiz. Seni bajargan ishlaring o'rtoqlaringnikidan yomon bo'lmaydi deb o'ylayman. SHundan so'ng bolaga Landolt xalqachali blank ko'rsatiladi va u nima qilishi kerakligi tushuntiriladi. U xalqachalarni qatorlar bo'yicha diqqat bilan qarashi va ular orasidan joyidan o'zgartirib chizilgan xalqachalarni topishi va ularni belgilab qo'yishi kerak.

Ish 5 minut davomida bajariladi. Har bir minutdan so'ng eksperimentator "chiziq" deb aytadi. Bu vaqtda bola to'xtagan joyiga

chiziq tortishi kerak bo'ladi. 5 minut o'tganidan so'ng eksperimentator "to'xta" deb aytadi va bola ishni to'xtatishi kerak va o'sha erga ikkita chiziq tortib qo'yishi zarur. Ish tugatilganidan so'ng eksperimentator bola tomonidan har bir minut ichida hamda 5 minut davomida ko'rib chiqilgan xalqachalar sonini aniqlaydi. Shuningdek, ishlash jarayonida har bir minutda va 5 minut davomida yo'l qo'yilgan xatoliklar hisoblaniladi.

Kichik maktab Yoshidagi bola ma'lum darajada o'z faoliyatini o'zi mustaqil rivojlantira oladi. U o'z rejasini, u yoki bu ishni qanday ketma-ketlikda bajarishni so'z bilan ifodalab bera oladi.

Birinchi signal sistemasi ikkinchi signal sistemasidan birmuncha ustunligi tufayli kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarda mantiqiy xotiradan ko'ra ko'rgazmali harakatli xotira ustunlik qiladi. Shuning uchun ham ular nazariy qonun va qoidalardan, mavhum tushunchalardan ko'ra yaqqol ma'lumotlar, axborotlar, voqea va hodisalarni, obrazlar va narsalarni tezroq hamda mustahkamroq eslab qoladilar va uzoq muddat esda saqlaydilar. Kichik maktab Yoshidagi bolalar ta'lim olish munosabati bilan mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi. Esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi. Ba'zan boshlang'ich sinf o'quvchilari, hatto mazmuni tushunarli bo'lgan materialni ham ma'nosiga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o'rganib oladilar. Respublikamizning psixolog olimi E.G'.G'ozievning fikriga ko'ra, buning sabablari quyidagilar: 1) ularning mexanik xotirasi boshqa xotira turlariga qaraganda yaxshiroq rivojlangani uchun ham ma'lumotlarni aynan, o'zgarishsiz eslab qolish imkonini beradi;

2) o'quvchilar o'qituvchi qo'ygan vazifani anglab etmaydilar, natijada uning "to'g'ri tushuntirib ber" degan talabini so'zma-so'z takrorlash deb biladilar; 3) ularning nutq boyligini etishmasligi (ilmiy atamalar, til qonuniyatlarini bilmasligi) materialni ijodiy to'ldirish, unga qo'shimcha qilish imkoniyati yo'qligi uni so'zma-so'z qaytarishni osonlashtiradi; 4) o'quvchilar matnni to'g'ri usullar bilan eslab qolishni bilmaydilar. Bunday holat shu Yoshdagi bolalarda albatta bo'lishi kerak emas. Mexanik esda qoldirish ko'pincha o'qituvchilar o'quvchilarida mantiqiy xotirani o'stirishga etarli e'tibor bermagan hollarda bo'lishi mumkin. Ta'lim jarayonida

o'quv materialining ma'nosini, mohiyatini, turli mulohazalarni, dalillarni, ilmiy asoslarini eslab qolish va esga tushirish orqali o'quvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi. Birinchi sinfdan boshlab ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati tez rivojlana boshlaydi. O'qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab etiladi. Busiz o'qish jarayonining normal bo'lishi mumkin emas. O'quvchilardan faqat o'rganib, bilib olishgina emas, balki o'rganib bilib olganini xotirlay olish ham talab etiladi. O'quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo'li bilan bo'lishi mumkin.

O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay kolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolada xayol etarli darajada rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina zaxirasiga ega bo'ladi. O'qish jarayonida u faqat idrok va xotira tasavvurlariga tayanib qolmasdan, balki shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'rgatilayotgan materialni yaqqol tarzda o'zlashtira boradi.

Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, tasviriy san'at asarlarini etarli darajada aks ettirishda vujudga keladi. Siymolar, shartli belgilar, tabiat manzaralari jamlanib, o'quvchilarda xayol paydo bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'ynaydigan o'yinlarda ham ularning xayolini o'sishi davom etaveradi. O'quvchilar o'z o'yinlarida turli narsalarni yasaydilar, turli erlarga sayohat qiladilar. Bunday o'yinlarlardan o'quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy, qurish-yasash va badiiy qobiliyatlari o'sadi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchining xayoli o'zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalishi jihatidan ham o'zgaradi. Kichik maktab davridagi o'quvchining ixtiyorsiz xayoli ham, ixtiyoriy xayoli ham maktabgacha Yoshdagi bolalarning xayolidan o'zining barqarorligi bilan farq qiladi.

Maktabga kelish arafasida bolaning so'z boyligi o'z fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. 6 Yoshdagi normal rivojlanayotgan bola o'z nutqida 3000-7000 so'zni ishlatadi. Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabdagi o'qish faoliyati ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Bola maktabga kelmasidan oldin o'zi qanday gapirayotgani ustida o'ylab o'tirmasdan, o'z nutqidan faqat aloqa va bilish vositasi tariqasida

foydalanadi. Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan fan bo'lib qoladi. Maktabda o'qiyotgan: bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanishi natijasida, o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq ongli ravishda tuzishni o'rganadi. Grammatikani o'rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihatini aniqlanadi, nutqning morfologik jihatini to'g'ri bo'lib boradi, sintaksis tuzilishi esa ancha takomillashadi. Nutqning ayrim jihatlariga xos bo'lgan bu sifatlar faqat grammatikani o'qib o'rganish natijasidagina o'sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o'qitilayotgan boshqa fanlarning ta'siri ostida ham o'sadi. Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bilan shug'ullanish jarayonida o'quvchi nutqining lug'at zaxirasi boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so'zning, har kaysi terminning ma'nosi aniqlanadi.

Nutq turlari

Bu davrda bolaning yozma nutqi ham shakllana boshlaydi. Yozma nutq jummalarni to'g'ri tuzish va so'zlarni to'g'ri yozishga ma'lum talablar qo'yilganligi bilan xarakterlanadi. Bola so'zlarni qanday eshitgan bo'lsa, shundayligicha yozilmasligini bilishi, ularni to'g'ri talaffuz etishga va yozishga o'rganishi zarur. Yozma nutqni egallash asosida bolalarda turli matnlar haqida ma'lumotlar yuzaga keladi. Metodistlar kichik maktab yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish uchun quyidagi nutq turlarini sistemali ravishda tashkil etish sxemasini tavsiya etadilar.

Bu kabi rasmlar orqali kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning so'z boyliklarini, jumladan so'z turkumlaridan qanchalik o'rinli foydalana olishlarini aniqlash mumkin.

6-11 yoshli o'quvchilarning bilish jarayonlaridagi ixtiyoriylik irodaviy zo'riqish asosidagina, Shuningdek, bola o'zini atrofdagilarning talabini bajarishga yoki shaxsiy harakat qilishga intilgandagina yuzaga kelishi mumkin.

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir. Masalan, psixolog olim Piaje tadqiqotlarida 6-7 Yoshli bolalardan bir-biri bilan teng bo'lgan idishlardagi suv miqdori so'ralgan. Bolalar "Idishlardagi suv miqdori teng",-deb javob berishgan. Aynan shu miqdordagi suv bolalar ko'z o'ngida turli xil balandlikdagi idishlarga quyilib, so'ngra qaysi idishdagi suv miqdori ko'pligini so'ralganida bolalar ingichka, lekin baland idishdagi suvning miqdori ko'pligini aytishgan. Bolalar aynan o'sha suv miqdorini yana bir-biri bilan teng bo'lgan idishlarda ko'rganlaridan so'nggina o'z javoblari noto'g'riligini bilganlar. Aynan shunday tajriba bir xil kattalikdagi plastilin shakllari o'zgartirilganida hamda teng miqdordagi tugmachalar orasi ochiqroq qilib qo'yilgan qatordagi tugmachalar bilan solishtirilganida ham xuddi shunday javoblar bo'lgan.

Bu tajriba 6-7 Yoshli bolalar asosan ko'rganlari bo'yicha fikrlashlarini isbotlab beradi. Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir. Ta'lim jarayonida bolaning tafakkuri katta o'sish yo'li – konkret tafakkurdan abstrakt - nazariy tafakkurga o'sish yo'lini bosib o'tadi.

Kichik maktab Yoshidagi bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, konkret tafakkur bo'ladi, lekin ta'lim jarayonida bolalarning bunday konkret tafakkuri, maktabgacha tarbiya Yoshidagi bolalarning konkret tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga takqoslashni, analiz va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolaning maktabdagi o'qishi jarayonida unda abstraksiyalash qobiliyati o'sa boshlaydi. Matematika darslarida amaliy qonkret sanashdan abstrakt hisoblashga o'tilgan vaqtda, Shuningdek, ona tili darslari davomida bu qobiliyat ayniqsa sezilarli suratda o'sadi. Boshqa fanlarni o'qish jarayonida bu qobiliyat yanada o'sadi. Bola analiz qilish, abstraksiyalash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni, predmet, voqea-hodisalarning muhim belgilariga qarab turib xulosalar chiqarishni o'rganadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayok bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni – grammatikaga, arifmetikaga, tabiatga doir, Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi, asosan, har qaysi sinf uchun turli fanlar yuzasidan tuzilgan o'quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. O'quvchilar o'zlarining ham tushunchalarini mazmunini ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar. N.S.Leytes mulohazalariga ko'ra, inson Bu holat kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning etakchi faoliyati – o'qish bo'lishi bilan, lekin bilish jarayonlari hali hamma tomonlama rivojlanib bo'lmaganligi bilan bog'liq hisoblanadi.

3.2.Kichik maktab yoshida maktabga moslashish muammosi.

O'qish faoliyati kichik maktab davridagi bolalar psixikasi rivojidadagi o'zgarishlarni belgilab beradi. Maktabga birinchi bor kelgan bola o'z faoliyatining tub mohiyati va vazifasini to'la tushunib etmaydi, balki hamma maktabga borishi kerak deb biladi. Kattalarning ko'rsatmalariga amal qilib, tirishqoqlik. bilan mashg'ulotlarga kirishib ketadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, shodiyona lahzalarning taassuroti kamayishi bilan maktabning tashqi belgilari o'z ahamiyatini yo'qota boradi va bola o'qishni kundalik aqliy mehnat ekanligini anglaydi. SHunda bola aqliy mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa uning o'qishdan ko'ngli soviydi, unda umidsizlik hissi vujudga keladi, o'qituvchi esa

bunday holning oldini olish uchun bolaga ta'limning o'yindan farqi, qiziqarliligi haqida ma'lumotlar berishi va uni shu faoliyatga tayyorlashi kerak. O'qish faoliyati davomida tarkib topgan xususiyatlar bolaning kelgusi rivoji uchun zamin bo'lib xizmat qiladi. Maktabdagi o'qish bolalarning bilish ehtiyojlarini tez rivojlanishi va sifatli tarkib topishi, ularning atrof hayotga faol qiziqishlarini yuzaga keltirib, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratadi. Bola asta-sekinlik bilan o'z psixik jarayonlariga egalik qilib, idrok, diqqat va xotirasini boshqara olishga o'rgana boshlaydi.

Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatlari murakkab bo'lgan ko'p darajali motivlar tizimi bilan boshqariladi. O'quv faoliyati motivlari o'quvchilar nima uchun o'qiyotganlarini ko'rsatib beradi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolalarda ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu motivlar atrofdagilar orasida yangi mavqeni egallash, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan va baholaniladigan faoliyat bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Lekin birinchi sinfning oxirlariga borib, ko'pchilik o'quvchilar o'z maktab majburiyatlariga ma'suliyatsizlik bilan qaray boshlaydilar. Bu bir qancha sabablar bilan bog'liq: 1) Bola endi o'quvchi bo'ldi, o'quvchi bo'lish istagi qondirildi. Bu maqomni ushlab turish uchun hech narsa qilmasa ham bo'ladi. 2) o'quvchining ijtimoiy mavqei maktabda ularga beriladigan o'quv faoliyati mazmuni bilan belgilanmaydi. Yangi dasturlar ta'lim mazmuni va uni tashkil etishga mutlaqo yangicha yondashuv asosida tuzilgan bo'lib, kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning Yosh imkoniyatlarini yuzaga chiqarib, bolalarda qat'iy o'quv motivlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'qishning boshida kichik maktab Yoshidagi o'quvchilar mustaqil ravishda o'quv masalalarini qo'yish va echishni bilmaydilar. Bu vazifani boshida o'qituvchi bajaradi. Asta-sekinlik bilan o'quvchilarning o'zlari ham o'quv masalalarini qo'yish va echish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallay boshlaydilar. Bu mustaqil o'quv faoliyati shakllanishining muhim bosqichidir. O'quv masalalarini ajratib olish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ma'lum bir qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham har bir darsning so'ngida o'qituvchi o'quvchilari aniq bir topshiriqlarni bajarishning ma'nosini qanday tushunganliklarini aniqlash uchun vaqt ajratishi kerak. "Biz bugun darsda nimalarni o'rgandik?" tarzidagi savol bolalarga shunchaki daftarda chiziqchalarni

chizib, doirachalarni bo'yashni emas, balki sanashni, qo'shishni yoki ayirishni o'rganganlarini tushunishlarida yordam beradi. Agar bola o'quv harakatlarini noto'g'ri bajarsa, bu uning o'quv harakatlarini yo nazorat va baholash bilan bog'liq harakatlarni bilmasligi, yoki ularni yaxshi egallamaganligidan dalolat beradi. Bolaning mustaqil ravishda bajargan harakatlari natijalarini o'z xatti-harakatlarining xususiyatlari bilan taqqoslay olishlari unda o'z-o'zini nazorat etish layoqati ma'lum darajada shakllanganidan dalolat beradi. Kichik maktab davrida etakchi faoliyat doirasida refleksiya avvalo o'quv harakatlari, nazorat va baholash bilan bog'lik bo'ladi. Bu harakatlarning interiozatsiyasi o'quvchiga mustaqil ravishda o'zlashtirilayotgan ko'nikma va layoqatlarga mustaqil ravishda yondashish imkoniyatini beradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyatini jamoa faoliyati sifatida tashkil etilishiga ko'p vaqt unchalik e'tibor berilmadi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni individual jarayon deb hisoblangan.

Darsdagi jamoaviy faoliyat o'quvchining to'liq mustaqilligi va faolligini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir. Bunda o'quvchilar asta-sekinlik bilan o'quv faoliyatining sub'ekti sifatida yangi imkoniyatlarini o'zlari uchun ochib boradilar. Bu jarayonda o'quvchi faoliyati samaraliroq bo'lishi uchun o'zini o'zi nazorat etishga harakat qiladi. O'quv vaziyatlarida bolalar ayrim turdagi masalalarni echish yo'llari bilan tanishadilar va ularni egallagan zahoti aniq bir masalalarni echishda amaliy foydalanadilar.

Kichik maktab Yoshidagi bolalar o'qishdagi qiyinchiliklar bola shaxsining barcha shaxsiy, bilish, motivatsion va hissiy va irodaviy sohalarda aks etadi. Bu qiyinchiliklar o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Bir qiyinchilikni bartaraf etilishi ikkinchi qiyinchilikni ham kamayishiga olib keladi.

O'qishga nisbatan ijobiy munosabat kichik maktab davrining oxirlariga kelib, birmuncha pasayish ko'zga tashlanadi. O'quv faoliyatiga qiziqish – 1-2 sinflarda ko'tarilib, 3-4 sinflarda pasayadi. O'quv faoliyatiga qiziqishning pasayishida o'qituvchining tayyor materialni bayon etishi va o'quvchilarning yodlab olishlari ustanovkasi ustunlik qiladi va o'quvchilarning faolliklari taqlid qilish xarakterida bo'ladi. 3-4 sinf o'quvchilari odatda o'qilganlarni qayta hikoya qilib berishni, doskada yozilgan mashqni ko'chirib yozishni, qoidalar va she'rlarni yodlashni yoqtirmaydilar va aksincha, misol va masalalarni

mustaqil ravishda echishni, tabiat hodisalarini kuzatishni, rasm chizish va plastilin va loydan narsalar yasash ishlarini yaxshi ko'radilar. Boshqacha aytganda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tashabbus va mustaqillik imkoniyati bor bo'lgan ishlarga ko'proq qiziqish bildiradilar. Kichik maktab yoshida o'qishga qiziqishning pasayish sabablaridan biri sifatida V.A.Suxomlinskiy o'qituvchi tomonidan past bahoning ko'p qo'yilishi, bu esa bolada o'qishga nisbatan qiziqishning pasayishi va o'z imkoniyatlariga nisbatan bo'lgan ishonchning pasayishida deb biladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatining hamma elementlarini shakllantirilganligi va mustaqil bajara olinishi etakchi faoliyat sifatidagi o'qish o'z vazifasini bajarganligini anglatadi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati o'z tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

- masalalar echimlarining umumiy yo'llarini mustaqil ravishda topish ko'nikmalari;

- o'quv vazifalarini ajrata olish, topish va o'zlashtirish;

- o'zini va o'z faoliyatini adekvat baholay olish va nazorat qila olish;

- faoliyatda o'zini-o'zi boshqara olish;

- mantiqiy fikrlash qoidalaridan foydalana olish;

- umumlashtirishning turli shakllarini egallash va ulardan foydalana olish;

- jamoaviy faoliyatlarda ishtirok eta olish;

- yuqori darajada mustaqil ijodiy faollikka ega bo'lish.

Lekin aksariyat hollarda kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati maktab amaliyotida birinchi o'ringa bolalarni amaliy ko'nikmalarga, o'qish, yozish, sanash malakalariga o'rgatish muammosi turadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quv faoliyatining asosiy vazifasi - bu o'quvchilarni "o'qish"ga, bilim olishga o'rgatishdir. Kichik maktab Yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning ta'sirida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar ularni hayotlarining ma'suliyatli davri bo'lmish o'smirlik davriga o'tish uchun tayyorlaydi.

3.3.Kichik maktab yoshida bola shaxsining rivojlanish xususiyatlari.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxs xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Kichik maktab Yoshi davrida bola shaxsining shakllanishi davom etadi. O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishida to'liq ijobiy asos bo'ladi. Buning natijasida bolaning o'z-o'zidan oilasi, o'qiyotgan sinfi va boshqa jamoalardagi o'z o'rnini anglay boshlaganini ko'rish mumkin.

Yangi faoliyatga o'tish o'quvchi bolaning o'z asosiy faoliyatiga yangi munosabatni paydo qiladi. Unda burch hissi o'sa boshlaydi. U o'qish shart ekanligini va u uning burchi ekanligini, belgilab qo'yilgan qoida va talablar bajarilishi shartligini anglaydi. O'zini haqiqiy o'quvchidek his qilgan holda unda yaxshi o'qishga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axlokiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi va bola o'zini o'zi anglay boshlaydi. U o'ziga xos bo'lgan yaxshi-yomon xususiyatlarni bilmasa ham, lekin u o'zini "Men"ni his kiladi. O'zining vazifasi, maqsadi, uni bajarish lozimligi, uyga berilgan vazifalarni bajarish, takrorlash uning burchi ekanligi kabilarni anglab etadi. Bu yoshdagi bolalarni maktab dasturiga kiritilmagan juda ko'p atrof-muhit hodisalari haqidagi bilimlar qiziqtiradi. Bu qiziqishlar bolaning ko'pincha e'tiborga olinmaydigan ijodiy o'yinlarga nisbatan qiziqishlarida ham namoyon bo'ladi. Bunday o'yinlarda uning ijtimoiy qiziqishlari, emotsiyalari, jamoa uchun tashvishlanish kabi hislari aks etadi. Qiziquvchanlik kichik maktab Yoshidagi bolalarning keng aqliy faolligini namoyon etilish shakli hisoblanadi. Vatanga kerakli inson bo'lish uchun o'qishning muhimligi va ahamiyatini bilishi uchun ochiqlik, ishonuvchanlik, ustozining barcha topshiriqlarini bajarishga tayyorlik xususiyatlari keng ijtimoiy burch motivlari, ma'suliyatlilik samarali shartlar hisoblanadi. Maktab ta'limining dastlabki yillarida qiziqishlar, xususan, bilim egallashga nisbatan qiziqishlar, intellektual qiziqishlar sezilarli darajada rivojlanadi. Psixologlarning ta'kidlashicha, dastavval ayrim faktlarga, boshqa narsalardan ajratib olingan yolg'iz

hodisalarga nisbatan qiziqishlar hosil bo'ladi. III - IV sinflarda esa sabablarni, qonuniyatlarni, hodisalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqliklarni bilib olish uchun bo'lgan qiziqishlar rivojlanadi.

III sinfdan boshlab o'qishga qiziqish differensiallasha boshlaydi. O'quvchilardagi bunday qiziqishlar o'zini anglash va o'z xatti-harakatiga baho berishi kabi xususiyatlarni shakllantiradi. Kichik maktab Yoshidagi bolalarning qiziqishlarida samarali o'qish uchun halaqit beruvchi qator salbiy xarakteristikalar ham mavjud. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari:

- etarlicha amaliy natija bera olmaydi;
- qat'iy emas, vaziyatli;
- tez qondiriladi va ustozning qo'llab-quvvatlashisiz tez so'nadi;
- o'quv material va topshiriqlar o'quvchining joniga tez tegadi va charchashni yuzaga keltiradi;
- kam anglanilgan, o'quvchining ma'lum bir predmetdagi nima yoqishini va nima uchun yoqishini aytib bera olmasligida ko'rinadi;
- umumlashtirishning pastligi, bir yoki bir nechta predmetlarning tashqi belgilarigagina qarab umumlashtirish;
- o'quvchini o'qishning o'quv faoliyatining usullariga emas, balki natijalariga yo'nalganligi. Kichik maktab davrining so'ngiga qadar o'quv ishlaridagi qiyinchiliklarni engishga nisbatan qiziqish yuzaga kelmaydi (bu holat ko'pincha o'qituvchilarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladi, ya'ni aksariyat hollarda o'quvchining qiyinchiliklarni engishga harakati emas, balki natija baholaniladi). Bularning barchasi kichik maktab Yoshida qiziqishlarning etarli darajada rivojlanmaganligi bo'lib, ba'zan o'qishga nisbatan yuzaki munosabatni keltirib chiqarishi mumkin. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilardagi motivlarning umumiy dinamikasiga nazar tashlansa, quyidagilarni ko'rish mumkin: kichik maktab davrining boshida maktabda bo'lishning tashqi jihatlariga (partada o'tirish, forma kiyish portfel ko'tarish v h.), so'ngra birinchi o'quv mehnati natijalariga (birinchi bor harf va sonlarni yoza olishlariga, o'qituvchining bahosiga), keyinchalik, jarayonning o'ziga, o'qishning mazmuniga va shundan so'nggina bilimlarni olish yo'llariga qiziqish kuchli bo'ladi. O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2-3 sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallash yo'llariga qiziqish bilan mustahkamlanishi zarur. Bunday holda kichik maktab davrining

oxirlariga borib, o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi.

Bilish motivlari quyidagicha o'zgarib boradi: kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari alohida bir faktlarga qiziqishdan, qonuniyat va prinsiplarga qiziqishga aylanib boradi. Oxirgi yillarda o'tkazilgan psixologik tadqiqotlar kichik maktab yoshining o'rtalariga borib bilimlarni o'zlashtirish yo'llariga qiziqish yuzaga kelishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Kichik maktab davrida mustaqil ta'lim motivlari ham yuzaga kelib, lekin ular eng oddiy shaklda - bilimlarni olish qo'shimcha manbalariga va qo'shimcha kitoblarni vaqti-vaqti bilan o'qishga qiziqish bilan yuzaga keladi. Ijtimoiy motivlar birinchi sinfga kelganida differensial bo'lmagan umumiy tushunishdan o'qish va o'rganishning zarurligi sabablarini chuqur anglashga, "o'zi uchun" o'qish mazmunini anglab etishga tomon o'zgarib, ijtimoiy motivlarni amaliy xarakter kasb etishiga sababchi bo'ladi. Bu yoshdagi vaziyatli ijtimoiy motivlar o'qituvchining qo'llab-quvvatlashini olishga nisbatan bo'lgan ehtiyoji hisoblanadi. Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobiy va unga ishonch bildirishi saqlanib qolaveradi. Unda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, asta sekinlik bilan o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

Kichik maktab davrida boshqarishdan o'z-o'zini boshqarishga o'tishi nihoyatda muhimdir. Etakchi bo'lgan o'quv faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar - o'yin, muloqot va mehnat faoliyati ham o'quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog'liq bo'lgan shaxs xususiyatlari tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy, shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin. Bu davrda muvaffaqiyatga erishish motivlari tarkib topa boshlaydi. Bu Yoshdagi bolalar soatlab yolg'iz holda sevimli mashg'ulotlari bilan shug'ullanishlari mumkin va shular asosida ularda mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlari shakllanadi. Kichik maktab davridan boshlab o'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga amaliy va psixologik jihatdan tayyorlashga e'tibor beriladi. Bu davr ichida bolalarda mehnatga nisbatan ongli, ijobiy munosabatda bo'lish asoslari tarkib topa boshlaydi. Ularda mehnatga havas uyg'onadi, mehnatga va

mehnat ahllariga hurmat bilan qarash, ijtimoiy foydali ishlarda qatnashishga intilish singari fazilatlar tarkib topadi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarda mehnatsevarlik, asosan, o'qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi. Kichik Yoshdagi o'quvchilar zarur bo'lgan harakat va amallarni darhol o'zlashtirib va egallab ololmaydilar, ko'proq ortiqcha va chalkash harakatlar qiladilar. Mehnat jarayonidagi turlicha ish harakatlarini, chunonchi: tikish, to'qish, kiyish yoki taxtalarni randalash kabi ish harakatlarni qiynalmasdan va birmuncha silliq bajaradigan bo'lish uchun har bir ishda har qanday harakatlar qilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo'sinda amalga oshirilishini aniq bilib olish va esda qoldirish kerak bo'ladi. Harakatlarni qayta-qayta takrorlash, mashq qilib borish natijasida kichik Yoshdagi o'quvchilarda uchrab turadigan ortiqcha va chalkash harakatlar yo'qolib boradi.

O'qituvchilar mehnat darslarida o'quvchilarning mehnatiga etarli darajada e'tibor berishlari, mehnat darsiga alohida tayyorgarlik ko'rishlari, o'quvchilarning har bir harakatlarini ziyraklik va kuzatuvchanlik bilan nazorat qilishlari, ularga individual munosabatda bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mehnati:

- bolalarni Yosh, individual va jismoniy rivojlanishiga mos bo'lishi;
- o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishi;
- undan kundalik ish jarayonida o'z-o'ziga xizmat qilishga asoslanganligi;
- jamoa bo'lib mehnat qilish orqali bolalarda bir-biriga nisbatan hamkorlik, do'stlik, o'rtoqlik tuyg'ularini shakllantirishi;
- o'quvchini o'zini tuta bilishga, sabr-toqatli bo'lishga, qiyinchiliklarga bardosh berishga o'rgatadigan va ularni shakllantirishi;
- o'quvchi o'z mehnati natijasidan bahramand bo'ladigan mehnat xususiyatlariga ega bo'lishi lozim.

Bola o'z mehnat mahsuli sinf yoki maktab jamoasiga, jamoatchilikka manfaat keltirayotganligini bilib, undan xabardor bo'lib borsa undagi ijtimoiy foydali mehnatga bo'lgan ishtiyoq yana ham ortadi va mehnatga nisbatan faol, ijodiy va ongli munosabat shakllana boradi.

Mehnatsevarlik bolada o'zi qilayotgan mehnati unga zavq bergan taqdirdagina yuzaga keladi va rivojlanadi.

Bu davrda mustaqillikning poydevori yuzaga kelib, o'quv vazifalarini mustaqil bajarish layoqati yuzaga keladi. Mustaqillikka moyillikning rivojlanishi ikki yo'nalish asosida amalga oshiriladi.

Iroda tarbiyasi bolalarda yomon sifatlar paydo bo'lishining oldini olish va agar bunday sifatlar paydo bo'lsa, ularni yo'qotishdan iboratdir. Bolalar irodasining salbiy tomonlaridan biri o'ziga ishonmaslikdir. O'ziga ishonmaslik holati o'qish, mehnat, o'yin va shu kabi faoliyatlarda tez-tez qaytarilib turadigan muvaffaqiyatsizliklar tufayli yuzaga keladi.

F.I.Ivashchenko tomonidan o'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, o'qish sharoitida o'quvchilarning o'zlariga ishonmaslik holatlari asosan quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi:” a) o'qishda izchillik prinsipiga rioya qilmaslik tufayli; b) o'quvchilarga kuchlari etmaydigan, ya'ni ortiqcha talab qo'yib yuborish orqali; v) ayrim pedagoglar, ota-onalar va Shuning bilan birga sinfdoshlarning o'quvchilar kuchiga, xotira qobiliyatlari va fahm-farosatlariga ishonchsizlik bildirishi tufayli; g) ana shunday o'quvchilarni yomon baho olganliklari uchun qo'rqitish va jazolash orqali”.

Bolalarda ijobiy axloqiy hislarni tarbiyalar ekanmiz, buning bilan axloqiy qaror qabul qilishga va Shuning bilan birga, o'z qaror hamda harakatlariga axloqiy baho berishga odatlantirib boramiz. Vatanparvarlik va vijdoniy burch hissini tarbiyalash ayni vaqtda boshlang'ich sinf o'quvchisining harakat motivlarini tarbiyalash hamdir.

I–IV sinf o'quvchilari o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish, turli materiallardan har xil buyumlar yasash, o'simliklar ekib o'stirish, uydagi yumushlarga qatnashish kabi bir qancha ishlarda ishtirok etadilar va bu sohada dastlabki ko'nikma va malakalarni hosil qiladilar.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotsional xususiyatlari

Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning hislari o'zining ancha barqarorligi, anglanganligi bilan maktabgacha Yoshdagi bolalarning hislaridan farq qiladi, bu hislar anchagina osoyishtalik bilan o'tadi, ancha chuqur va kuchli bo'lib qoladi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning umumiy emotsional tonusida xushchaqchaqlik, ruhiy tetiklik kayfiyati ustunlik qiladi. Darslarda va tanaffus vaqtlaridagi o'yinlarda ular quvnoq va tetik bo'ladilar. Bunday holat esa kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning emotsional hayotida norma bo'lib hisoblanadi.

Kichik maktab Yoshidagi bolalarning emotsional hayoti ta'lim va tarbiyaning ta'siri ostida ancha kengayadi. Maktabgacha Yoshdagi bolalarning hislaridan farqli ravishda kichik maktab davrida hislarning yo'nalganligida katta tabaqalanish yuzaga keladi. Bu Yoshda oliy hislarning barcha turlari rivojlanishni boshlaydi.

Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning his-tuyg'ulari ularning faoliyatida namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Kichik maktab Yoshidagi o'quvchilar o'zlarining har bir faoliyat natijalariga baho bera oladilar. Baho kishida qoniqish va qoniqmaslik hislarini yuzaga keltirishi mumkin bo'lib, bu hislar bolani yaxshi o'qishga ruhlantiradi. Ba'zan past baho olish orqali yuzaga kelgan salbiy hislar chuqurlashib, o'qituvchining noto'g'ri reaksiyasi va kattalarning doimiy tanbeh va tanqidlari oqibatida bolaning xarakter xislatiga aylanib qolishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining faoliyatlari uchun ijobiy baho olishlariga yordam beruvchi asosiy hislardan biri intellektual hislardir. Odamning aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar intellektual hislar deb ataladi. Bilishga qiziqish, taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi.

Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tug'ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog'ida, biror yangilikni o'zlashtirish va bilish chog'ida paydo bo'ladi va his qilinadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning intellektual hislari bilish jarayonida rivojlanadi. O'quv faoliyatida bolalar katta hajmdagi bilimlar va faktlarga duch kelib, ular bolalarda taajjublanish, ishonchsizlik, quvonch, hislarini yuzaga keltirib, qiziquvchanlik, urinchoqlik va shu kabi boshqa hislarning shakllanishiga asos bo'ladi.

O'qish jarayonida yoshi kattalashib, tajribasi orta borgan sari, oqilona urinchoqlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy tadqiqot ishlari bilan samarali shug'ullanishini rag'batlantiradi. Bilishga qiziqish maktabgacha tarbiya Yoshidagi bolalarga xos bo'lgan xususiyatlardandir. Bilishga qiziqish kichik maktab davrida o'ziga xos yo'nalishni oladi. Ular har bir o'rgangan narsalariga taajjublanish bilan qaraydilar.

Taajjublanish hissi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bunday his ularga qandaydir odatdan tashqari, noma'lum biror narsa ta'sir qilganida tug'iladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari kutmagan voqealar

sodir bo'lganida ulardan taajjublanadilar. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo'ldoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tug'ilgan hislardan mamnun bo'lamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlikdir (D. R.Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug'ilgan taajjublanish kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo'lib ko'ringan narsalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. SHunday qilib, taajjublanish boshlang'ich sinf o'quvchilarini hodisalarni bilishga g'oyat darajada rag'batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda hayron qolish hissi kuchli bo'lib, tushuntirilayotgan yangi materialni, tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganida, bu faktlarni shu damgacha ma'lum bo'lib turgan hodisalar guruhiga kiritolmay qolganida va shu kabi hollarda bolada hayron qolish hissi tug'iladi. Bu his ham kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarning bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo'llovchi kuchli vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarning to'g'riligi kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan amaliyotning o'zida yaqqol isbot bo'lganida ularda ishonch hissi tug'iladi.

Shubhalanish hissi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda to'liq rivojlanmagan bo'lib, bu his asta-sekinlik bilan o'quv jarayonida bolaning o'zi chiqargan qoidalari yoki nazariyalariga zid bo'lib, ular bilan to'qnashib qolganida tug'iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot bo'lib, u to'plangan dalillarni va aytilgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko'rishga rag'batlantiradi. "Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur" (I.P. Pavlov) Bu hislar bola qiyinchiliklarni engib, o'z ishida ma'lum muvaffaqiyatlarga erishganida ahamiyatli ravishda rivojlanadi. Kichik maktab Yoshidagi bola o'qish va yozishni bilib olganida, o'zi misol yoki masalani echishni o'rganib olganida juda katta xursandchilik hissini boshidan kechiradi. O'quvchilarda o'z mehnatidan xursand bo'lish hissini iloji boricha ko'proq yuzaga keltirish va uni bola xarakterining emotsional jihatiga aylantirish boshlang'ich sinf o'qituvchisining asosiy vazifalaridan biridir. Kichik maktab yoshidagi

o'quvchilarning intellektual hislari uning bilish qiziqishlari bilan bog'liqdir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi nima bo'lganiga, qaerda, qachon va qanday qilib bo'lganiga juda qiziqadi, Shuningdek uni "Nima uchun bo'ldi?" savoliga javobga nisbatan shu voqea bilan bog'liq bo'lgan faktlarning o'zi qiziqtiradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchi doskaga chaqirilganda u o'qib berishga yoki yozib berishga qo'rqib, uyalib hijolat tortsa, bunday o'quvchilarni tez-tez doskaga chiqara berish kerak, ana shunda u tortinmaydigan bo'lib qoladi. Qayta-qayta doskaga chiqaverish natijasida qo'rquv hissi susaya beradi va u nihoyat butunlay «so'nib qolishi» va yo'k bo'lib ketishi mumkin.

Albatta, bunda shu hislarni tug'diruvchi manbaning takrorlana berishi emas, balki odamning salbiy kechinmalardan qutilish istagi muhim rol o'ynaydi.

"Lekin bu qonuniyat faqat oddiy va tez o'tib ketadigan hislarga ya'ni, bolaga bir xilda tasir qiluvchi va mazmuni chuqur bo'lmagan obektlar sababli tug'iladigan hislargagina taalluqlidir. Murakkab, chuqur hislar bolada shu hislarni tug'dirgan ob'ektlar bizga qayta-qayta ta'sir o'tkaza berganida yo'q bo'lib ketmaydi, balki, aksincha, yana ham kuchli va barqaror bo'lib qoladi. Masalan, muzika asarlarini qayta-qayta eshitish natijasida bizning estetik hislarimiz chuqur va kuchli bo'lib qoladi. O'zimiz yaxshi ko'rgan, o'zimiz uchun qadrli bo'lgan joylarga har safar borganimizda bizning shu joylarga bo'lgan hislarimiz, mehrimiz, odatda, kuchaya boradi. Ayrim emotsional kechinmalarning «so'nib qolishi»da boshqa qonuniyatlar ham bor. Masalan, qarama-qarshi hislar ba'zi nisbatlarda bir-birini yo'qotib yuborishi mumkin. Salbiy his paydo bo'lib turganida kuchliroq ijobiy his yuzaga keltiradigan sabab paydo bo'lib qolsa, u holda salbiy his so'nib qolishi, yo'qolishi mumkin. Masalan, bola yiqilib tushib, yig'lab turibdi. Onasi shu paytda kelib qolib, uni erkalatdi. Bu erkalash ijobiy hislarning paydo bo'lishiga kuchli sababchi bo'ladi, Shuning uchun ham bolada ko'z Yoshi o'rniga kulish, xursandlik paydo bo'ladi. O'quvchidagi cho'chib turish hissini qayta-qayta doskaga chiqarish yo'li bilangina yo'q qilib qolmasdan, balki bolada qarama-qarshi hislarni tug'dirish yo'li bilan ham bu cho'chishlikni oldini olish mumkin. Masalan, birinchi sinf o'quvchisining xavotirligining sababi uning o'z kuchiga ishonmaganligida bo'lsa, unga oson bajara oladigan

vazifalarni berish kerak. SHu vazifalarni bajara olgani uchun kattalar tomonidan rag‘batlantirilishi, maqtalinishi bolada ijobiy hislarning tug‘ilishiga yordam beradi, xavotirlik hissi esa yo‘qoladi. Shuning uchun ham doska oldida u o‘zini dadilroq his etadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda intellektual va axloqiy hislar, o‘rtoqlik, do‘stlik hislari katta o‘rin ola boshlaydi. Vatanparvarlik, vijdoniy burch hissi va shu kabi hislar paydo bo‘ladi va o‘sadi. Axloqiy hislarning rivojlanishiga jamoaviy ishlar, o‘qish mazmuni, turli jamoat tashkilotlari va shubhasiz o‘qituvchining shaxsiy namunasi ta’sir ko‘rsatadi. O‘qishning boshida aynan shu o‘qituvchi shaxsi kichik maktab Yoshidagi o‘quvchining juda ko‘p axloqiy hislarining rivojlanishini belgilab beradi. Birinchi vaqtlarda o‘quvchi sinf jamoasi bilan o‘qituvchisi orqaligina bog‘langan bo‘ladi. O‘qituvchi bola uchun barcha diqqat-e’tibori va hislari qaratilingan markaziy figura bo‘lib hisoblanadi. Bilimli, mahoratli, bolalarni sevuvchi pedagog o‘qishning keyingi bosqichlarida ham o‘quvchilarining o‘ziga bo‘lgan shunday munosabatini saqlab qoladi. Lekin keyinchalik bu muhabbat, bog‘liqlik ustozi va sinf jamosi, o‘rtoqlari, do‘stlari o‘rtasida bo‘linadi. SHunga qaramasdan boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun o‘qituvchi asosiy avtoritet hisoblanadi. U o‘qituvchisi haqida uyida jo‘shib va hurmat bilan gapiradi. O‘qituvining ta’siri ostida asta-sekinlik bilan o‘quv, mehnat va o‘yin faoliyatlarida har bir sinfdoshi uchun tashvishlanish, jamoa (kollektivizm) hissi paydo bo‘ladi. Bu esa bolalardagi o‘rtoqlik hissining rivojlanishiga zamin bo‘ladi. Bolalar o‘qishda past o‘zlashtirayotgan o‘rtoqlariga yordam berishga harakat qiladilar. Bu motivlar shunchalik chuqur va kuchli bo‘ladiki, ular maqsadlariga erishish uchun juda ko‘p qiyinchiliklarni: o‘zlashtirmayotgan o‘rtog‘ining dangasaligi, o‘zining darslarini tayyorlashga tezroq ulgurishi, ba’zan esa hatto ota-onalarning qarshiliklarini ham engishi kerak. Bunday vaziyatlarda bolada shakllanayotgan ma’suliyat hissi qiyinchiliklarni engishga va o‘z ishini muvaffaqiyatli bajarishiga yordam beradi.

Birinchi sinfda o‘quvchi o‘qituvchisining tanbehlari o‘rtoqlarining oldida yoki o‘ziga yolg‘iz berilganiga e’tibor bermasa, ikkinchi sinfda o‘rtoqlari oldida berilgan tanbehlardan uyaladigan bo‘lib qolishi bolaning o‘zini jamoa a’zosi sifatida to‘liq his etayotganidan va o‘rtoqlari uni hurmat qilishlarini istayotganidan dalolat beradi.

Estetik hislar birinchi navbatda bolalarning badiiy asarlarni idrok qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Uchinchi sinfga borib bolalar ustozlari o'qiyotgan she'rlarning nafaqat mazmuniga, balki o'qilishidagi go'zalligiga ham e'tibor beradilar. Badiiy asarlarni o'qiyotganlarida va kinofilmlarni ko'rayotganlarida bolalar asosan asar qahramonlarning axloqiy sifatlarini baholaydilar. Badiiy asarning estetik tomoni pedagog tomonidan bolalarga ko'rsatilishi kerak. Ana shunday o'rgatish bo'lgan taqdirdagina kichik maktab Yoshidagi bolalar ularga mos bo'lgan musiqiy asarlarga emotsional baho bera oladilar.

Birinchi bor maktabga kelgan bola o'z atrofdagilari bilan psixologik jihatdan yangi munosabat tizimiga o'tadi. U hayotining tubdan o'zgarganini, unga yangi majburiyatlar, nafaqat, har kuni maktabga borish, balki o'quv faoliyati talablariga bo'ysunish ham yuklatilganligini his eta boshlaydi. Ota-onasi, yaqinlari, atrofdagilari unga Yosh boladek emas, balki o'z vazifalari, majburiyatlari bor bo'lgan, o'z faoliyat natijasiga ko'ra hurmatga sazovor bo'lishi mumkin bo'lgan alohida shaxs sifatida munosabatda bo'ladilar.

Kichik maktab davrida bolaning boshqa insonlar bilan munosabatlarida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bolaning muloqoti endi aniq maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bunga sabab bir tomondan o'qituvchining doimiy ravishda unga ko'rsatadigan faol ta'siri bo'lsa, ikkinchi tomondan o'quv jamoasining ko'rsatadigan ta'siridir. Bundan tashqari bolaning oilasi va tevarak atrofdagi odamlar bilan ham muloqotida katta o'zgarishlar bo'ladi. Oilada endi bolani ma'lum bir majburiyat va huquqlari bo'lgan shaxs sifatida qabul qilinadi va bu o'z-o'zidan bola bilan bo'lgan munosabatlarda o'z aksini topadi. Atrofdagilar bilan munosabatda esa bola o'z "Men"ini namoyon etishga harakat qiladi. L.S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, faqat jamoaviy hayot ichida va ijtimoiy munosabatlar ta'sirida bolaning individual xulq-atvori shakllanadi. Faqat o'qituvchigina o'quvchisiga turli qat'iy talablar qo'yib, ularning xatti-harakatlarini baholay oladi, bolaning ijtimoiylashuviga sharoit yaratib, uni huquq va burchlar–ijtimoiy maqoni tizimida standartlashuviga olib kela oladi.

MAVZUGA OID SAVOLLAR:

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.

2. Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yo'llari qanday?

3. Bolalar intellektual rivojlanishida kichik maktab davrining ahamiyati.

4. O'quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolar;

5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

Mavzuga oid topshiriqlar:

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlarini kluster usulida tushuntiring

2. Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yo'llari ochib bering

3. Bolalar intellektual rivojlanishida kichik maktab davrini zinamaza usuli bilan tushuntiring

4. O'quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolarni toping va yechimini bering

Amaliy mashg'ulotning olib borilishi.

1-bosqich. O'qituvchi "Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari" mavzusi bo'yicha talabalarda "aqliy hujum" o'tkazadi. Flipchartga "Kichik maktab yoshi davri" bo'yichatalabalar fikrlari yoziladi va umumiy xulosa chiqaradi. (15 daqiqa)

2-bosqich O'qituvchi mavzusiga tegishli tushunchalar yuzasidan talabalar bilan "sinkveyn" o'tkazadi va ularning fikrlarini tahlil qiladi (15 daqiqa).

3-bosqich. Talabalar 3 ta kichik guruhlariga bo'linadi. Guruhlar topshiriqlarni olib 10 daqiqada tayyorgarlik ko'radi. Taqdimot uchun 5 daqiqadan vaqt ajratiladi.

Guruhlar uchun topshiriqlar

1-Guruh uchun topshiriq. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishi yuzasidan tushunchalar bering.

2-Guruh uchun topshiriq. Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi

3-Guruh uchun topshiriq. Boshlang'ich sinf o'quvchilar shaxsining shakllanishi

5-bosqich Talabalar bilimini mustahkamlash maqsadida mavzu yuzasidan "Tushunchalar tahlili" jadvalini to'ldiradi.

4-MAVZU O'SMIRLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI. O'SMIRLIK DAVRIDAGI PSIXOLOGIK MUAMMOLAR.

4.1. O'smirlik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari.

4.2. O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turlari.

4.3. O'smirlik davridagi psixologik muammolar.

Tayanch iboralar: o'smirlik, sinf, o'qish, faollik, qiziqish, pubertat, jins, og'ish, deviant, o'tish davri, jinsiy yetilish

4.1. O'smirlik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari.

O'smirlik 10-11 Yoshlardan 14-15 Yoshlargacha bo'lgan davrni tashkil etadi. Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy aqliy va siyosiy jihatdan bir muncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy etilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmokda. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik Yoshiga o'tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. «Endi o'smir bola emas, biroq katta ham emas» - ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi.

O'smirlik – bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik balog'atga etish davri bo'lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taallukli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi Bu Yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir. Bo'yga o'sish bir tekis bormaydi: qiz-bolalar 5-7 sm o'ssalar, o'g'il bolalar 5-10 sm o'sadilar. Bo'yiga karab o'sish paysimon ilk suyaklarning uzunlashishi va umurtqa qismining kattalashishi hisobiga ro'y beradi.

Og'iz bo'shlig'i va halqumdagi o'zgarishlar oqibatida tovush tembri ham o'zgaradi. Bu o'g'il bolalarda qiz bolalarga nisbatan

ko'prok darajada sodir bo'ladi. O'g'il bolalarning tovushi vazminrok bo'lib qoladi, do'rillaydi.

Garchi bu davrda mushaklar tez sur'at bilan o'ssa ham, mustahkamlashsa ham, lekin baribir oyoq va qo'l suyaklarining o'sish sur'ati orqada qoladi. O'smirlarda bu xususiyat ularning beso'naqay xatti-harakatlarida, yurish-turishlaridagi qo'polikka, katta-katta odim tashlashlariga sabab bo'ladi.

Ko'krak qafasi ham gavdaning bo'y o'sishiga nisbatan sekin rivojlanadi. Buning natijasida ayrim o'smirlarning elkasi, ko'kragi tor bo'lib qoladi, bu esa o'z navbatida kislorod etishmasligiga, nafas qisishiga olib keladi. Kislorod etishmasligi natijasida ruhiy faoliyatga putur etadi. Bu davrda yurak kengayishi bilan qon tomirlari ham yo'g'onlashadi. Qon aylanish sistemasining qayta qurilishi, vegetativ nerv sistemasidagi barqarorlik qon aylanishini buzadi va o'smirda ba'zi qon bosimining ortishi ro'y beradi.

Bu davrda ayniqsa jinsiy bezlar faoliyati kuchayadi. O'smirda ro'y beradigan biologik-jismoniy o'zgarish natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi.

O'smirlik davri «o'tish davri», »krizis davr», «qiyin davr» kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. O'z davrida L.S. Vigotskiy bunday holatni "psixik rivojlanishdagi krizis» deb nomlagan. Kichik maktab davridan so'ng bola alohida olingan shaxs sifatida o'z-o'ziga munosabatini shakllantirish jarayonida asosan ikki bosqichni boshidan kechiradi. Bu bosqichlar o'smirlik Yoshini ikki xil davrga - kichik o'smirlik davri va katta o'smirlik davrlariga to'g'ri keladi. Birinchi bosqichda o'smir o'zini "bola"lardan ajratib, endi o'zini kattalar olamiga mansubligini ta'kidlamoqchidek bo'ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish o'smirlarning asosiy xarakteristikalarini hisoblanadi.

Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta Yoshli kishilarga yaqin bo'lishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog'liq bo'lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o'smir endi o'zining Yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o'zligini aniq anglay boshlaydi, o'z shaxsini ulug'lab, o'ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'prok

qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar.

O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funktsiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, Shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o'zi bilan o'rtoq bo'lgan bir guruh tengdoshlariga bog'liq bo'lmay qoladi. O'rtoqlari o'smirlarga o'zi to'g'risidagi noto'g'ri tasavvurlardan qaytib, jiddiy o'ylab ko'rishga uni majbur qilmoqchi bo'lganlarida ham u bemalol rad javobini berishi va o'z fikrida qat'iy turib himoya qilishi mumkin. Bu davrda o'zga kishilarning ichki dunyosiga ortiqcha qiziqish bilan qarash va o'z xatti-harakatlarini o'zi tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalashning elementlarini yuzaga kelishi mana shu ikkinchi bosqichdagi o'smirlar hayotiga xos xususiyatlardir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obro'larini ko'radilar hamda havas qiladilar. O'smirda katta Yoshli odam bo'lishga yoki hech bo'lmaganda katta Yoshli odam bo'lib ko'rinishga qiziqish, intilish paydo bo'ladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo'lib ko'rinadi. O'smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o'zaro mos kelmasligi o'smirlar bilan ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa murabbiylari o'rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi.

O'smir o'zining juda ko'p istaklari, «xohlayman»larini amalga oshirishga intiladi: katta Yoshli odamlar ega bo'lgan hamma narsalardan foydalanishga, erkin, mustaqil va ozod bo'lishga intiladi. Tevarak-atrofdagi odamlarga o'zining ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun u kuchli, ko'rqmas va epchil bo'lishga intiladi. Tarbiyachilar ham o'z tarbiyalanuvchilari xuddi shunday bo'lishlarini istaydilar, ammo ular ana shu fazilatlarining faqat «kerakligi» uchun shunday bo'lishini istaydilar. Ana shunday «xohlayman» va «kerak» o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ba'zan oilada, maktabda, keskin ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Tarbiyalangan odamda

«xohlayman» fakat «kerak»ni bajarish orqaligina amalga oshiriladi. Agar o'smir bola tushunishga o'rgatilmagan bo'lsa va «kerak» bo'lgan narsani bajarishga odatlanmagan bo'lsa, u o'zboshimchaligini namoyon qilish orqali tarbiyachilarning talablariga qarshilik qiladi hamda o'zining shaxsiy asoslanilmagan xohishlari asosida ish tutadi. O'smirning yangi huquqlarga da'vosi, avvalo, kattalar bilan o'zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo'ladi. O'smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko'rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo'naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo'ladi va norozilik bildiradi. O'smirda o'z qadrini bilish hissi paydo bo'ladi va u o'zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo'lmagan inson, deb biladi. Bolalikdagi kattalar bilan bo'lgan munosabat haqidagi fikrlari o'zgaradi va uning o'z kattaligi darajasi haqidagi tasavvurlari bilan mos kelmay qoladi. U kattalar huquqini cheklaydi, o'zinikini esa kengaytiradi.

Psixik rivoji jihatidan bolalarga yaqin, lekin ehtiyojlari jihatidan kattalarga yaqin bo'lgan o'smirda juda ko'p noqulay va tashvishga tushuvchi holatlar bo'ladi va ular o'smirda krizisni yuzaga keltirib chiqaradi. Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, Shuningdek psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, Shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlik davri krizisi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg'izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon bo'ladi. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtog'i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do'sti

o'smirlarga ijobiy ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir qiladimi – bu narsa uning axloqiy qiyofasi bilan bog'liq.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mamnunlik bag'ishlasa, bunday hollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa, undan keyin ehtiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga ham o'rganib qolishlarni mumkin.

O'smirlik davridagi barcha nomunosib harakatlar bir onda o'tib ketadigan xohishlarning ko'pligidan va kelib chiqadigan oqibatni nihoyatda yuza tarzda ko'ra bilishlikdan kelib chiqadi. Deyarli barcha zararli xohishlar oldin zararsiz va engillik bilan amalga oshiriladigandek bo'lib ko'rinadigan ko'ngil ochish tarzidagi ishlardan boshlanadi. Biroq, aslida esa bu ishlarni amalga oshirishga o'smirlarning imkoniyatlari etmaydi. Bunga shaxs taraqqiyotining tabiiy ehtiyojlari ta'sir qiladi. Agarda o'smir bolalar faqat bajara oladigan ishlarni qilganlarida edi, ular o'zlarining psixik xususiyatlarini rivojlantira olmagan bo'lar edilar. O'smirlar, o'zlarining turli xil xohishlarini bevosita qondirishdan bo'lak narsani ko'ra olmaydilar va bunday xohishlar xatarli oqibatlarga tomon yo'llaganda o'zlarini vaqtida to'xtatib qola olmasliklari ham mumkin. O'quvchilarni o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan ko'ra bilishga va o'zlarini tuta bilishga o'rgatish tarbiyachilarning asosiy vazifasidir.

O'smirlar haddan tashqari g'ayratli va besaramjon bo'ladilar, ular uchun bekorchilik juda og'irdir, bir xil tarzidagi ishlardan tezda toliqadilar, bir xildagi ish bilan qiziqmay qo'yadilar, bu esa ularning ta'lim jarayonlari muvaffaqiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Binobarin, o'smirlarga muvaffaqiyatli ta'lim va tarbiya berishda ularni turli faoliyatlarga qiziqtirish va har turli foydali mashg'ulotlarga jalb qilish hamda, qiyinrok, lekin kuchlari etadigan ishlar bilan shug'ullantirish nihoyatda muhimdir.

«O'smirlik Yoshining mohiyati shundan iboratki, o'smir birmuncha faolroq ijtimoiy muhitga etilgan bo'lib, bolalik chog'ida

vujudga kelgan eski munosabatlarni buzib, ana shu muhit uchun kurasha boshlaydi». Har bir o'smir muvaffaqiyatli ishlar bilan tevarak-atrofdagi odamlar o'rtasida o'z shaxsini tasdiqlashga intiladi.

Kattalar o'smirlarning foydali jamoa ishlarida muvaffaqiyatga erishishlarida yordam berishlari va bu bilan ularning o'z qadr-qimmatlarini namoyon qilishlariga imkon berishlari lozim. Aks holda ular boshqalarning oldida o'zlarini yuqori qo'yishlari, bepisandlik qilishlari mumkin. Buni ular o'zlarining qadr-qimmatlari tan olinmaganligi yoki kamsitilganligiga qarshi chiqib, salbiy ishlar va xatti-harakatlar orqali amalga oshirishlari mumkin bo'ladi.

O'smir Yoshlarning xulq-atvori va faoliyatlarida ba'zan o'zlarining kuchlari etmaydigan qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Asosiy qarama-qarshilik juda ko'p orzu-tilaklarni vujudga keltiruvchi, jadal ortib borayotgan jismoniy, ma'naviy va moddiy ehtiyojlar bilan ularni qondirish uchun nihoyatda cheklangan hamda ko'p jihatdan etarli bo'lmagan imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. O'smirning o'z kuchiga to'la ishonmasligi uni butun vositalar bilan shunchaki o'zini katta kishi bo'lib qolganligini ta'kidlashga majbur qilibgina qolmay, shu bilan birga bu tuyg'uni etarli baholay olmaslik holatini ham vujudga keltiradi. Bu o'z navbatida kattalarga qo'pol munosabatda bo'lish va agressivlikni hamda ota-onalar bilan o'qituvchilarning maslahat va talablarini pisand qilmaslik kabi xulq-atvor alomatlarini ham keltirib chiqaradi.

“Oltinchi sinf muammolari”ga bag'ishlangan tadqiqot ishida shu Yoshdagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari va turli xil fanlar bo'yicha o'zlashtirishning pasayishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarning o'sib borishi quyidagicha namoyon bo'lgan: Oltinchi sinf o'quvchilari to'rtinchi sinfga nisbatan 6 marta ko'proq qaysarlik qilishlari, 10 marta ko'proq o'qituvchilarga qarshilik ko'rsatishlari, 7 marta ko'proq boshqalar irodasiga to'sqinlik qilishlari, 9 marta ko'proq boshqalar kamchiliklariga e'tibor berishlari, 5 marta ko'proq faqat o'z xohish-istaklariga bo'ysunishlari va nihoyat 42 marta ko'proq o'z xatti-xarakatlari motivlariga ega bo'lmasliklari aniqlangan. (Krakovskiy A.P. 1970)

O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib

qolishlari xam mumkin. O'smir katta odam, Shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini noqulay his qiladi.

O'smirlarning intellektual rivojlanishi

O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o'zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki shu bilan birga, o'z fikrining «qanday til» bilan bayon qilinganiga qarab ham baholanishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o'z nutqini grammatika va logika talablariga muvofik keladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur etadi. Adabiyot darslari bilan shug'ullanish o'quvchilar nutqining o'sishiga ayniqsa katta ta'sir qiladi. O'quvchilar adabiyot darslarida to'g'ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanishadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. O'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganib oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o'rganadi. Kitob o'qish va ayniqsa o'zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalab, bayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallashda katta ahamiyatga ega. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to'liq tushuntirib berish zarurligi o'quvchini o'zi yozayotganlarining mazmunigagina diqqat qaratmasdan, balki qanday qilib yozayotganligiga ham e'tibor berishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og'zaki nutqni va ayniqsa monolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchi darslarni tayyorlayotgan vaqtda shu darslarni kitobdan o'qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o'qigan narsalarini kitobni yopib ko'yib, o'z-o'ziga yoki yonidagi sherigiga so'zlab ham beradi. Bunday hollarda o'quvchi o'zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to'g'ri rioya qilgan holda ayniqsa, tushunarli qilib og'zaki gapirib berishga intiladi. O'qituvchi o'quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kifoya kilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini kanday kilib va qay tarika gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o'quvchi yaxshi tushunadi.

-O'quvchi ovoz chiqarib, aynan yoki o'z suzlari bilan takrorlash yo'li bilan o'zining artikulyasiya apparatini mashq qildiradi, o'z nutqining qay darajada to'g'riligini nazorat qiladi, shu bilan birga o'zi o'zlashtirgan bilimlarning to'g'riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o'quvchi nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, Chunki o'qituvchining nutqi o'quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. SHu sababli, har bir o'qituvchi o'quvchilar nutqini o'stirishga intilib, o'zi ham o'z nutqini takomillashtirish ustida to'xtovsiz va tinmay intilishi lozim.

O'smirlik davrida xotiraning barcha turlari o'zining sifat ko'rsatkichlari asosida jadal rivojlanadi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirish qiyin. O'smirlik Yoshida bolalar o'qigan va o'rganganlarini so'zma-so'z yodlashdan voz kechib uning ma'nosiga ko'ra eslab qolishga harakat qiladilar. Ularda faol ravishda mantiqiy xotira rivojlanib boradi. Mexanik xotiraning rivoji esa birmuncha sustlashadi. Bu esa ba'zan salbiy xolatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. O'smirlik davriga kelib yangi fanlar, jumladan, o'quvchilar eslab qolishi zarur bo'lgan ma'lumotlar miqdori ko'payadi. Ammo mexanik xotiraning sustlashuvi ma'lumotlarni eslab qolishda muammolarni keltirib chiqaradi va o'smirlar tomonidan xotiralari zaiflashuvi haqidagi shikoyatlariga va o'z-o'zidan o'qishga bo'lgan qiziqishlarining pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim.

O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi

O'smirlik Yoshi dunyoqarash, e'tiqod, prinsip, o'zligini anglash, baholash kabi shaxs xususiyatlari shakllanadigan davr hisoblanadi. O'smir ulg'aygan sari unda "Ideal Men", "Axloqiy Men" va "Haqiqiy Men" singari shaxsga oid tizim, dunyoqarash, e'tiqod va boshqalar shakllana boradi, undagi o'zi to'g'risidagi tasavvurlar ancha aniq va barqaror bo'lib qoladi.

O'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai - nazari asosida tashkil kila boshlaydi.

O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Psixologlar

o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylik, dilkashlik kabi ma'naviy, ahloqiy tushunchalarni to'g'ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallash natijasida barqaror e'tiqodiy va ilmiy dunyoqarash tarkib topadi, shular zaminida axlokiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

Ma'lumki, o'smirlik davrida o'smirning «men»i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofida gilari ayniqsa, o'z-o'ziga bo'lgan munosabati, qizikishlari, qadriyatlari yo'nalishi keskin o'zgaradi.

O'smir Yoshdagi bolani birinchi galdagi intilishi, u o'zini endi kichkina bola emas, balki katta bo'lib qolganligini atrofda gilarga ishontirishdan iboratdir. Mustaqil ishlar qilishga uringan o'smir shunday qilishga xaqqi borligiga o'zini-o'zi ishontiradi, Chunki men endi "katta bo'lib qoldim" deb o'ylaydi. Shuning uchun xam psixologlar "katta bo'lib qolganlik tuyg'usi"ni shaxsning o'smirlik Yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar.

Mana shu ijtimoiy sharoitlarni ulardagi psixologik iqlimni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish, yomon xulq-atvor, o'jarlik, kamchiliklarini tan olmaslik kabi salbiy xislatlarning oldini olishi mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar hayotida hali o'z o'rnini topa olmagan holatda bo'ladi. O'smir o'zining qobiliyati va kuchini to'g'ri baholamay turib, murakkab hayotiy masalalarni hal kilishga urinadi, ammo fikr yuritish qobiliyati yuzaki bo'lganligi sababli kundalik hayotida qator kamchiliklarga yo'l ko'yadi. Lekin u o'z xatosini tan olishdan ko'ra kattalar bilan bahslashishni afzal ko'radi. Tanqid qilgan kishilarni yoqtirmaydi, har bir tanqid go'yoki uni mensimaslik belgisi, atayin kilinayotgan ish bo'lib ko'rinadi. U mustaqil, o'zboshimchalik bilan ish tutishga urinadi, kattalarning maslahatiga e'tibor bermaydi. Ayrim o'smirlar o'zining kattalar safiga qo'shilganligini namoyish kilish uchun turli xil salbiy odatlarga o'rgana boshlaydilar. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar o'qituvchi va otalarni qattiq tashvishga soladi. Ularni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun esa kattalardan psixologik bilim va tajribani talab etadi. Bu Yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni "katta bo'lib

qolganlik” tuyg‘usini so‘ndirib emas, balki katta odam qanday bo‘lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur.

O‘smirning yangi huquqlarga da‘vosi, avvalo, kattalar bilan o‘zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo‘ladi. O‘smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko‘rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo‘naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo‘ladi va norozilik bildiradi. O‘smirda o‘z qadrini bilish hissi paydo bo‘ladi va u o‘zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo‘lmagan inson deb biladi. Ota-onalar va pedagoglar o‘smirlar bilan alohida ishlab, ularning ko‘nglini topishi va xatti –harakatlarini o‘z vaqtida to‘g‘ri yo‘lga solishlari lozim. Ba’zi o‘qituvchilar kichik o‘smirdagi bu o‘zgarishlar - salbiy alomatlar, urushqoqlik, o‘jarliklarining ildizlari qaerdan kelib chiqqani va nima bilan bog‘langanligi, nimaning ta’siri ekanligini bilmay turib, noto‘g‘ri tashxis va xulosalar chiqaradilar, bu esa aksariyat holda fojiaga olib kelishi mumkin. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o‘smirning o‘z mustaqilligini imkoniyatidan ortiq darajada baholashidir. O‘z imkoniyatlarini ortiqcha baholash bilan kichik o‘smirning psixik imkoniyatlari o‘rtasida tafovut paydo bo‘ladi. Kattalarning irodasiga bo‘ysinmaslik, maktab, sinf faollari va boshqalarning qarorlarini bajarmaslik- bu mazkur sharoitga etarli darajada baho bera olmaslikning yagona reaksiyasi bo‘libgina qolmay, shu bilan birga bu o‘smir, uning shaxsi nuqtai nazaridan o‘zini boshqalarga tanitish yo‘li sifatida ham xizmat qiladi. Bu yo‘l orqali bola o‘z shaxsining ahamiyatini, uning ta’sirchanligini hamda tevarak - atrofdagi kishilarga qarshilik ko‘rsata olish qobiliyatini ham ta’kidlab ko‘rsatishga erishmoqchi bo‘ladi.

O‘smirlik davrida ichki erkinlikning o‘shishida, o‘z-o‘zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o‘zgarishlari yuz beradi. Bunday o‘zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funktsiya sifatida o‘smirning erkin harakat kilish quroli, Shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig‘i bo‘lib hisoblanadi.

O‘z-o‘zini anglash hissini tarkib topishi, o‘ziga nisbatan go‘yo alohida mustaqil shaxs sifatidagi munosabatning vujudga kelishi bu

davrdagi har ikki jinsdagi va istagan temperament tipidagi o'smirlar uchun muhim xususiyatlardir. O'smir o'g'il-qizlar shaxsining kamol topishida, o'zini anglash jarayonida o'ziga baho berish mayli va istagi o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash, o'ziga bino qo'yish ehtiyoji paydo bo'ladi. Bular esa o'smirning psixik dunyosiga aqliy faoliyatiga, tevarak-atrofga munosabatning shakllanishiga ta'sir qiladi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

O'g'il bolalar va qiz bolalarning ijtimoiy rollari turlicha bo'lishi to'g'risidagi jamiyatda tarkib topgan tushunchalar bilan bolalar tomonidan o'zlashtirilgan tasavvurlar o'smir Yoshidagi shaxsning shakllanish yo'llarini belgilab beradi. O'smir o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi.

O'smirlar ustanovkalari muhim funksional ahamiyatga ega bo'lib, uning ma'lum bir faoliyatni samarali bajarishga tayyorligi sifatida namoyon bo'ladi. Uning asosiy vazifalari - 1) faoliyat amalga oshirilishining qat'iy xarakterini belgilab beradi. 2) o'smir shaxsini standart vaziyatlardagi faoliyatlar kechishini erkin xolda nazorat qilish va qaror chiqarishdan ozod qiladi.

O'smirlik davri xususiyatlarini talqin qilgan olimlarning ta'kidlashicha, o'g'il va qizlarning bu Yoshda o'rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining hayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo'ladi. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borish munosabati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, ular endi oilaviy muammolar muhokamasida ham ishtirok eta boshlaydilar.

5-6 sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavqeiga katta e'tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa, 6 sinfdan boshlab, o'quvchilar o'z tashqi ko'rinishlariga, Shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o'zaro munosabatlariga e'tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o'quvchilarida esa o'z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o'quvchilari esa mustaqillik, o'ziga xoslik, do'stlik va o'rtoqlik bilan bog'liq bo'ladigan shaxsiy xislatlar paydo bo'ladi.

10-15 yoshli bolalarning faoliyat motivlarida ham o'zgarishlar amalga oshadi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

O'smirlik yoshidagi o'quvchilarning emotsional xususiyatlari

O'smirlik yoshida, taxminan 13-14 yoshlarda, bolalarni emotsional kechinmalarida katta o'zgarishlar boshlanadi. Shu yoshdagi bolalarda ta'lim ta'siri ostida abstrakt-mantikiy va tanqidiy tafakkur ancha o'sadi. O'smirlar dunyokarashqarashlari bilan bog'liq bo'lgan masalalar bilan qiziqqa boshlaydilar, ularning kamalak va kamolot tashkilotlarida ishtirok qilishlari bunday qiziqishlarning o'sishiga ko'p jixatdan yordam beradi. Mana shularning hammasi xilma-xil intellektual va axloqiy hislarni o'sishi uchun manba bo'lib qoladi. O'smirlarda xayol kuchli ravishda o'sadi. Hislarning o'zi xayolning o'sishiga yordam beradi. va xayolning o'zi ham xilma-xil chuqur emotsional kechinmalarning manbai bo'lib qoladi. Kelajak to'g'risidagi orzular, qaxramonlik, romantika- shularning hammasi emotsional kechinmalarning manbaidir. Bu yoshda o'z-o'ziga baho berish hissi kuchli ravishda o'sadi.

O'smir Yoshidagi bolalarning aloqa doirasining kengayishi va ularda ijtimoiy-siyosiy masalalarga qiziqish o'sishi tufayli axloqiy hislar o'smirlarhayotida katta o'rin oladigan bo'lib qoladi , ularda vatanparvarlik hissi yorqin namoyon bo'ladi. SHu Yoshda organizmda fiziologik o'zgarishlar sodir bo'lishi sababli emotsional qo'zg'alishlarning xarakterida ham o'zgarish ro'y beradi. Hislar kuchli ravishda namoyon bo'laveradi, lekin ko'pincha bu hislar barqaror

bo'lmaydi. Boshqa Yoshdagi bolalarga qaraganda o'smirlarda injiqlik va arazlash ko'p bo'ladi.

O'smirlik davridagi psixologik muammolar.

O'smirlarda agressiya yuzaga kelgan ijtimoiy vaziyat, hodisalar ustidan o'ziga xos nazorat qilishning maqbul usuli sifatida qabul qilinadi. G'.B.Shoumarov fikriga ko'ra, o'smirlik davrining og'ir, murakkab davr ekanligi ko'plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Bu davrda rivojlanishning barcha jihatlarini: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun-mohiyati ham o'zgaradi. Bu davrda o'smir hayoti, ruhiyati, organizmining fiziologik jarayonlari, uning ijtimoiy holatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aksariyat vaziyatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli xil holatlar kuzatiladi². O'smirlarda agressivlikning shakllanishiga qator shaxs xususiyatlari ta'sir qiladi: - tarbiyaning muvozanatlashmagan shakllari: o'z-o'ziga haddan ziyod past baho berish, yuqori darajada impulsivlik, spirtli ichimlik va giyohvand moddalar iste'mol qilish, kompyuter o'yinlariga tobelik, tavakkalchilikka tayyorlik holatlari, o'zo'zini himoya qilish hislarining chegaralanganligi; - xulqiy omillar: o'z vaqtini maqsadsiz o'tkazish, maktabdagi darslarni sababsiz qoldirish, o'zlashtirish darajasining pastligi, erta jinsiy aloqalarga kirishish va hokazo; - ijtimoiy omillar (OAVning psixologik ta'siri, jamiyatdagi udum va marosimlar, ota-onaning xulqiy buzilishlarga ega ekanligi, oila ijtimoiy mavqeining pastligi, tarbiyachilarning o'zgarishi (o'gay ota, o'gay ona va hokazo); - o'smirning xulqiy og'ishlar shakllangan do'stlar bilan yaqin ijtimoiy aloqalarni o'rnatishi (taqlid fenomeni); - ichki oilaviy nizolar (ota-onaning ajrashishi, ikkinchi nikohdagi farzandlar, o'smirning o'zlashtirishiga ota-onadan tomonidan o'smir qobiliyatlari, qiziqishlari inobatga olinmagan holda haddan ziyod yuqori talablarning qo'yilishi. Disfunksional oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarda agressiv xulq ko'rinishlarining shakllanishi ehtimoli funksional oilalarda tarbiyalanayotgan oilalardagi o'smirlarga nisbatan yuqori ekanligi aniqlangan¹. Oilada o'smir erkinliklarini haddan ziyod cheklash, yoki aksincha, ota-onadan tomonidan surunkali befarqlik ham agressiv xulq ko'rinishlarining shakllanishiga olib keladi². Agressiv xulq oilada o'smirning erkinliklari haddan ziyod chegaralanganda yoki unga haddan ziyod erkinliklar berilganda ham shakllanishi mumkin. Agar o'smir oilada barcha

ehtiyojlarining tezlik bilan qondirilishiga o'rganib qolgan bo'lsa, tengdoshlari jamoasida uning ehtiyojlariga to'sqinlik qilganlarga nisbatan agressiv munosabat bildiradi. Oilada emotsional inkor etilganlik holatlarida ham o'smirlar agressiv xulq ko'rinishlari bilan o'zlariga e'tiborni qaratishga harakat qiladilar. Ota-onaning o'smir xulqidagi o'zgarishlar sababini izlashi yuzaga kelgan muammolarni konstruktiv tarzda hal etishi asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Agar o'smirning oila a'zolari muntazam tarzda o'zaro nizolar, baqiriqlar orqali ta'sir o'tkazish asosida muammolarini hal etishga o'rgangan bo'lsalar, boshqa ijtimoiy vaziyatda o'smir aynan o'zini shunday tutishga intiladi; - shaxsiy muammolar (fiziologik va psixologik xarakterdagi muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi o'smirlarda jinsiy rivojlanish xususiyatlari – pubertat davri xususiyatlarining namoyon bo'lishi); - o'zining tashqi ko'rinishidan norozi bo'lish – «Terzit kompleksi» (kattalar tomonidan noadekvat idrok qilinishi). O'smir o'zini kattalardek his etishida unga bolalar kabi munosabatda bo'lish yoqmaydi; - o'smirdagi tafakkurning tanqidiyligi – kattalar hatti-harakatiga nisbatan shubha bilan qarash, ularda o'rnatilgan axloqiy me'yorlarga nisbatan e'tiroz hislarining shakllanishga olib keladi;

- o'smirlarga nisbatan ma'lum bir ijtimoiy tamg'alarning bosilishi (o'qituvchilar tomonidan o'smirning o'zlashtira olmasligi, tarbiyasizligi, u bilan gaplashish befoydaligini ta'kidlash); - ijtimoiy omillar (jamiyatda muammolarni kuch ishlatish orqali hal etilishi haqidagi g'oyasining o'rnatilganligi, maktablardagi o'quv sinflarning haddan ziyod to'laligi, maktabdan haddan ziyod charchash, asabiylashish). Agressiv xulq shakllanishida «agressor» va «qurbon» rollari ajratiladi. O'smirlardagi xulqiy ko'rinishlarni A.Bandura, R.Uolterslar «passiv melanxoliya» va «agressiv himoyalani» deb atab, «agressor» va «qurbon»lar mavqeining almashib turishi haqida fikrlarni bildirganlar³. Norvegiyalik psixolog D.Olveus «agressor»lar va «qurbon»larning tipik xulqiy ko'rinishlari tasnifini keltirgan⁴. Maktabdagi «agressorlar» tengdoshlari va kattalarga nisbatan o'zlarini

yuqori tutadilar, ruhiy og'riqqa nisbatan og'riqni his etmaydilar, o'zlarini dominant tutadilar, yuzaga kelgan nizoli vaziyatlarni jismoniy kuch ishlatish orqali hal etadilar. Bu ko'proq o'g'il bolalarda kuzatiladi. «Agressorlar» affekt holatlarida o'zo'zini yetarli darajada idora eta olmaydilar. O'zlarini tengdoshlariga nisbatan kuchliroq his etib, o'zlaridan kuchsiz bo'lganlarni «qurbon» sifatida tanlaydilar. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda nafaqat «aggressorlar», balki «qurbonlar» ham pedagog va psixologlar e'tiborini talab qiladi. Ya'ni ushbu toifadagi o'smirlar «ijtimoiy autsayder» atamasi bilan nomlanadi. Ushbu o'smirlar passiv va namoyishkorona turlarga ajratiladi. Passiv tipdagi «qurbonlar» bosiq, hadiksirovchi, qo'rqoq bo'ladilar. Odatda, ularda o'z-o'ziga past baho berish, o'zlarini ko'rimsiz, kuchsiz deb baholash kuzatiladi. Ularga nisbatan tajovuz jarayonida yig'laydilar, qochadilar. Maktabda, mahallada o'rtoqlari kam bo'ladi. Ikkinchi guruh namoyishkorona tipdagilar uchun «aggressorlar»ga xos bo'lgan xususiyatlar namoyon bo'ladi. Bu o'smirlarda bir vaqtning o'zida agressiya va qo'rqish holatlari namoyon bo'lishi asosida impulsiv, agressiv xulq ko'rinishlari bilan ulardagi qo'rqish va xavotirlanish holatlari birgalikda namoyon bo'lishi, doimiy tarzda kurashga tayyorlik holatlari kuzatiladi. O'zlarining xulqi bilan ular atrofdagilarning noroziligi, agressivligini jalb qiladilar. Bir tomondan, xulqi bilan atrofdagilarning agressiv munosabatlarini o'zlariga jalb qilsalar, boshqa tomondan kuch ishlatish usuli orqali muammolarni hal etishga moyil bo'ladilar. Ushbu toifadagi o'smirlarni tengdoshlari, kattalar yoqtirmaydilar. Agressivlik o'z-o'zidan paydo bo'ladigan holat emas. Ko'p hollarda psixologik muammolarni hal etishda ojizlik holatlari ta'sirida shakllanadi: Charchash. Agar o'smir haddan ziyod charchagan bo'lsa, psixik agressiya psixik resurs imkoniyatlari cheklanganligi oqibatida shakllanadi. O'z-o'zini negativ idrok etish. «Men yomon odamman. Shuning uchun o'zimni shunday tutaman». Tobora yomonlik hissi o'smir uchun chuqur, ma'lum bir hatti-harakatni bajarishga psixofiziologik tayyorlik xolati – ustanovkaga aylanadi. Bu toifadagi o'smirlarda arzimagan, yumshoq tanqid ham psixik og'riqning shakllanishiga olib keladi. Agar o'smir insonlar bilan munosabatlarda salbiy tajribaga ega bo'lsa, u ertaroq himoyalanihga intiladi. Ko'p hollarda uning hayotiy tajribasida shunga o'xshash holatlar uchragan, o'zi uchun xavfli deb hisoblagan

vaziyatdan himoyalanişga harakat qiladi. O'smirda ijtimoiy muhitdagi insonlar bilan yaqin emotsional munosabatlar o'rnatilmaganligi, o'zini himoyasiz hisoblashi xavotirlanish darajasining ortishiga olib keladi. O'smirlar agressiyasi muammosini o'rganish bevosita ommaviy axborot vositalari, videofilmlar orqali berilayotgan ko'rsatuvlar o'ziga xos taqlid fenomeni sifatidagi ahamiyatini o'rganishni talab qiladi. Xulqiy agressiv holatlar o'smirlarda yaqin emotsional munosabatlarga nisbatan ehtiyojlari frustratsiyasi oqibatda kelib chiqadi. Bu vaziyatda agressiya atrofdagilar unga bo'ysunishi, uning istaklarini so'zsiz bajarishi, ya'ni o'zi istagan e'tibor va hokimiyatga erishishning nisbatan oson usuli bo'lib ko'rinadi. Albatta, o'zini-o'zi namoyon qila olmagan va frustratsiya holatida bo'lgan barcha odam ham agressiv harakatlarni amalga oshiravermaydi. Bunda biologik omillar bilan bir qatorda turli ijtimoiy omillar, tarbiya va muhitning shaxs shakllanishidagi o'rni, insonning turli destruktiv, salbiy psixologik-manipulyatsion ta'sirlarga tushish xususiyatlarini ham inobatga olish zarur. Xavotirlanish holatlari darajasi ko'p hollarda yuqori darajada bo'ladi; • o'zlarining hatti-harakatlari oqibatlarini kam o'ylaydilar; • emotsiyalar intensivligi ortish xususiyatiga ega: xafa bo'lish o'rmini nafrat egallaydi; • ularning empatik qobiliyatlari past bo'lib, atrofdagilarning his-tuyg'ulariga befarqdirlar;

• do'stlikdan ko'ra qasos va ustunlikni afzal ko'radilar; • o'zaro kelishuvlar, murosaga kamdan-kam hollarda keladilar; • ular raqibining kechinmalariga befarqdirlar; tengdoshlari tomonidan ularning munosabatlari noto'g'ri deb baholangan holatlar ularni qiziqitirmaydi; • agressiv xulq ularning fikricha yaxshi natijalarga ega bo'lishni ta'minlaydi, ya'ni ularga nisbatan agressiyani chegaralaydi, degan fikrga egalar. O'smirlik agressiyasini keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlash, ularning emotsional kechinmalari, hislarini tushunish, ular bilan olib boriladigan psixologik korrektsiya imkoniyatlarini belgilash imkonini beradi. O'smirlar nuzoli vaziyatlarda boshqacha usullar bilan hal etish imkoniyatlarini tushuntirib bera olish zarur. O'smirlarda agressiya holatlari namoyon bo'lganda psixologlar bilan maslahatlashish, ular bilan o'tkaziladigan tarbiyaviy jarayonda o'zlarining hatti-harakatlarini muvofiqlashtirishni talab qiladi. Shuni yodda tutish kerakki, agressiv xulq, avvalo, o'smirlardagi salbiy emotsional holatlar ta'sirida shakllanadi. Shuning uchun kattalar,

avvalo, o'zlaridagi salbiy emotsional holatlarni boshqara olishlari zarur. Bu bilan o'smirga insonning o'zini-o'zi boshqara olishi ko'p hollarda ijtimoiy vaziyatni yaxshilashning eng maqbul usuli ekanligiga o'rnak ko'rsatadilar. Bu borada agressiv xulq ko'rinishlarining namoyon bo'lishi holatlarida keskin vaziyatni yumshatish, o'smirning shaxsiga hurmat bilan qarash talab etiladi. Bunday holatlarda umuman qo'llanilishi mumkin bo'lmagan holatlarni ta'kidlab o'tamiz¹ : - ovozni ko'tarish, tahdid qilish;

- tazyiq o'tkazish; - noroziligini baqiriq bilan bildirish; - agressiv yuz va tana harakatlaridan foydalanish; - mazah, kalaka qilish; - o'smir shaxsiga yoki uning yaqinlari, do'stlariga nisbatan salbiy fikr; - jismoniy kuch ishlatish; - nizoli vaziyatga begonalarini jalb qilish; - o'zining haqligini tinmay ta'kidlash; - axloqiy mavzularda uzundan-uzoq suhbatlar o'tkazish; - jazolash yoki jazolash bilan qo'rqitish; - o'smirni tengdoshlari bilan taqqoslash, uning boshqalarga nisbatan zaif jihatlarini ta'kidlash; - o'smirga bosim o'tkazish; - o'z harakatlarini oqlash maqsadida mukofot va'da qilish. Ayrim hollarda yuqorida keltirilgan holatlar qisqa muddatga o'smir xulqini o'zgartirishi mumkin. Lekin keyingi salbiy oqibatlari agressiv xulq ko'rinishlariga ko'ra kuchli bo'lgan salbiy holatlar shakllanishga olib kelishi mumkin. O'zaro munosabatlardagi tushunmovchi liklarni agressiya vaziyatida emas, balki vaziyat yumshagandan so'ng o'zaro muhokama qilinishi tavsiya etiladi. Lekin bu borada muhokamani uzoq muddatga cho'zish ham mumkin emas. Begonalarining ishtiroki tavsiya etilmaydi. Suhbat ob'ektiv, kuchli emotsional holatlarga berilmagan tarzda o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Suhbat jarayonida o'smirning salbiy xulqi oqibatlarining nafaqat atrofdagilar, balki o'zi uchun ham xavfli bo'lgan jihatlarini atroflicha muhokama qilish zarur. O'smirlik davri xususiyatlari shundayki, o'smir o'zining nohaqligini tan olishga qiynaladi. Atrofdagilarning uning xulqini salbiy baholashi unga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun suhbat jarayoni nihoyatda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Bunday vaziyatlarda psixologlar suhbatni o'smir shaxsini psixologik shikastlanti rishdan saqlagan holda olib borilishi nihoyatda muhimligini uqtiradilar. Bu borada o'smirning xatti-harakatlarini keskin salbiy baholash mumkin emas. Imkon qadar uning salbiy jihatlarini minimal tarzda ta'kidlab qo'yish zarur (masalan, «Sen uni xafa qilmoqchi emasding. Sening niyatlarining boshqacha edi»).

Suhbat jarayonida o'smirni o'z fikringizga albatta qo'shilishini talab qilish mumkin emas, o'smirlar uning nuqtai nazarini aytishga imkon berish, o'zaro kelishuvga kelish shartlarini hamkorlikda shakllantirish zarur. O'smirlar jazo berishdan oldin «Uning xulqini o'zgartirish kerakmi yoki keltirgan muammolari uchun jazolash kerakmi?» degan savolni qo'yish zarur. O'smir o'zini nima uchun jazolanganligini tushunishi kerak. Unga nisbatan qo'yilgan talablar aniq, xolis, lekin ko'p bo'lmasligi, muhimi, uning imkoniyatlari darajasida bo'lishi zarur. Bu talablarga kattalar o'zlari ham rioya qilishlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayrim hollarda o'smir uni jazolashlari adolatsiz ekanligini ta'kidlab, e'tiroz bildirishi mumkin. Bunday holatda kattalar o'zlarini idora eta olishlari, o'z navbatida, o'smirlar nisbatan agressiya bildirmasliklari zarur. Jazolashning keskin bo'lmagan holda, qat'iy, aniq ifodalanishi o'smirlar uni jazolashga haqli ekanligingizni anglatadi. Nizoli vaziyat hal etilganda jazolanish ham tugaydi. Bundan keyin o'smirlar qilgan xatolarini ta'kidlash aslo mumkin emas. O'smir agressiyasini bartaraf etishning eng maqbul usuli kattalarning o'z-o'zlarini boshqara olishlari, sabr-toqat bilan o'smirlar maqbul yo'llarni ko'rsata bilishlariga bog'liq. Bunday holatlarda birgalikda biror-bir faoliyatni bajarish tavsiya etiladi. Agar o'smir xatti-harakatlari atrofdagilar hayoti va salomatligi uchun jiddiy xavf tug'dirsa, u muayyan bir davr ichida o'zgarishlarga moyillik bildirmasa, psixiatrqa murojaat etish zarur. Chunki bu holatlarda bosh miyadagi o'zgarishlar natijasida agressiya o'zini-o'zi nazorat qilishning yo'qolishi sindromining oqibati sifatida yuzaga kelgan bo'lib, jamiyat uchun xavf tug'dirishi mumkin.

4.3. O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turlari.

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat - bu o'qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir.

O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi - bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. O'smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi. O'smirlarni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir. O'smirlar do'stlik, o'rtoqlik va o'zaro yordamlashni hamma narsadan yuqori qo'yadilar: ana shunday o'zaro munosabatlar, o'spirinlik yillarida ham davom eta beradi. Bunda o'smirlar va ilk Yoshdagi o'spirin o'quvchilarniig xulq-atvorlariga

do'stlari ota-onalar va pedagoglarga nisbatan bir necha marta kuchliroq ta'sir etadilar. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, o'smir bolaning etilmaganligi va tajribasizligi uni tevarak-atrofdagi kimsalardan madad axtarishga majbur qiladi. O'smir bolaga uning istaklarini tushunadigan va ularni amalga oshirishga yordam beradigan do'st kerak. O'smirning do'stlari bilan muloqoti ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tengdosh bolalar bilan prinsipial tenglik holatidagi munosabatlar muhitiga nisbatan o'smirda alohida qiziqish bo'ladi. Bu hol o'smirda yuzaga keladigan shaxsiy kattalik hissining etik mazmuniga mos keladi. Kattalar bilan muloqotda bo'lish tengdoshlari bilan bo'lgan muloqotning o'rnini bosa olmaydi.

O'smir uchun tengdoshlari bilan bo'lgan muloqot u mustaqil harakat qiladigan o'zining shaxsiy munosabatlari muhitiga ajraladi. U bunga haqqim bor, deb o'ylaydi, o'z huquqlarini himoya qiladi va aynan Shuning uchun ham o'rtoqlari bilan bo'lgan munosabatga kattalarning o'rinsiz, qo'pol aralashuvi o'smirning xafagarchiligiga va noroziligiga olib keladi.

O'smirda tengdoshlar bilan muloqot qilish va hamkorlikdagi faoliyatga intilish yaqqol namoyon bo'ladi. Jamoa hayoti bilan yashash, yaqin o'rtoqlar, do'stga ega bo'lish xohishi - do'stlar tomonidan qabul qilingan, tan olingan, hurmat qilingan bo'lishdek kuchli xohishdir. Bu o'smirning muhim talabiga aylanib boradi.

O'smir uchun eng yoqimsiz vaziyat - jamoa va o'rtoqlarining noroziligi, muloqot qilishni istamaslik, eng og'ir jazo esa - ochiq yoki nooshkor aloqa uzish, gaplashmaslikdir.

O'smirlar do'stlik kodeksining muhim me'yorlari - sha'nini hurmat qilish, tenglik, sodiqlik, do'stga yordam, to'g'ri so'zlik.

Do'stlik me'yorlarini egallash bolaning o'smirlikdagi muhim yutug'idir.

Agarda u bunday do'stni qarindoshlari vz pedagoglari orasidan topa olmasa, unday paytda u o'z qiziqishlari va intilishlarini ko'llab-quvvatlaydigan hamda undagi kamchiliklarni nimalar bilandir to'ldira oladigan odamni begona katta kishilar yoki o'z tengqurlari orasidan albatta topadi.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan munosabat asosida o'smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o'taydi. O'zaro qiziqishlar, atrof dunyoni, bir-birlarini o'zligini anglashlari va

tushunishlari ular uchun juda qimmatlidir. O'smirlar uchun uy vazifalari, uy ishlari bo'yicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimrokdir. O'z sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi. O'z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan to'la namoyon eta oladi. SHaxsiy erkinlikni u katta bo'lish xuquqi deb anglaydi. O'smirning o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga ega ekanligini yaxshi bilgan tajribali o'qituvchilar sinfda ham o'quvchilarning ayrim kichik –kichik guruhlar orasida ijobiy ijtimoiy fikrni shakllantirishga katta e'tibor beradilar, o'smirlarga ularning yaqin do'stlari orqali ta'sir ko'rsatishga harakat qiladilar. Ayrim o'quvchilarning (ayniqsa o'qishda o'rqada qoladigan va “tarbiyasi qiyin” bo'lgan o'quvchilarning) sinf jamoasidagi shaxslararo munosabatlar tizimidan “tushib qolishlariga” yo'l qo'ymaydilar.

O'zini kattalardek his qilish tuyg'usi bolaning shaxsan o'ziga bo'lgan munosabatini muayyan darajada o'zgartiradi va har qanday ichki munosabat singari bu ham tashqi munosabatlarning ta'siri ostida, mazkur shaxsga nisbatan boshqa odamlarning munosabatlari tashkil topadi. Shuning uchun o'smir o'zi haqida atrofdagi kishilar qanday fikrga kelishi to'g'risida ko'p o'ylaydi hamda buning uchun qulay muhit yaratish yo'llarini faollik bilan izlaydi. Bu shunday muhit bo'lmog'i kerakki, undagi munosabatlar endi o'smirning katta kishi, mustaqil odam bo'lib qolganligini yaqqol namoyon bo'lishini istaydi. Har bir o'smir bilan muloqotda uning shaxsidagi eng yaxshi tomonlarni topa bilish, nimaga qobiliyati bor ekanligini aniqlab olish hamda ularga tayangan holda o'smirning o'ziga bo'lgan ishonchini har tomonlama qo'llab-quvvatlash g'oyat muhimdir. Aks holda tarbiya sohasida katta qiyinchiliklar kelib chiqishi muqarrar. O'smir o'ziga yaqin bo'lgan kishilarning ko'z o'ngida o'z shaxsining mustaqilligini tasdiqlash, o'zligini bildirib, o'z “men” ini anglatish maqsadida u yoki bu darajadagi o'z imkoniyatidan tashqari ishlarga qo'l urishga va shu orqali o'z shaxsining ta'sirini atrofdagi kishilarga o'tkazishga harakat qilib ko'rishga majbur bo'ladi. Basharti, bola o'zini ijobiy tomondan ko'rsatishning ilojini topa olmasa, u holda psixologik ehtiyoj tufayli u salbiy ishlarda o'zini ko'rsatishi, o'z kamchiliklarini oshirib ko'rsatishi, qilish mumkin bo'lmagan ishlarni atayin qilishi, ko'proq o'jarlik va

qaysarlik qilishi va boshqa salbiy ishlarni qilishi mumkin. Ushbu Yoshdagi bolalarning o'z-o'zini hurmat qilish tuyg'usini shakllantirish uning shaxsi rivojida muhim hisoblanadi. Bunda o'qituvchi bolaning sinf va maktab jamoasi oldidagi obro'sini ko'tarish yo'llarini izlashi turli sohalardagi yutuqlarini ko'pchilikka ma'lum qilib, xato va kamchiliklarini yo'qotishda donolik bilan harakat qilishi uning o'z kuch va imkoniyatlariga ishonishiga zamin yaratadi. Bu bilan o'smirda shakllanib kelayotgan "katta kishi" bo'lib qolish tuyg'usini hurmat qilishini bildiradi, o'qituvchi o'smirning zarur munosabatlarini yo'lga qo'yishida unga zarur kishiga aylanadi.

O'smirda psixik jarayonlarning keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda, o'quvchi bilan o'qituvchi muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirni qoniqtirmay qo'yadi.

Odobli, dilkash o'smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo'pol, serzarda bo'lib qoladi. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi va ota-onasini qattiq tashvishga soladi.

Xo'sh, o'smirlarning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch nima? O'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch - uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Vujudga kelgan ziddiyatlarni o'smirning psixologik kamolotni ta'minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish, uning shaxsida yangi psixologik fazilatlarni tarkib toptirish orqali asta-sekin yo'qotish mumkin.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mamnunlik bag'ishlasa, bunday xollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoqqa, undan keyin extiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan

yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz hatti-harakatlarga xam o'rganib kolishlari mumkin.

Ijobiy sifatlar, ehtiyojlar va intilishlar har bir yoshda, jumladan, ma'lum darajada yo'ldan ozgan o'smirda ham bo'ladi. O'smirlar hamma narsani bilishga qiziqadilar. Ko'pchilik o'smirlar boshqalardan yomonroq bo'lishni xohlamaydilar va o'z muhitida ko'zga tashlanib turishga hamda boshqalardan nimalar bilandir farq qilishga intiladilar. O'smirlarning hammasi g'ayratli va faoldirlar, biroq, o'zlarining kuch-quvvatlarini qayoqqa yo'naltirishni hamma vaqt ham bilavermaydilar. Binobarin, ularni bevosita natijalari bilan xursand qiladigan xilma-xil foydali va qiziqarli ishlar bilan band qilish kerak. O'smirlar, garchi hamma vaqt ham bunga tayyor emasliklariga qaramay, mustaqillikka iitiladilar. Ammo ko'pincha mustaqil ish-harakatlar uchun ularning imkoniyatlari bo'lmaydi. Demak, ularni mustaqil faoliyatga yaxshiroq

tayyorlash va ularga mustaqil ishlarni ishonib topshirish hamda muvaffaqiyatli bajarilishini hamma vositalar bilan ta'minlash kerak. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, o'smirlar psixikasida ijobiy tomonlar etarli darajada mavjuddir. Bu ijobiy tomonlardan foydalanib va ularni rivojlantirish,

salbiy ishtiyoq, mayl, ishlar va xatti-harakatlarni yo'qotish kerak.

Katta o'smirlar asta sekinlik bilan bevosita ishlari va xatti-harakatlarining natijalarini hamda oqibatlarini oldindan ko'ra boshlaydilar. Ularda o'z-o'zini tuta bilish, matonat paydo bo'ladi, qarorlari birmuncha qat'iy bo'la boshlaydi, iroda tarkib topadi. Ular o'zlarining faoliyatlarida ishtiyoq va istaklardan ko'ra ko'prok sog'lom fikrga asoslanadigan bo'ladilar. Ularning ichki kechinmalari va xayajonlari endi irodaviy nazoratga bo'ysundirilgan bo'ladi. Lekin axloqiy va estetik hislarning taraqqiyoti tufayli ichki kechinmalari va hayajonlari yanada kuchliroq bo'ladi. Kattalarga nisbatan qo'pol munosabatning paydo bo'lishi, noxush xulq-atvor alomatlari, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavqei, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu

ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish mumkin

MAVZUGA OID SAVOLLAR

1. O'smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.
2. O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turi.
3. O'quv faoliyatining qayta tuzilishi hamda o'smirdagi bilish jarayonlarning rivojlanishi.
4. O'smirlik davri krizisi, sabablari va namoyon bo'lishi.
5. «Tarbiyasi qiyin» o'smir xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlar va ularga psixologik yondoshuv;
6. O'smirlik yoshida individual yondoshuvning psixologik jihatlari.

Mavzu bo'yicha topshiriqlar

• O'smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlarini idrok xaritasi bilan tushuntiring

• O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turiga misollar keltiring.

• O'quv faoliyatining qayta tuzilishi hamda o'smirdagi bilish jarayonlarning rivojlanishiga savollar tuzing

• O'smirlik davri krizisi, sabablarigaaa misollar keltiring

Mavzuga oid amaliy mashg'ulotning borishi

1-bosqich; O'qituvchi davomat oladi, darsga tayyogarliligini ko'zdan kechiradi.

2 – bosqich: Talabalar 3 ta kichik guruhlariga bo'linadi.

3-bosqich: Guruhlar topshiriqlarni oladi va tayyorgarlik ko'radi.
Topshiriqlar qo'yidagicha:

1-kichik guruhi topshirig'i: O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari haqida ma'lumotlar bering.

2-kichik guruhi topshirig'i: O'smirlar o'zlarini boshqarishi haqida ma'lumotlar bering.

3-kichik guruhi topshirig'i: O'smirlarning bilish jarayonlari haqida ma'lumotlar bering.

4-bosqich: Guruhlarning taqdimotlarini xulosalash va mavzuni mustahkamlash. (15 daqiqa)

5-bosqich: Talabalarga uyga vazifalar berish. Mavzu oid keystadini ishlash.

5-MAVZU. O'SPIRINLIK DAVRI VA O'SPIRINLIK DAVRIDA KASB TANLASH. RIVOJLANAYOTGAN KATTA YOSHLILAR.

5.1.O'spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif.

5.2.O'spirinlik davrida o'quv-kasbiy faoliyatning yetakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi.

5.3. Yoshlik va yetuklik davrining psixologik xususiyatlari. Psixogerontologiya.

Tayanch iboralar: o'spirinlik davr, kasb tanlash, akselerasiya, fiziologik o'zgarishlar, aqliy rivojlanish, o'spirin xarakteri

5.1.O'spirinlik davrining psixik xususiyatlari

Ilk o'spirinlik davridagi rivojlanish quyidagi sabablarga ko'ra muhimdir. Jismoniy rivojlanishning ayrim xususiyatlari ilk o'spirin shaxsining ayrim sifatleri rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi va uning bundan keyingi hayot faoliyati sohasidagi imkoniyatlarini bir qadar belgilab beradi. Birinchidan bu o'rinda kasb tanlash nazarda tutiladi, bu esa ma'lum darajada yigit va qizlarning individual jismoniy tuzilishi xususiyatlariga ham bog'liqdir. Ikkinchidan, jinslarning o'zaro mayli ta'sir ko'rsatadiki, bunda jismoniy rivojlanish xususiyatlari ancha muhim rol o'ynaydi. O'zining jismoniy kuchini va jozibadorligini, sog'lomligi va mukammalligini his etish yigit va qizlarda o'ziga ishonch, dadillik, tetiklik, optimizm va xushchaqchalik singari sifatlarning tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi.

Rus psixologi L.I.Bojovich ilk o'spirinlik davrida shaxs motivatsion sohasining rivojlanishiga urg'u beradi: o'quvchilarning hayotda o'z o'rmini va ichki pozitsiyasini aniqlashi, dunyoqarashning shakllanishi va uning bilish faoliyatiga, o'z-o'zini anglashga va axloqiy ongga ta'siri nazarda tutiladi.

Ilk o'spirinlar mustaqil hayot sohasida yaqin istiqbolga ega bo'lar ekanlar, o'zlarining hayot yo'llarini belgilab olishga, bundan buyongi mehnat faoliyatlarining aniq istiqbollari aniqlab olishga, o'zlarining kelgusi ixtisoslarini tanlashga intiladilar. Shu munosabat bilan kasb-hunarga oid qiziqishlar tarkib topadi va yanada barqarorroq bo'lib

qoladi, yigit va qizlar o'z kelajaklari haqida jiddiyroq o'ylay boshlaydilar.

Bo'yning o'sishi o'spirin qizlarda 15-16 Yoshgacha, o'g'il bolalarda 17-18 Yoshgacha davom etadi. Bu Yoshda muskullar kuchi tez o'sadi. Masalan, 18 Yoshli bola muskul kuchi 12 Yoshli bolaga nisbatan 2 baravar ko'p bo'ladi. Jismoniy taraqqiyot, asosan, to'g'ri ovqatlanish rejimiga va jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishiga ko'p jihatdan bog'liq. Jinsiy taraqqiyot jihatdan bu Yoshdagi ko'pchilik yigit va qizlar postpubertat (tugallanuvchi) davrda bo'ladilar. Bularning jismoniy rivojlanishi katta Yoshdagi odamning jismoniy rivojlanishidan kam fark qiladi. Bo'yning va organizmning notekis o'sishi va rivojlanish davri tugallanadi hamda jismoniy rivojlanishning nisbatan birmuncha tekis davri boshlanadi. O'spirinlik Yoshida jismoniy sifatlar (bo'y, og'irlik) nisbatan barqaror darajaga etgan

bo'ladi. Shuningdek, muskul kuchi va ishchanlik qobiliyati sezilarli darajada ortadi.

Ko'krak qafasining hajmi kengayadi, skelet, naychasimon suyaklar qattiqlashadi, to'qimalar va a'zolarining shakllanishi va funksional taraqqiyoti tugallanadi.

Odatda bu Yoshda yurak va qon tomirlarning rivojlanishida o'smirlarga xos bo'lgan notekislik endi tekislashadi, qon bosimi baravarlashadi, ichki sekretiya bezlari bir me'yorda ishlay boshlaydi. Nerv sistemasining va xususan, miya rivojlanishidagi o'zgarishlar ma'lum bo'lib qoladi. Lekin, bu o'zgarishlar miya massasining ortishi hisobiga emas, balki miyaning ichki hujayralari tuzilishining murakkablashuvi hisobiga ro'y beradi.

Katta yarim sharlar qatlamidagi hujayralarning tuzilishi sekin-asta kattta Yoshdagi kishi miyasining hujayralariga xos bo'lgan xususiyatlarga ega bo'ladi. Bosh miya po'stining qismlarida assotsiativ to'qimalarning miqdori ko'payadi. Natijada o'qish va mehnat jarayonida katta (yarim sharlar) qatlamining analitik-sintetik faoliyati murakkablashadi. Ba'zan bu Yoshdagi o'quvchilarda nerv qo'zg'aluvchanligining ortishi, nerv sistemasi normal ishlashining buzilishi ko'pincha noto'g'ri yashash rejimining: tungi mashg'ulotlar,

to'yib uxlamaslik, toliqish, chekish, noratsional ovqatlanish, zararli odatlar va boshqa ayrim sabablarning natijasida ro'y beradi.

Ilk o'spirinlik Yoshining boshlanishida odatda jinsiy etilish tugallanadi, ikkilamchi jinsiy belgilar rivojlanadi, bu hol yigit va qizlarning tashqi ko'rinishida ham sezilarli o'zgarish hosil qiladi. Jinsiy etilish davrining tugallanishi hali jismoniy etuklikni ham, buning ustiga psixik va ma'naviy etuklikni ham anglatmaydi. Faqat 18 Yoshga borib, nikohdan o'tishga ruxsat beriladigan davrda, shu Yosh uchun minimal darajada zarur bo'lgan jismoniy, ma'naviy, fuqarolik etuklik darajasi boshlanadi. 18 Yoshli yigit va qizlar jamiyat tomonidan katta Yoshli kishilar deb e'tirof etiladi.

Xorijiy psixologiyada ilk o'spirinlik haqida nazariyalar

Rus psixologi L.S.Vigotskiy 1920 yillardayoq ilk o'spirinlar haqida nazariyalar ko'pligi ta'kidlagan edi. Ilk o'spirinlar haqida 3ta yirik yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchii yo'nalish biogenetik yo'nalish deb ataladi, uning asosida etilishning biologik jarayonlari yotadi. Ikkinchi yo'nalish sotsiogenetik yo'nalish deb ataladi, unda asosiy e'tibor ijtimoiylashuvga qaratiladi. Uchinchi yo'nalish psixogenetik deb atalib, uning asosida psixik jarayonlar va funksiyalarning rivojlanishi yotadi.

Taraqqiyotning biogenetik nazariyalarida rivojlanishning biologik determinantlariga asosiy urg'u beriladi. Rivojlanish jarayonining o'zi bosqichlari universal bo'lgan etilish sifatida talqin etiladi. Bu yo'nalishning yorqin namoyondalaridan biri XX asr amerikalik psixologi S.Xolldir. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish psixologiyasining asosiy qonuni biogenetik "rekapitulyasiya qonuni" hisoblanadi, unga ko'ra individual rivojlanish, ontogenez filogeneznining asosiy bosqichlarini takrorlaydi. Go'daklik rivojlanishning hayvonot fazalarini takrorlaydi. Bolalik qadimgi odamlarning asosiy mashg'ulotlari ovchilik va baliq ovlash bo'lgan davrga to'g'ri keladi. 8dan 12 Yoshgacha bo'lgan davr o'smirlikdan oldingi davr deb ataladi, yovvoyilik tugallanib, madaniyatning boshlanishi deb ta'riflaydi. 12-13 Yoshdan 22 -25 Yoshgacha bo'lgan davrni o'spirinlik deb ataladi, kattalikning boshlanishi, romantizm davri deb ataladi. Bu davrda tashqi va ichki nizolar avj olib, insonda "individuallik hissi" paydo bo'ladi. Holning bu nazariyasi psixologlar tomonidan tanqid qilinadi.

Biogenetik nazariyaning boshqa varianti nemis “konstitutsional psixologiya” vakillari tomonidan ishlab chiqildi. E.Krechmer va E.Yensh ba’zi biologik omillar asosida (tana tuzilishi tiplari va boshqalar) shaxs tipologiyalari muammolarini ishlab chiqib, insonning jismoniy tiplari va uning rivojlanish xususiyatlari orasida qandaydir bog‘lanish mavjud bo‘lsa kerak deb taxmin qiladilar. E.Krechmer barcha insonlarni ikki tomonga joylashtirish mumkin, bir tomonda sikloid (oson qo‘g‘aluvchan, kayfiyati o‘zgaruvchan) ikkinchi tomonda shizoid (kamgap, hissiyotlari yorqin bo‘lmagan) tiplarni joylashtirish mumkin. Krechmerning shogirdi K.Konradning ta’kidlashicha, bu tavsiflarni Yosh bosqichlariga ham qo‘llasa bo‘ladi: O‘smirlikdan oldingi davr “sikloid”, ilk o‘spirinlik esa “shizoid” davrga to‘g‘ri keladi. Shizoid shaxsning o‘spirinligi murakkab va og‘ir kechadi, uning hislatlari individual-tipologik xususiyatlar bilan yanada chuqurlashadi. Sikloid shaxs ilk o‘spirinlik xavotirlanishlarini engil shaklda boshidan kechiradi, bu Yoshning xususiyatlari uning tipologik xususiyatlari bilan muvozanatlashadi.

Nemis olimi V.Seller “Konstitutsiya va rivojlanish” asarida (1952) ta’kidlashicha, psixik va somatik rivojlanish orasidagi bog‘lovchi zveno bola tana tuzilishining o‘zgarishi va uni anglash hisoblanadi.

Biogenetik yo‘nalish namoyondalari olimlar e’tiborini taraqqiyotning psixik va jismoniy o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishga qaratdilar. Bu psixofizologiya uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Psixika taraqqiyotini faqat biologik qonunlar asosida tushunish muvaffaqiyatga erishmadi. Ular taraqqiyotning ijtimoiy omillarining rolini yo‘qqa chiqarib, faqat biologik omillarning rolini bo‘rttirmoqchi bo‘ldilar. SHunday nazariyalardan biri mashhur amerikalik psixolog A.Gzell nazariyasidir. U taraqqiyotda biologik omillarga urg‘u beradi. Gzellning fikricha, ilk o‘spirinlik Yoshi 11 dan 21 Yoshgacha davom etadi, ulardan birinchi besh yil (11dan 16 Yoshgacha) bo‘lgan davr juda muhimdir. Uning ta’kidlashicha, o‘n yil, oltin davr bo‘lib bola muvozanatli, hayotni oson idrok etadi, ota-onasi bilan muomalasi yaxshi, tashqi ko‘rinishi haqida qayg‘urmaydi. 11 Yoshdan organizmda qayta qurish boshlanadi; bola ta’sirchan bo‘lib qoladi, qarshilik ko‘rsatish (negativizm), kayfiyatning tez o‘zgarishi, tengdoshlari bilan janjallar, ota-onaga qarshi isyon paydo bo‘ladi. 12 Yoshda hayotga munosabat ijobiylasha boshlaydi, o‘smirning oiladan uzoqlashishi

hamda tengdoshlarining ta'siri kuchaya boradi. Bu Yoshdagi asosiy hislatlar: aqllilik, chidamlilik va hazil; o'smir bajonudil tashabbus bilan chiqadi, tashqi ko'rinishi haqida qayg'ura boshlaydi va qarama-qarshi jins vakillariga qiziqishi ortadi. 13 Yoshlilarning asosiy hislatlari – o'smir o'zi bilan o'zi bo'lib, introvertlik hislatlari kuchayadi; o'z-o'zini tanqid qiladi, tanqiddan tez xafa bo'ladi, psixologiya bilan qiziq boshlaydi, ota-onaga ham tanqidiy munosabatda bo'la boshlaydi, do'st tanlashi ham o'zgarib boradi, somatik o'zgarishlar kuchayganligi sababli kayfiyatning tez o'zgarishi namoyon bo'ladi.

14 Yoshda introversiya ekstroversiya bilan almashadi, o'smir muloqatchan, kuch-quvvatga to'la, o'ziga ishonchi ortgan, insonlarga va ular orasidagi farqqa qiziqish ortadi. U o'zini boshqalar bilan solishtirishni, kino va adabiy qahramonlarga o'zini o'xshatib, muhokama qilishni yoqtiradi. Gezellning ta'kidlashicha, 15 Yoshlilarning xususiyatlarini yagona shaklda ifodalash qiyin, Chunki individual farqlar ortib boradi. Bu Yoshdagi yangi psixologik tuzilma - mustaqillik ruhining ortishi bo'lib, bunda o'smirning maktab va oilaga munosabati kuchayadi, tashqi nazoratdan qochish o'z-o'zini nazorat qilish va ongli o'z-o'zini tarbiyalash bilan uyg'unlashadi. Bularning barchasi o'smirning salbiy ta'sirlarni idrok qilish va tez xafa bo'lishini orttiradi.

16 Yoshda yana osoyishtalik boshlanadi: isyonchilik xushchaq-chaqlikkka aylanadi, ichki mustaqillik, hissiy barqarorlik, muloqatchanlik, kelajakka intilish kuchayadi. SHunday qilib, Gezellda biogenetik qonsepsiya taraqqiyotning turli jihatlarini, xronologik birlashtirilgan tavsiflashga aylanadi.

Sotsiogenetik nazariyalarda ilk o'spirinlik xususiyatlari jamiyatning tuzilishidan, ijtimoiylashuv usullaridan, boshqalar bilan o'zaro ta'sir xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ilk o'spirinlikni o'rganishda sotsiogenetik yo'nalish ijtimoiy psixologiyaning ta'siri bilan bog'liq. Nemis psixologi K. Levinning "maydon nazariyasi" bo'yicha insonning xulq-atvori, bir tomondan shaxsning, ikkinchi tomondan uni o'rab turgan muhitning funksiyasidir. Lekin shaxs xususiyatlari va muhit hislatlari o'zaro bog'liq. Bola oiladan, maktabdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, Chunki bu ijtimoiy institutlar alohida olingan individlarsiz bo'lishi mumkin emas. Levin shaxsiy va muhit komponentlarining birligi va o'zaro ta'sirini hayotiy yoki psixologik

fazo deb ataydi. O'tish davrining muhim jarayonlari sifatida Levin shaxs hayotiy dunyosining, muloqot doirasining kengayishi deb hisoblaydi.

Ilk o'spirinning xulq-atvori o'zgaruvchidir.

Bolalikdan kattalikka o'tgan o'spirin, to'liq unisiga ham, bunisiga ham kirmaydi. Uning hayotiy dunyosi va ijtimoiy vaziyatdagi bu xususiyati intilish darajasining noaniqligi, ichki qarama-qarshilik, kuchli tortinchoqlik va agressivlik kabi psixikasining holatlarida namoyon bo'ladi. Bunday nizolar qanchalik ko'p bo'lsa, bolalar dunyosi va kattalar dunyosi orasida farq shunchalik ko'p bo'ladi.

Levin qonsepsiyasining yutug'i shundaki, u o'spirinlikni ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaraydi, shaxsning psixik taraqqiyotini uning ijtimoiy holatining o'zgarishi bilan bog'laydi.

Ilk o'spirinlik biogenetik va sotsiogenetik yo'nalishlarining umumiy xususiyati shundaki, taraqqiyotning manbaalari va harakatga keltiruvchi kuchlarini ular psixik omillardan tashqarida izlaydilar. Birinchi hoda organizmda ro'y beradigan biologik jarayonlarga urg'u beriladi, ikkinchisida shaxs ishtirok etadigan ijtimoiy jarayonlarga urg'u beriladi.

Psixogenetik yo'nalish har ikkala yo'nalishning ahamiyatini kamaytirmagan holda, psixik jarayonlarning rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yadi. Bu yo'nalishni uchga bo'lib o'rganish mumkin. Ular: Xulq-atvorni hissiyot, mayl va boshqa psixikaning ratsional bo'lmagan tarkibiy qismlari bilan tushuntiruvchi nazariya psixodinamik nazariya deb ataladi. Bilish qobiliyatlari va intellektning rivojlanishiga urg'u beriladigan qonsepsiya kognitiv yoki kognitiv-genetik qonsepsiya deb ataladi. Shaxsning rivojlanishiga urg'u beriladigan qonsepsiyalar personologik qonsepsiyalar deb ataladi.

Ilk o'spirinlik haqida psixodinamik nazariyaning yirik namoyondasi mashhur amerikalik psixolog E.Erikson hisoblanadi. Uning falsafiy-metodologik qarashlari freydistik-psixanalizning davomi hisoblanadi. Z.Freyd shaxs taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi biologik jinsiy mayl ("libido") deb hisoblaydi. Eriksonning ta'kidlashicha, insonning rivojlanishi, o'zaro bog'liq uch jarayondan iborat: biologiya o'rganadigan jismoniy taraqqiyot, psixologiya o'rganadigan ongli "Men"ning rivojlanishi, ijtimoiy fanlar o'rganadigan ijtimoiy rivojlanish. Taraqqiyotning asosiy qonuni –

“epigenetik prinsip “ bo‘lib, rivojlanishning har bir yangi bosqichida oldingi bosqichlarda bo‘lmagan yangi hodisa va hislatlar paydo bo‘ladi. Taraqqiyotning yangi fazasiga o‘tish “normativ inqiroz” shaklida o‘tadi, u tashqaridan patologik hodisaga o‘xshaydi, lekin o‘shning normal qiyinchiliklarini ifodalaydi.

Taraqqiyotning yangi bosqichiga o‘tish oldingi bosqichga xos bo‘lgan asosiy qarama-qarshilikni hal qilish asosida mumkin bo‘ladi. Agar qarama-qarshilik hal qilinmasa u albatta keyin namoyon bo‘ladi.

Erikson hayotiy siklni sakkiz bosqich (faza) ga bo‘ladi.

Birinci bosqich – go‘daklik. Uning asosiy maqsadi – tashqi dunyoga “ishonish” hissini hosil qilishdir. Uning asosiy vositasi otananing muhabbati va g‘amxo‘rligidir. Agar go‘dakda “asosli ishonish “ vujudga kelmasa, unda dunyoga “asosli ishonmaslik”, xavotirlanish hissi paydo bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich – ilk bolalik - bolada uyat va shubhalanish kabi hislar paydo bo‘ladi. Bolada mustaqillik, ma’suliyat, tartib va intizomni hurmatlash kabi xislatlar paydo bo‘ladi.

Uchinchi bosqich – o‘yin Yoshi (5-7 Yosh) tashabbus hissi, nimadir qilish hissi paydo bo‘ladi. Bu Yoshda guruhii o‘yinlar, tengdoshlari bilan muloqot, xayolning rivojlanishi muhim hisoblanadi. Bu Yoshda adolat, qoidaga mosligini tushunish hissi paydo bo‘ladi.

To‘rtinchi bosqich –maktab Yoshidagi yangi psixologik tuzilma - maqsadga erishish qobiliyati, tashabbuskorlik hissidir.

Beshinchi bosqich – o‘spirinlik bo‘lib, boshqalarga o‘xshamaslik, individuallik hissining paydo bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Erikson o‘z-o‘zini anglash, vaqtni yangicha his qilish, jinsiy qiziqishlar shakllanishi mexanizmlarini to‘liq tavsiflaydi.

Oltinchi bosqich – Yoshlik – boshqalar bilan intim psixologik yaqinlik, jumladan jinsiy yaqinlik ehtiyoji va qobiliyati paydo bo‘ladi.

Ettinchi bosqich – etuklik davrida hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnatda, ijodiyotda, g‘amxo‘rlikda, pusht qoldirishda, tajriba uzatish va boshqalarda) mahsuldorlik tuyg‘usi uzluksiz hamroh bo‘ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki vazifasini bajaradi.

Sakkizinchi bosqich, ya’ni qarilik – inson sifatida o‘z burchini uddalay olganligidan, turmushning keng qamrovliligidan qanoatlanish tuyg‘ulari bilan xarakterlanadi.

O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat tashkilotlarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik tashabbuskorlik mustaqillik qat'iyatlik mas'uliyatlik o'z harakatlarini tanqidiy baholash singari fazilatlarini barqaror xususiyat kasb etib boradi o'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimligi, qandayligi, qobiliyatlari, o'zini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladirlar. Do'st va dushmanlarining kimligi, o'z istaklari, o'zini va tevarak-atrofni, olamni yaxshi bilish uchun nima qilish kerakligini anglashga harakat qiladi. Ma'lumki, o'spirinlarning hamma savollari anglangan bulmaydi. Ba'zan o'spirinlar o'zlaridan xech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga haddan tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uning uddasidan chiqa olmaydigan bo'ladi. Mana bulardan ko'rinib turibdiki, o'spirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradi, bu esa uning shartlaridan biridir.

O'z-o'zini hurmatlash va uning xususiyatlari quyidagilardan iborat. Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilganidoq shaxsning erta o'spirinlikdagi eng muxim xislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. O'z-o'zini tarbiyalash masalalarida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qizikish edi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Masalan: ug'il bolalar - qaxramonliq yaxshi ota, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asarda, kinofilmdagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va hokazo. O'zaro munosabat va emosional hayot o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'sishini o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'sishining ota-onasi, o'z tenqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashi inobatga olinadi.

Yoshlardagi attraksiya va emosional munosabatlar

5.2.O'spirinlik davrida o'quv-kasbiy faoliyatning yetakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi.

Ilk o'spirinlar shaxsining taraqqiyotida ijtimoiy foydali mehnatning roli katta. Ilk o'spirinlar mehnati faqat o'zining moddiy natija berishi tomoni bilangina muhim emas. Bu yoshdagilarning mehnatini to'g'ri tashkil etish shaxsning kollektivizm, umum foydasi uchun qilinadigan mehnatga muhabbat, tashabbuskorlik, maqsadga intiluvchanlik, intizomlilik, qat'iyatlilik singari sifatlarini tarkib toptirishga yordam beradi. O'quvchilar umumiy mehnatda qatnashar ekanlar, mehnatni va mehnat kishilarini hurmatlash tuyg'usini hosil qiladilar, ularda mehnat qilish ehtiyoji va istagi paydo bo'ladi.

Mehnat jarayonida o'quvchilarda yangi tuyg'ular – o'z mehnatidan quvonish, yaratilgan narsa bilan faxrlanish tuyg'usi, ko'p kuch-g'ayrat sarflagandan keyin erishilgan g'alabadan qanoat hosil qilish tuyg'usi vujudga keladi. Ana shu yangi quvonchli emotsiya o'quvchini yana bir marta bu tuyg'ularni boshdan kechirish uchun tag'in mehnat vaziyatiga jalb qiladi. Mehnatning ijtimoiy ahamiyati va uning natijalariga ijtimoiy baho berish – o'quvchini mehnatga psixologik jihatdan tayyorlashning zarur tomonlaridan biridir.

Jamoadi mehnat qilishda uning tarbiyaviy ahamiyati kuchli bo'ladi. Jamoaviy mehnat, o'zaro mehnat ma'suliyati ilk o'spirin shaxsini tarkib toptirishda katta rol o'ynaydi. Jamoa bo'lib mehnat qilish o'quvchilarning mehnatda hamkorlik va o'zaro yordam ko'rsatish tajribasini, bir-birlarini nazorat qilish tajribasini hosil qilishlariga imkon beradi, mehnatning umumiy natijalaridan shaxsiy manfaatdorlikni, o'z xatti-harakatlarini jamoa manfaatlariga bo'ysundirish odatini tarkib toptiradi. Ilk o'spirinlik Yoshi – mehnat hayotida o'z-o'zini aniqlab olish Yoshi bo'lib, bu vaqtda o'quvchi o'zining mehnatdagi iste'dodini jiddiy ravishda izlay boshlaydi, unda o'zining kelajakdagi kasbini belgilab olish intilishi paydo bo'ladi. O'smirlardan farqli ravishda ilk o'spirinlar kasbni o'ylab tanlaydilar, nima uchun shu kasbni tanlaganliklarini asoslab beradilar. Ularning ko'plari o'zlarining individual jismoniy va psixik xususiyatlarini biror kasb kishisiga qo'yiladigan talablar bilan taqqoslamochi bo'ladilar. Buning natijasida ilk o'spirinlar amaliy jihatdan masalaga yaqinlashib qoladilar va o'z qiziqishlari hamda imkoniyatlarini hisobga olib, haqiqiy kasblarni tilga ola boshlaydilar.

Ming-minglab kasblar bor, lekin muayyan mehnat turiga individual moyillik bilan unga bo'lgan qobiliyat va uning ijtimoiy ahamiyatiga yuqori baho berish birga qo'shilib ketgan vaqtdagina chin yurakdan tanlangan kasbgina kishiga ma'naviy qoniqish va jamiyatga foyda keltiradi. Ilk o'spirinlar uchun xarakterli xususiyat – kasblarga keskin tanlab munosabatda bo'lishdir. Ular ayrim kasblarni yuksak baholaydilar, o'quvchilarning ko'z o'ngida bu kasblarning ijtimoiy mavqei ulug'dir. Boshqa kasblarning ijtimoiy mavqei juda past.

Kasbiy niyatlarning barqarorligini o'rganish yuzasidan N.I. Krilov o'tkazgan tekshirish shuni ko'rsatdiki, hatto o'z niyatlarini amalga oshirib, oliy o'quv yurtiga kirgan talabalar orasida ham ko'plari o'zlarining kim bo'lishlarini oxirigacha hal qilmaganlar. Bunga sabab Yoshlarni mazkur oliy o'quv yurtiga olib kelgan kasb haqidagi tasavvur bilan bu kasbning haqiqiy, amaliy mazmuni o'rtasidagi nomuvofiqlikdir. O'zining kasb tanlash bo'yicha taqdirini tasodifan hal etish murakkab kechinmalarga, tanlangan kasbi sohasida ikkilanishlarga, og'ir ichki nizolarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qizlar uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi.

Kasb tanlash nimaning ta'siri ostida ro'y beradi? Bunday tanlashning motivlari nima?

Ko'pdan-ko'p materiallar maktab o'quvchilarida o'zlarining kelajakdagi kasblariga qiziqishni tarbiyalashda maktab va o'qituvchilarning ma'lum darajada rol o'ynashini ko'rsatadi. Bir qancha tadqiqotlarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, so'rab chiqilgan o'quvchilarning 40-50 % kelajakdagi kasbni tanlashga biror o'quv predmetiga bo'lgan qiziqishlari sabab bo'lganligini aytadi. Ko'pgina o'quvchilar xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan kasblarni tanlaydilar, bunga Vatanga foyda keltirish istagini sabab qilib ko'rsatadilar, lekin bu kasblarni o'zlarining individual xususiyatlariga, qobiliyatlariga muvofiq keladi, deb hisoblamaydilar. Ilk o'spirinlarning ko'pchiligi kasb tanlashga motiv qilib o'z qobiliyatlarini ko'rsatadilar. Ko'p o'quvchilar esa oilaviy an'analarning mavjudligini, moddiy-maishiy ta'minlanganlik sababini, do'stlar va o'rtoqlaridan namuna olganligini motiv qilib ko'rsatib o'tadilar. Ayrim hollarda ish joyi yoki oliy o'quv yurtining uydin yaqinligi va boshqalar motiv bo'lgan.

Ilk o'spirinlarning qiziqishlarini xarakterlaganda avvalo shuni aytish kerakki, yigit va qizlar odatda xuddi shu Yoshda biror fanga,

bilim tarmog'iga, faoliyat sohasiga bo'lgan o'zlarining qat'iy spetsifik qiziqishlarini belgilab oladilar. Ilk o'spirin Yoshidagi bunday qiziqish shaxsning bilish-professional yo'nalishining tarkib topishiga olib keladi, yigit yoki qizning maktabni tamomlagandan keyin qanday kasb tanlashini, hayot yo'lini belgilab beradi. Ana shunday maxsus qiziqishning mavjudligi muayyan sohadagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga doimiy intilishni rag'batlantiradi: katta maktab Yoshidagi o'quvchi zarur adabiyot bilan aktiv ravishda tanishib boradi, tegishli to'garaklarda bajonidil shug'ullanadi.

Ilk o'spirinlik Yoshida bilishga oid qiziqishlar tobora keng, qat'iy va amaliy xarakter kasb etadi. O'quvchilarning qiziqishlari keng va xilma-xil bo'lib boradi: texnikaga, tabiyotga, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, falsafiy-axloqiy masalalarga, sportga qiziqish ortadi.

Ilk o'spirinlik davrida kasbga yo'naltirishning psixologik muammolari

Ilk o'spirinlarga xos xususiyatlardan biri hayotiy rejalarning shakllanishidir. Bir tomondan hayotiy rejalar shaxs o'z oldiga qo'ygan maqsadlarni umumlashtirishi va mustahkamlashi natijasida vujudga keladi. Boshqa tomondan maqsad va motivlarning qonkretlashishi jarayoni ro'y beradi.

Hayotiy reja – bir vaqtning o'zida ijtimoiy va axloqiy hodisadir. Kim bo'lish (kasbiy o'zlikni anglash) va qanday bo'lish (axloqiy o'z-o'zini anglash) muammolari o'smirlik davrida farqlanmaydi. O'smir va o'spirinlarning hayotiy rejalari tarqoq bo'lib, ularning amaliy faoliyatiga mos kelmaydi. Ilk o'spirinlar “Hayotiy rejalaringiz bormi?” degan savolga “ha” deb javob berishgan, lekin ko'pchilik hayotiy reja sifatida o'qish, kelajakda qiziqarli ish bilan shug'ullanish, sodiq do'stlarga ega bo'lish va ko'p sayohat qilish deb ta'kidlashgan.

Hayotiy reja faqat so'nggi natijagina emas, unga erishish usul va yo'llari, unga zarur bo'ladigan ob'ektiv va sub'ektiv imkoniyatlar e'tiborga olingandagina bu so'zning asl ma'nosi vujudga keladi. Faol va xayolotga beriluvchan orzudan farqli ravishda, hayotiy reja – bu faoliyat rejasidir, u birinchi navbatda kasb tanlashga bog'liq.

Ilk o'spirin uchun kasb tanlash avvalo axloqiy muammodir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham shaxs mehnat qilish huquqi bilan birga, o'z qobiliyati, layoqati va qiziqishiga ko'ra kasb tanlash huquqiga egaligi ta'kidlangan.

Bugungi kunda kasb tanlash har xil nuqtai nazardan qarash mumkin bo'lgan ko'p o'lchovli va ko'p darajali jarayondir. Birinchidan, jamiyat shakllanayotgan shaxs oldiga qo'ygan vazifalar seriyasi sifatida, ularni shaxs ma'lum vaqt davomida ketma-ket hal qilishi zarur. Ikkinchidan, individ o'z qiziqish va layoqatlarini shakllantiradigan qaror qabul qilish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Uchinchidan, hayotning individual uslubini shakllantirish jarayoni sifatida, kasbiy faoliyat uning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. Bu uch nuqtai nazar o'zaro bir-birini to'ldiradigan ishning har xil tomonlaridir.

Yosh davrlari psixologiyasida kasb tanlash bir necha bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich – bolalar o'yinlari bo'lib, unda bola o'ziga har xil kasbiy rollarni qabul qiladi va shu bilan bog'liq xulq-atvorning alohida elementlarini "o'ynaydi".

Ikkinchi bosqich – o'smirlik xayoli bo'lib, o'smir orzularida, o'zini u yoki bu qiziqarli kasbning namoyondasi sifatida ko'radi.

Uchinchil bosqich - ilk o'spirinlik davrini qamrab oladi – dastlabki kasb tanlashdir. Har xil faoliyat turlari o'smirning qiziqishlari tomonidan saralanadi va baholanadi ("Men tarixiy romanlarni yoqtiraman, tarixchi bo'laman"), keyin qobiliyatlari nuqtai nazaridan kasb tanlashga harakat qilinadi ("Men matematikani yaxshi o'zlashtirayapman, matematik bo'lsammikan?"), eng so'nggida qadriyatlar tizimi nuqtai nazaridan qarab chiqiladi ("Men kasal odamlarga yordam berishni hohlayman, vrach bo'laman"; "Ko'p pul topishni hohlayman, qaysi kasb bu talabga javob beradi?"). Qiziqishlar, qobiliyatlar va qadriyatlar kasb tanlashning har bir bosqichida namoyon bo'ladi. Fanga qiziqish o'quvchini u bilan ko'proq shug'ullanishga undaydi, bu esa uning qobiliyatlarini rivojlantiradi, qobiliyatlar esa faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlaydi va qiziqishlarni mustahkamlaydi.

To'rtinchi bosqich – amaliy qaror qabul qilish, kasb tanlash bosqichi bo'lib, o'z ichiga ikki bosh tarkibiy qismni oladi: avval biror faoliyat bilan shug'ullanish istagi paydo bo'ladi, keyin esa qonkret soha tanlanadi ("O'qituvchi bo'laman", "Matematika o'qituvchisi bo'laman"). Kasb tanlash ko'p bosqichli jarayon. 9-sinf o'quvchilari akademik litseyga yoki qaysi kasb –hunar kollejiga topshirishlarini tanlashlari zarur. Qiziqishlar, qobiliyatlar va qadriyatlar

yoʻnalganligidan tashqari qaror qabul qilishda oʻzining imkoniyatlarini – oilaning moddiy sharoiti, oʻquv tayyorligi darajasi, sogʻligʻi va boshqalarni hisobga olish ham muhim rol oʻynaydi.

Kasb tanlash ilk oʻspirindan ikki xil maʼlumotni talab qiladi: kasb dunyosi va har bir kasbga qoʻyiladigan talablardan xabardorlik; oʻz qobiliyatlari va qiziqishlarini bilish. U maʼlumot ham bu maʼlumot ham ilk oʻspirinlarga etishmaydi. Ilk oʻspirinlarning hayotiy rejalarini amalga oshirish va kasb tanlashi ijtimoiy sharoitlarga, ayniqsa ota-onaning umumtaʼlim darajasiga bogʻliq. Ota-onaning taʼlim darajasi qanchalik yuqori boʻlsa, farzandlarining oliy-oʻquv yurtida oʻqishni davom ettirishi va bu rejalarini amalga oshirish ehtimoli shunchalik yuqoridir. Hayotiy rejalarini amalga oshirish ehtimoli yigitlarda qizlarga nisbatan yuqoridir.

Kasbiy yoʻnalganlik nafaqat ijtimoiy, balki psixologik muammo hamdir. Psixologiyada kasbiy yoʻnalganlik boʻyicha uch nazariy nuqtai nazar mavjud.

Birinchi nuqtai nazar faoliyatning muvaffaqiyati va usullari bogʻliq boʻlgan individual xususiyatlarning amaliy oʻzgarmasligi va barqarorligi haqida gʻoyaga asoslangan. Bunda birinchi tomondan, u yoki bu ishga mos insonlarni kasbga yoʻllash va tanlashga urgʻu beriladi, ikkinchi tomondan u yoki bu insonning individual xususiyatlariga mos kasblarni tanlashda namoyon boʻladi.

Ikkinchi nuqtai nazar qobiliyatlarni maqsadga muvofiq shakllantirish gʻoyasidan kelib chiqadi, bunda har bir insonning muhim xislatlarini rivojlantirish nazarda tutiladi. Yuqorida keltirilgan bu ikki nuqtai nazar ham har xil shakllantirilishi mumkin, lekin ularning umumiy metodologik kamchiligi shundaki, individuallik va mehnat faoliyati oʻzaro bogʻliq boʻlmagan, bir-biriga qarama-qarshi, biri ikkinchisini albtata boʻysundiradigan kattaliklar sifatida qaraladi.

Uchinchi nuqtai nazar psixologiyadagi ong va faoliyatning birligi tamoyilidan kelib chiqadi, faoliyatning individual uslubini shakllantirishga yoʻnaltirilgan. Ushbu qonsepsiya E.A.Klimov ilgari surgan quyidagi qarashlarga asoslanadi:

Faoliyatning muvaffaqiyati uchun muhim boʻlgan amaliy tarbiyalanmaydigan shaxsiy (psixologik) xislatlar mavjud.

Kasbiy faoliyat sharoitlariga moslashishning mehnat mahsuldorligi boʻyicha bir xil boʻlgan, har xil usullari mavjud.

Alohida qobiliyatlarning kuchsiz ifodalanganligini mashq qilish yoki boshqa qobiliyatlar yoki ish usullari yordamida bartaraf etishning keng imkoniyatlari mavjud.(sekin javob qaytarish qobiliyatini tayyorlanish tadbirlaridagi o'ta diqqatlilik bilan to'ldirish mumkin; bir sharoitdagi faoliyatning susayishini, inson sun'iy ravishda faoliyatni o'zgartirishi mumkin – harakatlar tartibini o'zgartirishi yoki ob'ektlar ranglarini o'zgartiradi deb tasavvur qilishi mumkin).

Shaxsning individual o'ziga xosligini hisobga olgan holda qobiliyatlarni shakllantirish zarur, tashqi sharoitlarni hisobga olgan holda ichki sharoitlarni rivojlantirish.

Kasb tanlashda kasbiy maslahat juda muhim hisoblanadi. Bu jiddiy tayyorgarlikni talab qiladigan qiyin ishdur.Hozirgi vaqtda har bir maktab psixologi tomonidan o'tkaziladigan 9-sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan kasbga yo'naltirish ishlari bo'yicha diagnostik va maslahat ishlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Kasb tanlashda – kasb tanlash amalga oshiriladigan Yosh, ilk o'spirinning ma'lumotlilik darajasi va uning intilish darajasi muhim omillar hisoblanadi.

Biz yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kasb tanlash murakkab va uzoq jarayon. Muammo na faqat umumiy davomiylikda, balki bosqichlarning ketma-ketligida hamdir. Bu erda ikkita xavf mavjud. Ulardan birinchisi ilk o'spirinlarning kasb tanlash jarayonini aniq va barqaror qiziqishlari bo'lmaganligi uchun keyinga qoldirishidir. Bu keyinga qoldirish umumiy etukmaslik, xulq-atvorning infantilligi bilan qo'shiladi. Bu holat kasb tanlash jarayoni kattalik va barqaror "Men" obrazining, o'z-o'zini hurmat qilishning asosiy komponentlaridan biri ekanligini esga olsak tushunarli bo'ladi.

Ota-onalarning urinishlari (ayniqsa ziyoli oilalarda ko'p uchraydi) to'g'ridan-to'g'ri psixologik ta'sir ko'rsatish yordamida bu jarayonni tezlashtirmoqchi bo'ladilar ("Sen qachon kasb tanlaysan? Men sening yoshingda ..."). Bu esa bolalarda xavotirlanishni kuchaytirib, ba'zan hech qanday kasb tanlamasdan, turli sevimli mashg'ulotlarni tanlashgacha bo'lgan salbiy natijalarga olib keladi. Bunda o'z vaqtida o'qish davomida bolalarning qiziqishlari va dunyoqarashini kengaytirish, har xil faoliyat turlari bilan tanishtirish, amaliy mehnat ko'nikmalarini shakllantirish sifatida yordam ko'rsatish mumkin.

Erta kasbiy tanlash ijobiy omil hisoblansa-da, uning ham o'ziga yarasha kamchiliklari bor. O'smirlarning qiziqishlari tasodifiy, vaziyatli omillarga bog'liq. O'smir faqat faoliyatning mazmuniga qarab ish tutadi, uning boshqa jihatlarini payqamaydi.

Ilk o'spirinlarning bo'lajak kasblari haqida xabardorlik darajasi ham muhim hisoblanadi. Yigit va qizlar ular tanlaydigan kasblar doirasini, har bir kasbning aniq xususiyatlarini bilmaganliklari uchun kasbni tasodifan tanlaydilar. Kasb haqida ma'lumotga ega emaslik oliy o'quv yurtiga kirganlar orasida ham uchraydi. "Bo'lg'usi kasbingizning xarakteri, mazmuni va sharoitidan xabardormisiz?" degan savolga talabalarning to'rtidan bir qismigina "ha" javobini berishgan. Inson kasb tanlayotgan vaqtida qanchalik kichik bo'lsa, uning kasb tanlashi shunchalik mustaqil bo'lmaydi, shaxsiy qadriyatlar tizimi asosida emas, ma'lumotlarning etarli bo'lmaganligi tufayli kimningdir tavsiyasiga ko'ra amalga oshiriladi.

Kasb tanlash ma'lum shaxsiy intilish darajasini aks ettiradi. U o'z ob'ektiv imkoniyatlarini hamda qobiliyatlarini baholashdan iborat. Bundan tashqari unga sub'ekt tomonidan anglanmaydigan kasbga qo'yiladigan talablar ham ta'sir qiladi. 15-17 Yoshli yigit va qizlarning intilish darajasi ko'pincha yuqori bo'ladi. Bu normal va foydali holat bo'lib, Yoshlarni yanada izlanishga va qiyinchiliklarni bartaraf etishga undaydi. Dastlabki hayotiy muvaffaqiyatsizlik tufayli, masalan oliy o'quv yurtiga topshirishga urinishdan kelib chiqadigan jarohatdan qanday qutulish mumkin?

Ba'zi konkursdan o'ta olmagan Yoshlar ularning barcha hayotiy rejalari puchga chiqqanligi, to'g'rilab bo'lmaydigan halokat ro'y berdi, deb o'ylaydilar. Lekin sotsiologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy o'quv yurtida o'qishni jiddiy hoxlovchilar o'zlarining hayotiy rejalari keyinroq ham amalga oshirishi mumkin.

Insonning Yoshi ulg'aygan sayin hayotiy qadriyatlari va hayotiy rejalari o'zgarib boradi. Oliy o'quv yurtiga kirishni hohlaganlar, dastlab o'qishga kirganlari uchun xursand bo'ladilar. Kasbni to'liq o'ylab tanlamaganlar uchun keyinchalik qiyinchiliklar vujudga keladi: ularning ayrimlari o'qishni eplay olmaydi, boshqa birlari tanlagan mutaxassislikdan ko'ngli to'lmaydi, yana boshqalari oliy o'quv yurtini to'g'ri tanlaganiga shubhalanadi. L.V.Lisovskiy tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, "Yana kasb tanlashga to'g'ri kelsa, yana shu

kasbni tanlarmidingiz?” degan savolga so‘ralganlarning uchdan bir qismi rad javobini berishgan. YUqori kurslarda tanlagan kasbidan qoniqadiganlar kamaymasdan, aksincha ortib boradi.

Buni har xil sabablar bilan tushuntirish mumkin: oliy o‘quv yurtidagi o‘qitish darajasi bilan, o‘quvchilik vaqtida payqamagan bo‘lg‘usi kasbning salbiy jihatlarini ko‘rish bilan va h. Ko‘pchilikda qoniqmaslik rivojlanishdagi inqirozli oddiy nuqta bo‘lib, amaliyot boshlanganda bularning bari yo‘qolib ketadi. Yosh mutaxassis ishga tushganda yangi qiyinchiliklar vujudga keladi. Ularning ba‘zilari yuqori ma’suliyat hissiga javob bera olmaydi, ba’zilar esa talablar olingan bilim darajasidan ancha quyida bo‘ladi. SHunday qilib, rivojlanishning oliy o‘quv yurtidagi varianti nizolardan holi emas.

Insonning hayot yo‘li turli tumandir. Ilk o‘spirinlikda inson hayot yo‘lini o‘zi tanlaydigandek tuyuladi, lekin uning kasb tanlashiga tarbiya, muhit va boshqalar ham ta’sir qiladi. Kasb-hunar kolleji yoki litseyni bitirgandan so‘ng shaxsiy bo‘lmagan tashqi omillarning ta’siri yanada kuchli bo‘ladi. V.N. SHubkinning ta’kidlashicha, biz tanlaydigan yo‘llardan boshqa bizlarni tanlaydigan yo‘llar ham mavjud. Oliy o‘quv yurtini tugallagan Yoshlar ta’limni hayotni mazmunli va qiziqarli qilish vositasi sifatida hamma narsadan ustun qo‘yishadi. Ishlaydigan Yoshlar esa ta’limning mohiyatini jamiyatga ko‘proq foyda keltirishda degan fikrdalar.

O‘spirinlar turli kasblarni turlicha baholaydilar. 17 Yoshlilar kasblarni qontrast “oq-qora”, mavhum deb baholasalar, 25 Yoshlilar o‘zlarining hayot yo‘llari bilan baholaydilar. Muvaffaqiyatli kasbga yo‘naltirishning muhim shartlaridan biri o‘quvchilarning mehnatga to‘g‘ri munosabatda bo‘lishi va ularning faolligidir.

Kasbga yo‘naltirish – shaxsning ijtimoiy taqdirini belgilashning tarkibiy qismidir. Kasb tanlash - hayot mazmuni haqidagi o‘ylari va shaxsiy “Men” tabiati bilan mos kelganda muvaffaqiyatli hisoblanadi.

Talabalarda kasbiy yo‘nalganlikning shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga faol maqsadga muvofiq ta’sir ko‘rsatish uchun quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

1. Oliy o‘quv yurtidagi ta’lim jarayonida har bir talabaning barqaror kasbiy yo‘nalganligi shakllanishiga yordam berish uchun ta’limning muvaffaqiyatini ta’minlaydigan psixologik fenomenlar majmuini hisobga olish zarur.

2. Oliy ta'lim davomida har bir talabaga individual yondashuvni amalga oshirmoq, kasbiy yo'nalganlik imkoniyatlaridan kengroq foydalanish lozim.

3. Talabalarning anchagina qismi kasbni anglamay tasodifan tanlaganliklarini hisobga olib, oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonida talabalarda dunyoni kasb nuqtai nazaridan ko'rishni shakllantirishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimini tavsiya etish mumkin.

4. Ko'pchilik talabalar hozirgi zamon masalalari bilan aloqasi borligi, ilmiylik, muammolilik, bilimining chuqurligi, ta'limda ko'rsatmalik va texnika vositalarining qo'llanilishini mutaxassislik fanlarini o'qitishdagi ijobiy jihatlar sifatida ta'kidlangani bois, darslarni jonli, yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda qiziqarli qilib o'tishlarini o'qituvchilarga tavsiya etamiz.

5. Talabalarda kasbiy yo'nalganlikni shakllantirish uchun kasb professiogrammasi va psixogrammasi bilan tanishtirish hamda kasbiy muhim hislatlarni psixologiya darslarida amaliy mashg'ulotlarda hamda tarbiyaviy soatlarda guruh murabbiylari yordamida rivojlantirishni tavsiya etamiz.

E.N.Sattarov rahbarligida S.N.Jo'raeva tomonidan talaba shaxsiga kasbiy shakllanish ta'sirining psixologik jihatlari o'rganildi. Tadqiqotda shaxsning kasbiy faoliyatga mutanosibligini belgilovchi psixologik xususiyatlar va omillar aniqlandi, talabalarning oliy o'quv yurtiga kirishida ta'lim yo'nalishlarini tanlashlariga sabab bo'luvchi psixologik omillarning roli aniqlandi, shaxs xususiyatlarining kasbiy faoliyatga mutanosibligini ta'minlashga xizmat qiluvchi kasbiy motivlar, ustanovkalar va yo'nalganlikning o'ini aniqlangan.

5.3.Yoshlik va yetuklik davrining psixologik xususiyatlari.

Psixogerontologiya.

Yoshlik davri 23-28 yoshlarda bo'lib, bu davrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok etish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalt oishrishdan iboratdir. Yoshlarning mehnat faoliyati quyidash uchta muhim belshsi bilan boshqa Yosh davrlaridan farkdanadi: 1) mutaxassislikning mohiyatiga, ishlab chikrrish shart-sharoitiga va mehnat jamoasi a'zolarining xususiyatiga moslashish (ko'nikish) – mehnat faoliyatining dastlabki yillari (taxminan 1 yildan

3 yilgacha) yoki jamoada o'z o'rnini topish va qadr-qimmatga erishish; 2) mutaxassis sifatida o'zini takomillashtirish uchun ijodiy izlanishni amalga oshirish (mehnat faoliyatining ikkinchi pallasi – 3 yildan 8 yilgacha – ish staji nazarda tutiladi) yoki kasbkorlik mahoratini egallash; 3) mahorat sirlaridan foydalanish, tashabbus ko'rsatish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ijtimoiy etuklikni namoyish qilish yoki mehnat faoliyatidagi barqaror ijod bosqichida bir tekis 10 yillab ishlab sifatli mahsulot yaratish namunasini ko'rsatish.

Yuqoridagi bosqichlar barcha kasbkor egalariga xos bo'lsa-da, lekin ishlab chiqarishga ertaroqva kechroq kirib kelgan odamlar o'rtasida Yosh jihatdan tafovut mavjud bo'ladi. Masalan, kasb-hunar kollejini tamomlagan yigit-qizlar o'z mehnat faoliyatini oliy ma'lumotli Yoshlardan oldin boshlaydilar, biroqlar ham mazkur bosqichlarni bosib o'tishlari shart.

Hozirgi mutaxassislarning ko'pchiligi o'quv yurtlaridagi nazariy bilimlar bilan amaliy ko'nikmalar o'rtasida uzilish mavjudligi sababli mustaqil faoliyatning dastlabki kunlaridan boshlab qator qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklar o'z mohiyatiga ko'ra uch xildir; ular: a) ijtimoiy qiyinchiliklar: notanish muhit shart-sharoitlari, shaxslararo munosabatlar, mehnat jamoasining saviyasi, undagi kishilarning xarakter xislatlari, ishlab chiqarish jamoasining qadriyatlari, ma'naviyati, an'analari va hokazo; b) bilim va bilishga oid qiyinchiliklar: maxsus o'quv yurtida olgan bilimlardagi uzilishlar, saviyaning cheklanganligi, ijodiy izlanish faoliyatining zaifligi, tashabbuskorlikning etishmasligi va boshqalar; v) mutaxassislik bilan bog'liq o'ziga xos qiyinchiliklar; ishlab chikdrishning mohiyash, xususiyash, texnologiya, quriyamarlar, asboblal, amaliy ko'nikmaning bo'shliga yoki ular bilan etarli darajada tanishmaganlik, kasbningiqgasodiy negazini to'la anglab etmaslik, xavfsizlik texnikasi, mahsulot ishlab chiqarishning chizma-yoyilmasi va grafik ifodasini taqqoslash murakkabligi, muammolar oldida esankirab qolish. Bu qiyinchiliklarni enshsh davrida insonning ruhiy holatlari, jarayonlari va xususiyatlarida miqsor hamda sifat o'zgarishlari ro'y beradi.

Psixofiziolog P.PLazarevning fikricha, eshitish, ko'rish, periferik va kinestetik sezgirlikning o'zgarishi 20 Yoshdan boshlanadi. Bu ma'lumotni chet el psixologlari Fulds, Raven, Pako kabilar yanada rivojlantirib, aqliy va mantiqiy qobiliyatning mezoni 20 Yosh deb

hisobladilar. B.G.Anan'ev o'zining ilmiy- tadqiqotlarida Yoshlik davrida yigit va qizlardagi o'zgarishlarni murakkab shaxs jihatlaridan umumiy ruhiy holat, verbal va noverbal aqliy (mantiqiy va mnemik funkdiyalar) sodda jarayonlargacha (organizmda issiklik paydo bo'lishidan metobolizm – modda almashinuvigacha), hatgo shaxsningxususiyatigacha bo'lgan holatlarni o'z ichiga qamrab olishini matematik usullarga asoslangan ilmiy ma'lumotlar va ularning chuqur sifat tahlili orqali ko'rsatib o'tadi.

Ko'zlarning farqlashdagi sezgirlish inson Yoshiga qarab o'zgarishini tadqiq qilgan S.V.Kravkov sezgirlikning ortishi 25 Yoshgacha davom etishini, barqarorlashuvi esa 25 Yoshdan keyin ham davom qiliishni ta'kidlaydi. B.G.Ananev laboratoriyasida olingan natijalar inson funksional darajasining oshishi 23-27 Yoshdaga yigit va qizlarda 44 foiz, funksional holatining barqarorlashuvi 19,8 foiz, funksional darajaning pasayishi 36,2 foizga tengdir. Bu ma'lumotlar kamolot bosqichining turli mikro davrlarida o'sish jihatlarining o'zaro munosabata har xil kechishini ko'rsatib turibdi. YU.N.Kulyutkin katga kishilarningdiqqat, xotira, tafakkur, bilish jarayonlarini birgalikda o'rgangan. YU.N.Kulyutkin o'z tadqiqotida 0-130 shkalagacha oraliqni tekshirib, 22-25 Yoshlarda diqqat va xotira 100,5, tafakkur 102,5 ballga tengligini, 26-29 Yoshlarda esadiqqat 102,8, xotira 97,0, tafakkur 95,0 ball ekanligini isbotlab berdi. Amerikalik olim V.SHevchuk voyaga etgan odamlarda ijodiy faoliyatning boshlanish nuqqasini tadqiq kilib, 11-20 Yoshlar oralishda u 12,5 foiz, 21-30 Yoshlarda esa 66 foiz ekanini aniqladi. Ziyolilarning ilmiy mahsuli dinamikasini o'rgangan Z.F.Esareva uning boshlanishi matematiklarda 18-23, fiziklarda 24-27, biologlarda 25-31, psixologlarda 27-30, tarixchilarda 27-32, filologlarda 28-33 Yoshlarni tashkil qilishini ko'rsatib o'tadi.

Yoshlarning ijtimoiy hayotda qatnashuvini o'rgangan V.SHevchuk ijtimoiy faoliyatga kirishishning eng yuqori cho'qqisi 25 Yosh ekanini aniqlab, bu hol odamlarning 45,4 foizida bo'lishini ma'lum qiladi. Uning fikricha, qolgan Yosh davrlarida insonning jamoatchilik faoliyati nisbatan juda kichik birlikni tashkil qiladi, hatto, u 45 Yoshda 3 foizga teng bo'ladi.

Kishilarda ko'rish maydoni chegarasi (idrok) xususiyatini o'rgangan L.N.Kuleshova va M.D.Aleksandrova 18-35 Yoshlardagi

haydovchilarda uning uch xil: normadan ortiq 11 foiz, normada 47 foiz, qolganlarida etalon bo'yicha normadan kam bo'lishini ta'kidlaydilar.

Yoshlik davrida yigit-qizlar kamolotiga uchta muhim psixologik mexanizm, ya'ni mehnat jamoasi, oila mikromuhiti va norasmiy ulfatlar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mehnat jamoasidagi psixologik muhit, ma'naviyat olami, barqaror maslak, ijtimoiy ong, ijtimoiy qadriyatlar, muayyan an'analar va odatlar yansh a'zoning xarakgerida ijobiy yoki salbiy o'zgarishni vujudga keltirishi mumkin. Mazkur ta'sir natijasida asga-sekin umuminsoniy fazilatlar tarkib topishi yoki muayyan shaxsiy nuqqai nazar yo'qolishi mumkin. Mehnat jamoasit yanga qo'shilgan a'zo unda o'z o'rni va qadr-qimmatini kdror toptirish uchun bir qator yon berishga, o'z maslagidan sal bo'lsa-da chetlashishga majbur bo'ladi. Bu yo'l jamoadagi psixologik muhitga moslashishi maqsadida ichki ruhiy ziddiyatlarga, murakkab kechinmalarga, unsiz tug'yonga qarshi quyilgan qadam hisoblanadi. Shuning uchun yakka shaxs xarakgerini shakllantiruvchi yoki uning mustaxqam ichki rishtalarini emiruvchi omil mehnat jamoasidagi ijgimoiy fikrdir. Jamoaga bo'ysunish har bir a'zoning burchidir.

Ayrim hollarda ko'pchilikning tazyiqiga uchragan shaxsda prinsipiiallik, adolatlilik singari hislar, shaxsiy nuqqai nazar bo'shashib qoladi, natijada unda ikkilanish tuyg'usi paydo bo'ladi. Yoshlik gashtini surayotgan yigit va qizlar ota-onasiga, buva- buvisiga, opa-singillariga, aka-ukalariga, turmush o'rtog'iga, farzandlariga oqilona munosabatda, oila a'zolarining har biri bilan to'g'ri muloqotda bo'lipsh, muayyan qoidaga asoslangan muomala qilishi shart. Oiladagi shaxslararo munosabatning ko'lami kengligi sababli bir nechta bosqichli muloqotga asoslanish kerak. Lekin oila tinchligi, totuvligi va ahilligiga halal bermaslik niyatida Yosh yigit va qizlar (kelinlar) vijdon amriga qarshi xatti-harakat qilishga ham majbur bo'ladilar, o'z maslamlari, fikrlari, shaxsiy qarashlariga xilof yo'l tutadilar. Dilkashlik uchun har bir oila a'zosi bilan umumiy "til" topishga intiladilar. SHunga ko'ra, oila muhiti ham yigit va qizlarning ruhiyati hamda ma'naviyatini o'zgartiradigan omil vazifasini o'taydi.

Inson uchun psixologik mexanizm rolini bajaruvchi yana bir omil ulfatlar davrasidir. Ulfatlar odatda shaxsiy mayli, qiziqishi, intilishi, orzu-istaga, maqsadi, qarashlari, Yoshi va xulqi bir-biriga mos tengdoshlardan iboratdir. Ko'ngilchanlik, do'stlar ra'yiga qarshi

bormaslik tufayli Yoshlar xarakterida o'zgarishlar yuzaga keladi. Yuksakhislar, barqaror e'tiqod, ilmiy dunyoqarash, ichki kechinmalar, mustaqillik va tashabbuskorlik tuyg'ulari poymol bo'ladi, ya'ni "Do'stinguchun zahar yut" qabilida ish tutiladi. Natijada mas'uliyatsizlik, yuzakilik, loqaydlik, ikkiyuzlamachilik, bevafoqlik singari illatlar tarkib topa boshlaydi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, ulfatlar davrasida yangi fazilatlarni, ishbilarmonlikni, amaliy ko'nikmalarni egallash imkoniyati ham bo'ladi. SHu boisdan ulfatchilikka faqat maishat nuqqai nazaridan yondashmay, uning mazkur imkoniyatlaridan foydalanishga ham harakat qilish ayni muddaodir.

Yoshlik davri insonning kuch-quvvatga, orzu-havasga, ijodiy rejalarga, izlash va izlanishlarga, aqliy imkoniyatlarga boy davridir. Kelajak taqsiri, mo'l-ko'lhiligi, farovonlik, qudrati, madaniyati Yoshlarga bog'liq. Shuning uchun ularning istiqbol rejalari, yaratgan loyihalari, shakllanayotgan ma'naviy va ruhiy olami hech kimni befarq qoldirmaslik kerak.

Yetuklik davrining birinchi bosqichida shaxsning psixologik xususiyatlari

Kamol topishning bu bosqichiga 28-35 yoshlardagi erkak va ayollar kiradilar. Yetuklik davrida odam o'zining barcha kuch-quvvati, qobiliyati, aql-zakovati, ichki imkoniyatlarini o'z kasbiga, ijtimoiy faoliyatiga, jamoat ishlariga to'la safarbar qila oladi. Erkak va ayollarning bu davrda mehnat va ijtimoiy faoliyatda muayyan tajribaga egaliga ularni istiqbol sari etaklaydi. Yetuk shaxsning boshqalarga munosabati, ularni baholashi, dinamik stereotipida sezilarli o'zgarishlar bo'ladi. U endi faqat o'zining xatti-harakati uchun emas, balki boshqa odamlarning qilmishlari uchun ham javobgarligini anglay boshlaydi, ayniqsa, hayot tajribasiga ega bo'lmagan Yoshlarning o'z farzandlarining xulq-atvori, yurish-turishi uchun ham kuyadi, ularga imkoniyat boricha erdam berishga intiladi.

Yetuklik kattalik, donishmandlik, rahnamolik, g'amxo'rlik, homiylik davridir. Boshqa yosh davrlaridagi kabi mazkur davrda ham muayyan darajada inqiroz bo'ladi. Bu davrda inson qanday ishlarni amalga oshirishga, kdysi imkoniyatlardan foydalanmagani, ayrim xatolar, tushunmovchiliklar sababli ko'ngilsizliklar vujudga kelganlikni anglay boshlaydi. O'ziga o'zi hisob berish shu davrning

muhim psixoloshk xususiyatlaridan biridir. Organizmdash ayrim o'zgarishlar, umrning tez o'tishi kishini qattiq tashvishga va iztirobga soladi. U bundan keyingi hayotninghar bir daqiqasidan unumli foydalanishga qaror qiladi. Ayrim orzu-istaklarini amalga oshirish uchun jismoniy va ruhiy imkoniyatlari etishmaslashni anglash uning psixikasida "turg'unlik" tuyg'usini vujudga keltiradi. Buning asosiy sababi 33–35 Yoshlarda mnemologik – attension majmua tubdan qayta qurilishidir. Yaxlit mnemologik markazning mnemik (xotira) va mantiqiy (tafakkur) qismlarga ajralishi ro'y beradi. Attensional holatning omillari saqlanib qoladi, lekin katga Yoshdagi inson intellekti tarkibida xotira va tafakkur muhim o'rin tutadi. Biroq o'zgarishlar uning ruhiy dunyosida, kechinma- larida, his-tuyg'ularida chuqur iz qoldirmaydi, etuk shaxs xotirasida illyuzion xususiyatga ega bo'lgan tasavvur obrazlari (Yoshlik tuyg'usi, kayfiyati, orzusi, xom xayoli) saqlanib qolaveradi.

Yetuklik bosqichida jismoniy va aqdiy imkoniyatlardan to'laroq foydalanish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Bu hol butun kuch-quvvat, aqdiy zo'riqish, iroda kuchi, asab taranglashuvi hisobiga emas, balki muayyan ko'nikma, malaka va mahorat asosida ro'y beradi.

Yetuklikning turli davrlarida kamol topish jabhalarining o'zaro munosabatini tadqiqqilgan B.G.Ananev laboratoriyasi xodimlari 29–32 Yoshlarda funksional darajaning oshishi 46,2, barqaror lashuvi 15,8, funksional darajaningpasayishi 38,0, 33–35 Yoshlarda mos ravishda 11,2; 33,3 va 55,5 foizni tashkil qilishini aniqlashgan.

YU.N.Kulyutkin tadqiqotining natijasiga qaraganda, 30–35 Yoshlarda diqqat 102,8, xotira 99,5, tafakkur 102,3 birlikka baravardir. Etuklik davri faoliyatining mahsuldorligini o'rgangan G.Leman uning cho'qqisi kimyogarlarda 30 Yosh, matematiklarda 30– 34, geologlar va astronomlarda 30–35 Yosh ekanligini va o'rtacha mahsuldorlik cho'qqisi 37 Yoshda bo'lishini qatsd qilgan.

Psixofiziolog S.V.Kravkov ko'zning farqiash sezgirligi Yoshga qarab o'zgarishini 4 Yoshdan 80 Yoshgacha bo'lgan odamlarda tekshirib, sezgirlikning ortishi 25 Yoshgacha, sezgirlikning barqarorlashuvi 25-50 Yoshgacha davom etishi mumkinligini aniqlagan.

Z.F. Esareva oliy maktab o'qituvchilari aqliy faoliyatining mahsuldorligi muammosini tadqiq qilib, nomzodlik dissertatsiyasini

yoqlashni matematiklar -26, psixologlar - 32, filologlar - 34, tarixchilar - 31, fiziklar - 30, biologlar 32 yoshda amalga oshirishi mumkinlashni aniqlagan. Kamolotning birinchi bosqichidaga etuk kishilarda ijtimoiy faoliyatda qatnashish istaga 30 Yoshda 18,3 foiz, 35 Yoshda 6,2 foizni tashkil etadi. Demak, ijtimoiy tashkilotlar faoliyatida qatnashish ko‘lami torayib boradi.

Bu davrda erkak va ayollarning tafovutlari namoyon bo‘ladi: jismoniy, jinsiy, ruhiy kamolotda ayollar ilgarilab kelgan bo‘lsalar, endi erkaklar oldinga o‘tib oladilar va bu hol inson umrining oxirigacha saqlanib qoladi.

Etuklik davrida ijodiy faoliyatning mahsuldorligini Z.F.Esareva quyidagi mezonlar bilan o‘lchashni lozim topadi: 1) e‘lon qilingan ilmiy ishlarning miqdori; 2) chop qilingan asarlar ichida o‘quv qo‘llanma, darslik va monografiyalarning mavjudligi;

3) ilmiy tadqiqotda yangi yo‘nalishning ochilishi;

ilmiy muammoni hal qilishda yangi usulning kashf etilishi;

ilmiy makgabning tashkil qilinishi; 6) boshqa mualliflarning ishlariga murojaat qilish va ilova berish miqsori; 7) o‘qituvchining ilmiy ma‘lumotlaridan talabaning mustaqil ishlarida foydalanish ko‘lami; 8) o‘qituvchi rahbarligidagi diplom va dissertatsiya ishlarining miqdori va sifati; 9) o‘qituvchining ilmiy faoliyatdagi muvaffaqiyati mukofot bilan taqdirlanishi; 10) dotsent va professor degan ilmiy pedagogik unvonlarga sazovor bo‘lish kabilar.

Mazkur yoshda shaxsiy hayotdagi yutuqlar, g‘alabalar yoki muvaffaqiyatsizliklar kishining ruhiy dunyosiga qattiq ta’sir etadi. Natijada unda takabburlik, mag‘rurlikhislari paydo bo‘ladi, o‘zini boshqalardan ustun qo‘ya boshlaydi yoki, aksincha, hayot zahmatlari uning pessimist, narsa va hodisalarga nisbatan loqaydlik tuyg‘usini vujudga keltiradi. Lekin har ikkala ko‘rinishga ega bo‘lgan ruhiy holat ham oila a‘zolari, tengqurlari, mehnat jamoasi a‘zolarining ta’siri orqali asta-sekin muayyan yo‘nalishga tushib qoladi.

Umuman, kamolot bosqichidagi odamlar istiqbol rejasi bilan yashashga harakat qiladilar, voqelikka, turmush ikir-chikirlariga, tabiat, jamiyat, koinot hodisalariga befarq qaramaydilar, imkoni boricha xotirjamlik, topguvlik, tinchlik, do‘sglik, dunyo lazzatlaridan oqilona foydalanish tuyg‘usi bilan yashaydilar.

Yetuklik davrining ikkinchi bosqichidagi shaxsning psixologik xususiyatlari

Yetuklik davri 36-55 (60) yoshlardagi erkak va ayollarni o'z ichiga oladi. Mazkur davrda ijodiy faoliyatni qaytadan baholashda o'z ifodasini topuvchi yangi xislat namoyon bo'ladi. Ular shu kungacha mehnat faoliyatida miqdor ketidan quvib yurgan bo'lsalar, endi mehnat mahsulining sifati ustida bosh qotira boshlaydilar. Oilaviy turmushga, ijtimoiy hayotga, yashashning maqsadiga, inson qadr-qimmatiga, tevarak-atrofga, o'zlariga va boshqa odamlarga yansh mezon bilan qaray boshlaydilar. Turmushning ikir-chikirlari, ijtimoiy hodisalarga vazmin, sabr-toqat bilan hayot tajribasiga suyangan holda munosabatda bo'ladilar, har bir narsaning nozik tomoni yoki yomon oqibati haqida o'z fikrlarini bildiradilar. Hayotda qo'ldan boy bergan imkoniyatlari, xato va kamchiliklari ularda etti o'lchab, bir kes qabilida ish tutish tuyg'usini vujudga keltiradi. Shuning uchun ular umrning biror daqiqasi behuda o'tishiga achinadilar, Yoshlik yillarida yo'qotganlarini aqya-zakovat, donishmandlik bilan to'ldirishga intiladilar.

Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida qarilik alomatlari ko'proq o'rin egallay boradi, uning boshlanish nuqqasi 45-50 yoshlardir. Lekin odamlarning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, bu chegara turlicha, masalan, bu bir kishida 60 Yoshda, boshqa birida esa 70 Yoshda bo'lishi mumkin. SHu sababli Yosh davrining chegaralari fakli shartli belgilanadi. Bu omil odamlar yashayotgan oila muhitiga, tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitga, jug'rofiy iqlim va hokazolarga ham bog'liqdir. Mazkur Yosh davrining o'zgaruvchanligini insonning biologik, ijtimoiy va tarbiyaviy omillari (irsiy alomat, ijtimoiy muhit, uzluksiz tarbiyaviy ta'sir) belgilaydi.

YU.N.Kulyutkin bir xil Yosh davridagi odamlarda har xil jarayonlar, holatlar, xossalar, xususiyatlarning o'sishi, o'zgarishi baravar emas, balki ularning birovda oldin xotira, keyin tafakkur, boshqa birovda, aksincha, rivojlanishini, bir psixik jarayonning zaiflashuvi, ikkinchisining jadal sur'at bilan o'stirishini uqgiradi.

Shaxsning o'z ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqchrishga intilishi faoliyatning barcha turlarida ma'naviy va ruhiy jihatdan o'zini anglashini yanada takomillashtiradi. Etuklik davridagi erkak va ayollarning o'zligini anglashdagi "Men" uch xil ko'rinishda ifodalanadi: "Men" ko'pincha "Men - obraz" shaklida o'zi tomonidan

talqin qilinadi. SHaxsning "Men - obrazi": 1) retrospektiv "Men"dan iborat bo'lib, o'tmishdagi o'zligini aks ettiradi; 2) aktual "Men" sifatida tasavvur etilib, o'zining hozirgi davrini ifodalaydi; 3) ideal "Men" obrazi esa yaqin kelajakda o'zining qanday tasavvur qilish tuyg'usi bilan bog'liq holda yaratiladi. Shuning uchun o'z imkoniyatlarini hayotda to'la safarbar qilish istagi ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida o'zining o'tmish obrazini hozirgisi bilan solishtirib, shaxsiy ideal modelini vujudga keltiradi, shaxs mazkur modelga asoslanib, turmush rejalarini, xatti-harakat maqsadini, usul va vositalarini tanlay boshlaydi. Insonning o'tmishidan hozirgi kunga, hozirgi kundan kelajakka intilishi o'zini anglashning bosh mezonini hisoblanadi. O'zligini anglashning boshqa mezonlari ham mavjud bo'lib, ular o'zini o'zi baholash, nazorat qilish, tekshirish, qo'lga olish, o'ziga buyruq berish kabilarda aks etadi. O'zini anglash ko'pincha, o'ziga boshqa kishilar: a) yoshi ulug' odamlar; b) tengdoshlari; v) o'zidan kichik odamlar nuqtai nazaridan qarashda ko'rinadi.

Mazkur yosh davridagi odamlarning ko'rish maydonini o'rgangan L.N.Kuleshova va M.D.Aleksandrova 36-50 yoshli erkaklarda ko'rish chegarasi quyidagicha ekanini aniqlaganlar: normadan ortiq 4 foiz, normada 53 foiz, qolganlari normadan kam. YU.N.Kulyutkin 36-40 yoshli sinalluvchilarda diqqat, xotira, tafakkurning 0-130 gacha shkalada 94,8; 93,7; 99,0 birliklarga ega ekanligini isbotlab berdi. B.G.Ananev esa mazkur Yoshdagilarda shaklni idrok qilishni binokulyar va monokulyar yo'llarida muayyan darajada tafovutlar yuzaga kelishini aytadi.

Qator olimlar (Klapared, Mayls, Bellis, Filip) mazkur Yoshdagilarning tovush va yorug'likdan ta'sirlanish vaqti o'zgarishini o'rganganlar. Olingan ma'lumotlar amaliy ahamiyatga ega bo'lib, o'z qimmatini hozirgacha saqlab kelmokda. Fulds, Raven, Pako kabi tadqiqotchilar intellektning mantiqiy qobiliyatini tekshirib, 30 yoshda 96, 40 yoshda 87, 50 yoshda 80, 60 yoshda esa 75 foiz bo'lishini aniqlaganlar. Ularning ijtimoiy faoliyatga kirish xususiyatini faollik nuqtai nazaridan o'rgangan V.Shevchuk 35 yoshdagi odamlar- ning 6,2 foizi bu faoliyatda qatnashish istagini bildirsa, 40 yoshda 2,2 foizi qatnashishni xohlaydi, 2,8 foizi esa undan chiqishga qaror qiladi. Bu holat shu tarzda davom etadi.

Z.F.Esareva oliy maktab o'qituvchilarining ijodiy faoliyati xususiyatlarini o'rganib, doktorlik ishlarini yoqlashni matematiklar 33, psixologlar 46, filologlar 46, tarixchilar 47, fiziklar 37, biologlar 40 Yoshda amalga oshirishini aniqlagan.

Umuman, etuklik davrining ikkinchi bosqichiga mansub kishilar bir tomondan, bugun imkoniyatini mehnat va ijtimoiy faoliyatlarga bag'ishlagani bilan, ikkinchi tomondan, ijtimoiy faolliklari susayib borishi bilan farqlanadi. Chunki insonning keksayishi ham quvonchli, ham o'kinchli damlarga, kechinmalarga, his-tuyg'ularga seroblga bilan boshqa yosh davridaga odamlardan ajralib turadi. Xotirjam dam olish istagi bilan ijtimoiy faoliyatdan uzoqlashish tuyg'usi o'rtasida inqiroz vujudga keladi. Qanday qarorga kelish, ya'ni mehnat jamoasi bilan alokdni uzmaslik yoki muglaqo ijtimoiy faoliyatdan chetlashish muayyan holatlardagi motivlar kurashiga bog'liqdir.

Hozirgi zamon kishilarining o'rtacha umr ko'rishi XX asr boshlaridashga nisbatan kdriyb bir yarim - ikki marta uzayganlish, etuklik davridagi erkak va ayollarning jismoniy baquvvatligi, ma'naviyati va ruhiyati tetikligi ijtimoiy faollikni susaytirish haqida so'z bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatmokda. Demak, ularning ishchanliga, aqliy qobiliyati, kasbiy mahorati, turmush tajribasi, onshning yuksakligi, ma'naviyatining boylish, ruhiyatining soflish yangi zafar, mehnat kuvonchlari sari dadil qadam tashlashga to'la kafolat beradi.

Gerontopsixologiya haqida umumiy tushuncha

Psixologiya fanining tarkibiy qismi ekanini ilmiy jihatdan S.Xoll asoslagan bo'lsa-da, lekin bu yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida Mark Tulliy Sitseron ("Katta Katon yoki keksayish haqida" asarida), I.I.Mechnikov ("Optimizm etyudlari" kitobida), O'rta Osiyo allomalari donolik, donishmandlik haqidagi durdonalarida falsafiy fikr va muyaohazalarni bildirganlar. Amerikalik psixolog S.Xoll (1846–1924) "Keksayish" monografiyasida amaliy va metodologak ahamiyatga molik qator g'oyalarni ilgari surgan. O'sha asar keng ilm ahli ichiga tez yoyilishiga qaramay, uning izdoshlari birdaniga ko'paymadi.

Yigirmanchi asrning 30-yillaridan boshlab keksalik davriga oid tibbiy-bioloshktadqiqotlarning ko'payishi, Shuningdek, inson kamolotiga shaxs sifatida yondashishning paydo bo'lishi psixogerontologiyaningrivojlanishiga birmuncha ta'sir ko'rsatdi. Ana shu tariqa keksayishga tibbiy, ijtimoiy jihatdan yondashish bilan bir qatorda psixologik jabha jihatidan yondashish ham vujudga keldi va psixogerontologiyaning tadqiqot sohasi kengayib bordi, shu soha bo'yicha ingliz tilida maxsus jurnallar chiqa boshladi. Ilmiy izlanishlarning aksariyati keksayish davridagi odamlar shaxsining xususiyatlari, diqqati, xotirasi, tafakkuri, aql-zakovatiga bag'ishlangan bo'lib, boshqa psixik holatlar, jarayonlar juda kam tadqiq qilingan. Hozir keksayish psixologiyasi ham gerontologiyaga, ham ongogenez psixsshogiyasi sohasiga taalluqli degan ikki xil ilmiy nazariya mavjud, vaholanki, ular o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini doimo ilmiy axborot va ma'lumotlar bilan boyitib turadi.

Psixogerontologiya fanida gerontologiya, involyusiya, geriatriya, gerogigiena, geteroxronlik kabi ilmiy tushunchalar mavjud. Gerontologiya – grekcha so'z bo'lib, keksayishning, keksalikning kelib chiqishi demakdir. Geriatriya so'zi keksaygan inson shaxsini davolashni bildiradi. Involyusiya tushunchasi evolyusiyaning teskarisi bo'lib, o'sishdan orqaga qaytishni ifodalaydi. Gerogigiena – keksaygan odamning salomatligini saqlash va mustahkamlash sohasidir. Gerogigiena keksa odamlarda asab, ruhiy kasalliklarning oldini olish uchun xizmat qiladi. Geteroxronlik bir xil Yoshdagi odamlarda ruhiy jarayonlarning turlicha (har xil vaqt va muddatda) namoyon bo'lishidir.

Psixogerontologiya fanida gerontogeneznining evolyusion omillari qatoriga I.V.Davidovskiy nasliy, ekologik, biologik, ijtimoiy alomatlarni kiritadi. D.Bromley insonning kidirish sikli uchta bosqichdan iborat bo'lishini ta'kidlaydi: 1) "ishdan, xizmatdan uzoqlashish" (iste'fo) – 66-70 Yosh; 2) keksalik (70 va undan katta Yosh), 3) munkillagan keksalik (hasta keksalik va o'lim) – maksimum 110 Yosh. SHu bilan birga (keksayishning qonuniyatlari ham kashf

qilingan, ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) geteroxronlik (har xil vaqglilik) qonuni; 2) o'ziga xoslik qonuni; 3) xilma-xillik qonuni.

I.V.Davidovskiy "Keksayish nima?" nomli asarida ta'kidlaganidek, inson 50–60 Yoshga to'lganda yoki undan oshgan chog'ida etuklikning kechikkan davriga kirib keladi. SHu Yoshdagi odamlarning o'limini XVIII asrdagi tengdoshlari bilan taqqoslansa, ularning yashash va mehnat qilish imkoniyati 75 Yoshgacha uzayishi mumkin. Chunki hozirgi kunda nafaqani belgilash haqiqiy bioloshk qarish Yoshidan 15–20 yil ilgarilab ketgan. Bu hol aqliy mehnat bilan shug'ullangan ziyoli odamlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. I.V.Davidovskiyning fikricha, uzoq umr ko'ruvchilar asosan ozshn, faol, harakatchan odamlar bo'lib, havodan erkin nafas olishni juda yoqgiradilar, organizm faoliyatiga daxldor tinka quritar kasalliklardan holi bo'ladilar.

Tadqiqotchi P.P.Lazerev 1928 yilda umr o'tishi bilan ko'ruv apparati markaziy etnologiyasining xiralashuvini aytgan edi. Keyinchalik, 1967 yilda amerikalik psixolog Gregori bu fikrni tajribadan o'tkazdi va inson keksayishi bilan retseptor apparatining optik funksiyasi zaiflashadi, ko'ruv sezgasi va idrokini xiralashtiradi, dedi. Ko'zningranchi sezishi Yoshi ulgayishi bilan o'zgarib boradi, hatgo, rangni ajratish qobiliyati sezilarli darajada pasayadi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, rang ajratish, spektr nurlarining yoyilishi Ibn Sino tomonidan tushuntirib berilgan, fan olamida esa bu kashfiyot Gel'mgolsga qiyos beriladi. Ko'rishning pasayishi geteroxron xususiyat kasb etib, spektrning qisqa va to'kis qismida (ko'k va qizil rangda) aniqroq aks etadi.

Psixogerontologik nuqqai nazardan sezish vaqqini tad qilgan E.N.Sokolov, E.I.Boyko, A.R.Luriya sezish vaqti Yosh davrining informatsion stimul funksiyasidan boshqa narsa emas, deya xulosa chiqaradilar. Ular sezish vaqqining egri chiziqli ko'rsatkichlarini sxema tarzida ishlab chiqib, keksalik davriga xos ikkita xususiyatni chuqur tahlil qildilar. Xuddi shunga o'xshash ma'lumotlar D.Birron, D.Botvinnik tajribalarida ham olingan.

Psixogerontologiyada keksa erkak va ayollarning psixologak xususiyatlarini o'rganishda ko'proq test (sinov) dan foydalaniladi. Testlar o'z maqsadi, mohiyati hamda tizimiga binoan bir nechta

ko'rinishga ega: 1) maqsadga yo'naltirilgan, bilim hajmini aniqlovchi standart testlar – imtihon – sinov varaqasi; 2) insonning aql-zakovatini o'lchashga moslashtirilgan aql testlari; 3) inson shaxsining fazilatlarini tekshirishga mo'ljallangan testlar; 4) inson iste'dodi, iqqidori hamda qobiliyatining darajasini aniqlashga qaratilgan testlar.

Keksayish davrida odamlar psixologiyasini o'rganish testlar yordamida amalga oshirilishi sinaluvchilarda irodaviy kuch-quvvat sarflash, aqliy zo'riqish, asabiy tanglik holatlarini kamaytirish uchun xizmat qiladi, tajribada vaqgdan tejamli foydalanish imkoniyatini yaratadi. SHu bilan birta testlar kishilarda (rang-barangligi uchun) qiziqish, tabiiy mayl, shug'ullanish his-tuyg'usini uyg'otadi. Testlar bilan ishlashda vaqg cheklanganligi sababli ayrim nuqsonlarga yul qo'yiladi, lekin ularni aynan o'sha sinaluvchilarda muayyan vaqg o'tgandan keyin takror o'tkazilsa, kamchiliklar barham topishi mumkin. Keksalar psixologiyasini tadqiq qilishga oid tajribalarda psixogerontologiyaaning ayrim usullaridan keng foydalanilmokda.

Biologik keksayish

Nafaqa yoshiga to'lgan kishilarning ishini davom etgirish istash va ulardan foydalanish ehtiyoji tibbiyot va ruhiyat ilmi oldiga bir qancha talablar qo'yadi. Shularning so'nggi qismini tadqiq qilish bevosita psixologlarning zimmasida bo'lib, Yosh ulg'ayib borishiga qarab fiziologik funksiyalarning o'zgarishi psixometriya ma'lumotlariga tayanib muayyan usulda o'rganilishi lozim. Bu usulda bir qancha elat, jamoa hududning xuddi shu Yoshdagi aholisi bilan solishtiriladi. Tadqiqotning bu usuli ayrim ruhiy jarayonlarning Yosh dinamikasini aniqlashga xizmat qiladi.

Asab sistemasining qarishi V.D.Mixaylova-Lukasheva, M.M.Aleksandrovskeya kabi olimlarning fiziologak va gistologak tadqiqotlarida keksalarning asab sistemasi, bosh miya tuzilishi o'zgarishi o'rganilgan bo'lib, bu hol makroskopiya va mikroskopiya ma'lumotlari asosida ifodalangan.

Sensor-perseptiv funksiyalarning qariish. Ko'rish funksiyasining Yosh davri dinamikasiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar mavjud bo'lib, amerikalik psixolog Kruk tadqiqotining ma'lumotlariga qaraganda, agar vaqg hech bir cheklanmasa, ko'ruv stimullarini idrok qilish 20–50 Yoshli odamlarda bir tekis, aniq va to'g'ri amalga oshishi mumkin. Mabodo vaqg cheklangan bo'lsa, idrok qilinayotgan jism

qisqa vaqg namoyish qilinsa, qo'zg'atuvchining kuchi o'zgarib tursa, Yoshlar bilan kattalar o'rtasida keskin farq vujudga keladi. Oddiy turmushda bu hol jismlarga uzoq muddat termulish imkoniyati va sun'iy yorug'liqdan foydalanish ko'ruv idroki pasayishining oldini oladi va muvaqqat uzilishni barham toptiradi. L.E.Birron va L.Botvinnik quyidagicha xulosa chiqardilar: sensor axborotni qayta ishlash va stimullarni baholash uchun keksa kishilarga ko'p vaqg kerak. Ko'rish pasayishining ikkita sababi bo'lib, biri ko'z gavharining torayishi, ikkinchisi ko'z akkomodatsiyasining yomonlashuvidir.

S.Pakoning fikricha, idrok qilinayotgan ob'ekt va uning stimullari qanchalik murakkablashib borsa, tajribada Yosh davrining farqlari shunchalik ortib boradi.

Bir guruh psixologlarning uqdirishicha, idrok funksiyasidagi Yosh davriga bog'liq pasayishning asosiy sabablaridan biri miya po'stining gnostik zonasidagi neyronlar miqdorining kama-yishidir. Ko'pgina olimlarning fikricha, inson Yoshining ulg'ayishi bilan eshitishning zaiflashuvi mo'tadil holat hisoblanib, organizmning biologik qarishi bilan uzviy bog'liq ravishda kechadi. Ishlab chiqarishdaga kuchli shovqin odamning eshitish qobiliyatini yomonlashtiradi. Eshitish uquvini yuqotish erkaklarda ayollarga qaraganda kup uchraydi.

Ta'm bilish sezgisida ham Yosh ulg'ayishi va keksalik tufayli ayrim o'zgarishlar vujudga keladi.

Hid sezgirligining o'zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtlikning boshlanishidir. Bundan tashqari, hid bilish sezshrligi kamayishining sabablari havoning ifloslanishi, zaharli va ko'lansa hidsh moddalar bilan nafas olish, chekish, oziq-ovqatda A vitamini etishmasligidir.

Keksayganda og'riq va teri-tuyush sezgirligi ham pasayadi. Tebranish sezshrligi ham Yosh o'tgan sari yomonlashadi, orqa miyaning orqa qismlaridagi degenativ o'zgarish ana shu holatni keltirib chiqaradi.

Keksayish davridagi shaxs psixologiyasi

Keksayish davriga 61(56)-74 Yoshli erkak va ayollar kiradilar. Bu davrdagi kishilar xilma-xil xususiyatlari, shaxslararo munosabatlari bilan boshqa Yosh davrlardagilardan ajralib turadi. Mazkur Yoshdagilarni shartli ravishda ikkita katta guruhga ajratish mumkin: a) mutlaqo iste'foga chiqqan, ijtimoiy faol bo'lmagan erkak va ayollar; b)

nafaqaxo‘r erkak va ayollar, lekin ijtimoiy hayotning u yoki bu jabhalarida faoliyat ko‘rsatayotgan keksalik alomatlari bosayotgan odamlar. Ularning his-tuyg‘ulari yashash tarziga muvofiq namoyon bo‘ladi. Ularning his-tuyg‘ulari vujudga kelishi jihatdan ikki xildir: 1) barqaror kayfiyat, hotirjamlik tuyg‘usiga ega bo‘lgan, o‘z qadr-qimmatini saqlayotgan, nufuz talab erkak va ayollar; b) kayfiyati barqaror, osoyishta xulq-atvorli, oila muhitining sardoriga aylangan, tabiat va jamiyat go‘zalliklaridan bahramand bo‘layotgan, ijtimoiy faoliyatdan qariyb uzoqlashgan, qarilik gashtini surayotgan kishilar. Ularning bir guruhi moddiy boylikni ma‘naviyat bilan qo‘shib olib borishga intilsalar, boshqalari to‘plangan moddiy boylik bilan qanoat

hosil qiluvchilar, qolgan umrini xotirjam, zahmat chekmay o‘tkazishga ahdu paymon qilgan erkak va ayollardan iboratdir. Mazkur Yoshda yuzaga keladigan inqiroz ham mana shu ikkala omilning mahsuli hisoblanadi.

Keksayish davrida biologik organning zaiflashuvi psixik jarayonlarning ham o‘zgarishiga olib keladi. Ruhiy keksayish alomatlari ayollarda ertaroq paydo bo‘ladi. Erkak va ayollar o‘rta- sidagi farqlar borgan sari yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi. Bu farqlar bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira, tafakkur), axloqqacha (farosatlik, hushyorlik, hozirjavoblik, topqirlik) va aql-zakovat (aql, bilim, ijtimoiy tajriba, mahorat, ijodiy faoliyat, barqaror malaka) kabi ruhiy holatlarda o‘z aksini topadi. Ayollarning zaifa deb nomlanishi ham bejiz emas, Chunki jismoniy zaifliqdan tashqari boshqa ruhiy kechinmalarda ham beqarorlik sezilib turadi (ko‘z Yoshi quvonchdan bo‘lsa – irodaning zaifligini ko‘rsatadi, g‘am-g‘ussa, o‘kinish, tug‘yon sababli bo‘lsa his-tuyg‘uni boshqarish imkoniyati yo‘qligini ko‘rsatadi). Ayollarning tabiiy azobdan (tug‘ish, bola tarbiyasi) tashqari xizmat, oila tashvishi, yumushi, mehr-muhabbatga otashligi, nozik qalbi tashqi qo‘zg‘atuv- chilarga tez javob beruvchanligi jihatdan ertaroq qarishga olib keladi (asab sistemasining buzilishi, irodaviy zo‘riqish, aqliy tanglik holatlari).

Psixologlar keksayish davridagi erkak va ayollarning ruhiy dunyosini o‘rganish bo‘yicha tadqiqot ishlari olib borganlar.

Amerikalik V.Shevchuk mazkur Yoshdagi odamlarning ijtimoiy faoliyatda qatnashishi xususiyatini tekshirib, 65 Yoshlilarning 24,1 foizi, 70 Yoshlilarning 17,4 foizi, 75 Yoshlilarning 7,7 foizi ijtimoiy faoliyatdan voz kechganligini aniqlagan. Oliy maktab muallimlarining ilmiy mahsuldorligi dinamikasini tadqiq qilgan M.D.Aleksandrova matematika, fizika, biologiya, psixologiya va boshqa sohalarning vakillari o'rtasida keksayishning birinchi bosqichida (61–66 Yoshlarda) bir oz farq mavjud bo'lsa-da, uning ikkinchi bosqichida (67–72 Yoshlarda) o'sha tafovut ham yo'qolib borishini ta'kidlavdi. L.I.Zaxarova esa keksayish davridagi erkak va ayollarning oliy nerv faoliyatini tekshirib, ularda ranglarni ko'rish maydonining chegarasi uchun quyidagilar muhim rol o'ynashini uqtiradi: 1) ko'rish yo'llari analizatori chekka qismlarining holati; 2) markaziy nerv sistemasining umumiy faolligi; 3) insonning Yoshi; 4) ko'rish analizatorining faoliyat ko'rsatish sharoiti; 5) insonning jinsi.

Amerikalik psixolog D.Veksler keksayishda aqlni o'lchash uchun 1939 yilda maxsus test ishlab chiqqan va "Katta kishilar aqlini o'lchash va baholash" nomli kitobida test o'tkazish usuliyatini batafsil bayon qilgan.

D.Veksler tavsiya qilgan formulaga binoan har qanday Yoshdagi shaxsning akdiy kamolot darajasini mazkur Yoshga munosib tarzda ishlab chiqsa bo'ladi. Buning uchun muallif aql koeffitsienti atamasidan foydalanadi:

$$AK = — \times 100$$

D.Veksler shkalasi bo'yicha AV – shaxsning aqliy ko'rsatkichini, KV (keksayish darajasi) esa kalendar Yoshini anglatib keladi.

"Veksler batareyasi" 11. ta subtestdan iborat bo'lib, ulardan 7 tasi verbal (so'zlardan tuzilgan), 4 tasi noverbal (alomatlardan iborat)dir. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha eng yuqori natijaga 15–25 Yoshlilar, boshqa ma'lumotlarga ko'ra 26–29 Yoshlilar erishadilar; keyin 40–45 dan asta-sekin pasayish boshlanadi; 60– 65 Yoshlarda bu ko'rsatkich yanada quyiga tushadi.

D.Veksler keskin o'zgaruvchan va kam o'zgaruvchan Yosh davri funksiyalariga alohida e'tibor beradi. Birinchisiga qisqd muddatli xotira, o'xshashlik, simvollar, Koss kubchalari; ikkinchisiga – lug'at boyligi, umumiy ma'lumotlilik, rasm tuzish (tartibga keltirish ma'nosida), tugallanmagan rasmlarni vdrok qilish kiradi. Mazkur variatsiyalardan foydalanib, eksperimental psixologiyaga yangi ko'rsatkich kirigishni taklif qiladi, uni deterioratsiya koeffitsienti deb ataydi (deterioratsiya – yomonlashuv, buzilish, demaqdir):

$$DK = \frac{BKX}{BK2} \times$$

bu erda BKX – barqaror ko'rsatkich, BK2 – beqaror ko'rsatkichni bildiradi.

Yosh odamlarda mazkur koeffitsient 5 foizdan oshmaydi, keksalarda esa 20 foizga yaqinlashadi. Ko'rinib turibdiki, Yosh ulg'ayishi bilan nomutanosiblik darajasi o'sib boradi.

D.Veksler testi to'g'risida har xil tanqidiy mulohazalar mavjud bo'lsa-da, lekin muallifning Yoshlarga tatbiq qilgan testi ularning aqliy tayyorgarligi darajasini, o'qishga uquvliligini bildirsa, keksalarda

u hayotiy tajribalarga asoslangan donishmandlikni anglatadi, degan fikr to'g'ridir.

MAVZU BO'YICHA TOPSHIRIQLAR

1. O'spirinlik davrida intellektual o'sish
 2. O'spirinlik davrida yoshi kattalar bilan bo'ladigan munosabatlar
 3. O'spirinlik davrida kasb tanlash masalalari
 4. Yosh davrlar inqirozlari qanday?
 5. O'spirinlik davrida psixik taraqqiyoti qanday kechadi?
 6. O'spirinlik davrida shaxs xususiyatlaridagi o'zgarishlari qanday?
 7. Matn ustiga bosib nusxa olishingiz mumkin
 8. Yetuklik davri psixologiyasi deganda nimani tushunasiz?
- Mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulotning borishi:
- 1-bosqich. Talabalarning hohishi orqali guruhlariga ajratiladi.

2-bosqich: « O‘spirinlik davri va o‘spirinlik davrida kasb tanlash. Rivojlanayotgan katta yoshlilar.» mavzularining asosiy tushunchalarini flipchartga yozadilar. Psixologiyadagi ilmiy termin so‘zlarni guruhlarda muhokama qiladi hamda ularning mazmun mohiyatini tushuntirib beradi.

3-bosqich: 1-ish:Guruhlarda «O‘spirinlik davri va o‘spirinlik davrida kasb tanlash. Rivojlanayotgan katta yoshlilar» mavzusini o‘rganish. Bunda o‘qituvchi mavzuni oldindan reja asosida mavzu yoritilib beriladi, uni interfaol usullardan foydalanib amalga oshirish mumkin. Talabalarga tarqatma materiallar beriladi. Seminar daftariga yozadilar, savollarga tayyorlanadilar. (20 daqiqa)

Guruhlar uchun topshiriqlar:

Talabalarga topshiriqlar qo‘yidagicha:

1-kichik guruh topshirig‘i: “O‘spirinlik davrining psixik xususiyatlari qanday rivojlanadi?” savoliga javob beradi. Savolga talabalar hammasi birgalikda tayyorgarlik ko‘rishi lozim. Talabalar doskaga prezentasiyalar qiladi, hammasi birgalikda doskaga chiqadi va mavzu qay darajada yoritib berilishiga ham baho oladi. (tayyorgarlik uchun 10 daqiqa)

2-kichik guruh topshirig‘i: “O‘spirinlarda sevgi hissiyotlari muammo sifatida” mavzusini yoritib berishlari kerak. Talabalar ilmiy-amaliy yondashib taqdimot qilinadi. (tayyorgarlik uchun 10 daqiqa)

3-kichik guruh topshirig‘i: “O‘spirinlik davrida akliy rivojlanishi” haqida ilmiy tushunchalar bering. Talabalar ilmiy-amaliy yondashib taqdimot qilinadi. (tayyorgarlik uchun 10 daqiqa)

4-kichik guruh topshirig‘i: “O‘spirinlik yoshida jismoniy sifatlaridagi o‘zgarishlar qanday? (qizlarda va yigitlarda) talabalar klaster usuli yordamida mavzuni yoritib berishi kerak.

4-bosqich: Guruhlar ishlarining muhokamasi. (10 daqiqa)

5-bosqich: Guruhlar ishining xulosalari. (10 daqiqa)

6-bosqich: Mustaqil bajarish uchun topshiriqlar (uyga vazifa): (10 daqiqa)

6-MAVZU. TA'LIM VA TARBIYA PSIXOLOGIYASI

6.1. Ta'lim jarayonining psixologik mazmuni, tarkibiy tuzilishi. Zamonaviy o'qitish usullarining psixologik asoslari.

6.2. Tarbiya jarayonining psixologik mohiyati, maqsad va vazifalari. Tarbiyaviy ta'sirining psixologik asoslari.

6.3. O'quv jamoasining o'quvchiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyati. «Tarbiyasi qiyin» bolalar psixologiyasi.

Tayanch iboralar: Shaxs, guruh, axloq, tarbiya, xulq-atvor motivlari, shaxsning yo'nalganligi, e'tiqod, shaxsiy namuna, o'z-o'zini tarbiyalash, tarbiya.

6.1. Ta'lim jarayonining psixologik mazmuni, tarkibiy tuzilishi. Zamonaviy o'qitish usullarining psixologik asoslari.

Insonning hayotiy tajribani bilimlar, ko'nikmalar va malakalar tariqasida o'zlashtiradigan bir necha tushunchalar mavjud. Bu o'quv faoliyati, ta'lim, o'qish va o'rganishdir.

O'quv faoliyati natijasida inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydi, yoki mavjudlarini o'zgartiradi, o'z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillashtiradigan jarayondir.

Bunday faoliyat unga atrof-muhitga moslashishga, o'zining asosiy ehtiyojlari, Shuningdek, aqliy o'sish va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi.

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi. O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon bo'luvchi uzluksiz jarayondir.

Ta'lim- u o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi o'quv faoliyatidan iborat bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatish jarayonidir, hayotiy tajribani o'qituvchidan o'quvchiga uzatishdir.

Ta'lim haqida gapirilganda o'qituvchining ta'lim jarayonidagi maxsus funksiyalariga e'tibor qaratiladi.

O'qish – ham o'quv faoliyatiga taaluqli bo'lib, lekin ko'proq bu tushuncha ishlatilganda o'quv faoliyatida o'quvchiga tegishli faoliyat nazarda tutiladi.

Bunda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan o'quvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv harakatlari nazarda tutiladi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan uch tushuncha ham o'quv faoliyati mazmuniga taaluqlidir. O'qishning natijasi haqida gapirilganda o'rganish tushunchasidan foydalaniladi.

O'rganish insoning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi. Etimologik jihatdan bu tushuncha "o'rganmoq" tushunchasidan kelib chiqqan bo'lib, individning ta'lim va o'qish natijasida o'rganishi mumkin bo'lgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi.

O'quv faoliyatini o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siriga asoslangan o'quv-bilish jarayoni sifatida turli tomondan tavsiflaganda, biz to'rt tushunchadan ham foydalanamiz, o'qituvchi va o'quvchi ta'sirining qaysi jihati nazarda tutilayotganligiga bog'liq ravishda biriga urg'u beramiz. Dastlab o'rganish haqidagi masalasiga to'xtalamiz.

Rivojlanish bilan bog'liq barcha narsani o'rganish deb aytish mumkin emasligini ta'kidlash joiz. Masalan, unga organizmning biologik jihatdan etilish jarayonlarini kiritish

mumkin emas. Chunki organizmning biologik jihatdan etilishi ta'lim va o'rganishga bog'liq emas. Lekin o'rganish deb ataladigan barcha jarayonlar etilishga umuman bog'liq emas deb bo'lmaydi. Bu barcha olimlar tomonidan tan olingan. Lekin rivojlanish qay darajada etilish bilan bog'liqligini aniqlash muhim. O'rganish doimo ma'lum darajada organizmning biologik etilishiga tayanadi. Masalan, bolaga bosh miyadagi nutq uchun javob beradigan bo'limlar etilmaguncha gapirishni o'rgatib bo'lmaydi. Bu ikki jarayon o'rtasida teskari aloqa ham mavjud: ta'lim va o'qish organizmning etilishiga ham ma'lum ma'noda ta'sir ko'rsatadi.

Insonda bir necha o'rganish turlari mavjud. Ulardan birinchisi markaziy nerv sistemasi rivojlangan hayvonlarda ham mavjud.

Bu – imprinting mexanizmi bo'yicha o'rganish, ya'ni tez, avtomatik ravishda o'rganishdir. Masalan, o'rdakchalar tug'ilishi bilan ona o'rdakning yurishini ko'rib orqasidan ergashib yura boshlaydi. Chaqaloqlarda so'rish reflekslari mavjud bo'ladi. I.P.Pavlov davridan beri xulq-atvorning bunday shakllari shartsiz reflekslar deb atalgan, ularni ko'proq "instinkt" deb atash to'g'riroq bo'lur edi.

O'rganishning ikkinchi turi - shartli reflektor o'rganishdir. Bu bo'yicha ham tadqiqotlarni dastlab I.P.Pavlov olib borgan. O'rganishning bu turi dastlabki neytral qo'zg'atuvchiga shartli reaksiyalar sifatida xulq-atvorning yangi shakllari vujudga kelishini nazarda tutadi. Organizmning shartli reflektor reaksiyalarini tug'diradigan stimullar qabul qilinishi lozim. Masalan, "limon" so'zini aytishimiz bilan ko'z oldimizga sariq rangli, nordon ta'mli meva keladi.

O'rganishning uchinchi turi operant o'rganishdir. Bunday o'rganish turida bilim, ko'nikma va malakalar sinab ko'rish va xato qilish metodi orqali o'rganiladi. Individduch keladigan vaziyatlar unda turli instinktiv, shartsiz, shartli reaksiyalarni vujudga keltiradi. Organizm ketma-ket amalda masalani echish uchun har birini sinab ko'radi va bunda avtomatik ravishda erishilgan natijani baholaydi. Eng yaxshi natijaga olib kelgan reaksiya, vujudga kelgan vaziyatda organizmning qulay moslashishini ta'minlagani boshqalaridan ajralib chiqadi va tajribada mustahkamlanadi. Mana shu sinab ko'rish va xato qilish metodi bilan o'rganishdir.

Yuqorida tavsiflangan o'rganish turlari hayvonlarda ham, insonlarda ham uchraydi. Lekin insonlarda o'rganishning maxsus, oliy turlari mavjud.

Bu birinchidan, boshqa odamlar xulq-atvorini to'g'ridan-to'g'ri kuzatish orqali o'rganish bo'lib, unda inson kuzatilayotgan xulq-atvor shakllarini o'zlashtiradi. Bu vikar o'rganish deb ataladi.

Ikkinchi verbal o'rganish, ya'ni insonning yangi tajribani til orqali o'zlashtirishidir. Bunday o'rganish natijasida inson nutqni egallagan boshqa odamlarga, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatishi mumkin.

O'rganish va ta'lim orasidagi ikki muhim qo'shimcha farqlarni ta'kidlab o'tamiz. Ta'lim o'rganishdan farqli ravishda rejali va ongli boshqariladigan tashkiliy jarayondir. O'rganish esa stixiyali ravishda ro'y beradi. O'qish o'quv faoliyatining tarkibiy qismi sifatida, o'quvchilarning ishi bilan bog'liq ravishda tashkiliy jarayon sifatida

namoyon bo'ladi. Birinchi holda o'qish ta'limning bir tomoni hisoblanadi, ikkinchi holda ijtimoiylashuvning natijasidir. O'rganish har qanday faoliyatning natijasi bo'lishi mumkin, ta'lim va o'qish tushunchalari esa maxsus o'quv faoliyati bilan bog'liqdir.

Agar faoliyatning asosiy motivi sifatida bilishga qiziqish yoki individning psixologik taraqqiyoti nazarda tutilsa, o'quv faoliyati haqida gapiriladi. Agar motiv individning u yoki bu ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lsa, „o'rganish“ tushunchasidan foydalaniladi. Bunday yo'l-yo'lakay o'rganishga misol sifatida ma'lumotlarni ixtiyorsiz ravishda eslab qolish, o'quv maqsadlarini ko'zda tutmagan harakatlarni misol keltirishimiz mumkin. Ta'lim va o'qish – har doim ongli jarayonlardir, o'rganish esa ongsiz darajada ham ro'y berishi mumkin. Ta'lim, o'qish va o'rganish orasidagi yana bir farq ma'lumotlarni o'zlashtirishga tayyorlik turli Yosh davrlarida namoyon bo'ladi. O'rganishning elementar turlari – imprinting, shartli reflektor va operant turlariga – bola tug'ilishi bilanoq amalda tayyor bo'ladi. O'qish bilim, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun ongli, maqsadga yo'naltirilgan qobiliyat sifatida bolada 4-5 Yoshligida namoyon bo'ladi, mustaqil o'qishga tayyorlik maktabning birinchi sinflarida, 7-8 Yosh atrofida vujudga keladi.

O'rganish jarayoni faoliyat sifatida quyidagi o'quv-intellektual mexanizmlar hisobiga amalga oshadi:

1. Assotsiatsiyalarning shakllanishi. Bu mexanizm alohida bilimlar orasida yoki tajriba qismlari o'rtasida vaqtinchalik bog'lanishlar o'rnatish asosida yotadi.

2. Taqlid qilish. Ko'nikma va malakalar shakllanishi uchun asos bo'ladi.

3. Farqlash va umumlashtirish. Tushunchalar shakllanishi bilan bog'liq.

4. Insayt (taxmin). Inson tomonidan qandaydir yangi informatsiyani qarab chiqish, o'tmish tajribadan ma'lum narsada noma'lumni ko'rishdir. Insayt bolaning intellekti rivojlanishi uchun kognitiv baza hisoblanadi.

5. Ijod. Yangi bilim, ko'nikma va malakalarni yaratish uchun asos hisoblanadi.

O'rganishning muvaffaqiyati ko'p omillarga bog'liq, ular ichida quyidagi psixologik omillar ham muhimdir: o'quv faoliyati

motivatsiyasi, bilish jarayonlari va nutqning ixtiyoriyligi, o'quvchilarda irodaviy va boshqa shaxs hislatlari: ma'suliyat, tirishqoqlik, maqsadga intiluvchanlik, intizomlilik, onglilik, tartiblilik va boshqalarning mavjudligi. O'quv faoliyati samaradorligining psixologik omillariga hamkorlikdagi faoliyatdagi insonlar bilan o'zaro ta'sir qila olish ko'nikmasi, o'qituvchilar va sinfdoshlari bilan, intellektual rivojlanganlik va boshqalar kiradi.

Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga qaratilgandir. O'qish va o'rgatish tushunchalari o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga, o'rgatishga xizmat qiladi.

O'quv faoliyatining besh elementi mavjud:

D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarilishini asta-sekinlik bilan o'quvchining o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir.

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi.

O'quv faoliyati insonning butun xayoti davomida namoyon bo'luvchi uzluksiz jarayondir. Rus psixologi A.N.Leontev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini ta'kidlaydi, bola ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi. D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini ko'rsatib, uni moxiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon bo'lish shakliga ko'ra ijtimoiyligini ta'kidlaydi. O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo o'quvchida o'zgarish yuz beradi. Uning maxsuli turli motivlar asosida kurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita o'quvchi shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'lik bo'lishi kerak. O'quv faoliyati ta'lim, o'qish va o'rganish degan tushunchalar bilan bevosita bog'likdir. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchi hamkorligidagi o'quv faoliyati, o'qituvchini bilim, ko'nikma va malakalarini o'quvchilarga o'rgatish jarayonidir. Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, xarakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga karatilgandir.

O'qish va o'rgatish tushunchalari o'quv faoliyati bilan bog'lik bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni uzlashtirishga, o'rgatishga xizmat kiladi.

O'quv faoliyatining besh elementi mavjud:

1. O'quv motivlari
2. O'quv topshiriqlari
3. O'quv harakatlari
4. O'qituvchining nazorati
5. O'qituvchining baholashi

D.B.Elkoninning yozishicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilarbajarilishini asta-sekinlik bilan o'quvchining o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustakil bajarish uchun o'tkazilishidir.

Ta'lim jarayoni aloxida tashkil etiladigan xamda boshqariladigan faoliyat bo'lib, u o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshkaradi.

Ta'lim jarayoni besh elementdan iborat:

- 1-Ta'limning maqsadi - nima uchun o'qitish kerak?
- 2-Ta'limning mazmuni - nimaga o'qitish kerak?
- 3-Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari.
- 4-Ta'lim beruvchi
- 5-O'quvchi

Ta'lim jarayonini tashkil etish: ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffakiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashki olamning muxim axamiyatli xossalari xususidagi axborotning o'zlashtirilishi;- faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topgan usullari va jarayonlarining o'zlashtirilishiga;- maksadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash va foydalanishga bog'liq.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati:

1. Motivasiya
2. Ma'lumot usullari
3. Ma'lumotning tushunarlilik;
4. Xotira
5. Ma'lumotni qo'llash

Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi:

Birinchi tipda xatti-xarakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan

kechadi, berilayotgan material etarli darajada anglanilmaydi, ta'limoluvchi ta'limning asl moxiyatini tushunib etmaydi. Ikkinchi tipda - materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bog'lik tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi. Uchinchi tip tez, samarador va bexato xatti-xarakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishini targ'ib qiladi. Bunda o'quvchilar tomonidan ta'lim jarayonida nazariy tushunchalar tizimini o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiyan umumiy bilimlarga o'tilishni ta'minlaydi. Qator nazariyalar muammoli ta'lim bilan bog'lik bo'lib, L.V.Zankov va A.M.Matyushkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ta'limda muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgandir.

Ta'limning psixologik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir kator psixologik omillarga bog'liq bo'ladi. Avvalo o'quvchining o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtalaylik. Bu munosabat diqqatda, xis-tuyg'ularda, kizikishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo'lida namoyon bo'ladi. Ta'lim jaraeni avvalo o'quvchilar diqqatini yo'lgan solishni talab etadi. Darslarda ko'rgazmali qurollardan, texnik vositalar, EXM vositalaridan foydalanish ta'lim oluvchida ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi. Ta'lim jarayonida ta'lim beruvchining vazifasi darsda ishlash holatini yuzaga keltirishgina emas, balki o'quvchilarning darsda o'tiladigan materialni idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish xamdir. Dars jarayonida o'quvchilarning diqqati o'zgarib turadi. O'qitish jarayonida bu konuniyatlarni nazarda tutish va o'quvchilar diqqatini materialning asosiy joylariga jalb etish xamda ularni takrorlash kerak.

Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga xam bog'liq. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarga tegishli ustanovkani hosil qilishi, nimani vaktincha, nimani umrbod esda olib kolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib qolmasdan, fakat tushunib olish kifoya qilishini, nimani so'zma-so'z esda olib kolishni, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib kolish zarurligini ko'rsatib o'tishi lozim. Kuzatishlar ko'rsatadiki, bunday ko'rsatmalar berilmaganda, o'quvchilarda ko'pincha noto'g'ri tasavvurlar vujudga keladi.

O'qitishning emosionalligi ta'limning muvaffakiyatligini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emosional jarayon. Ular o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda hech kanday xis tuyg'u uyg'otmasa, uni o'quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap o'quvchilarning psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari hakida ham borishi kerak, albatta. Ulardagi kuvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali kiladi. O'quvchilar emosional ruxdagi materialni durustrok o'zlashtirib oladilar. O'tkazilgan tajribalar o'quvchilar xech kanday xis tuyg'u uyg'otmaydigan materialga karaganda, emosional ruxdagi materialni yaxshirok eslab kolishlarini ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonining emosional tomoni xakida g'amxurlik kilishi kerak. Bu muammo juda muxim axamiyatga ega. Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni

nixoyatda murakkablashib, xajmi esa g'oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffakiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirish lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mexnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Xafsala bilan bajarilgan beg'araz munozara paydo bo'ladi, baxslashiladi, befark karagan yoki undan xam beshbattar, salbiy munosabatda bo'lishgan ishga esa xech kanday xafsala bo'lmaydi.

Jamiyatimizdagi mexnat - xaqiqiy ijod, quvonch manbai. Maktab o'quvchilarida o'quv mexnatiga ijodiy munosabat uyg'otib, mexnatning xakikiy ijodga, kuvonch manbaiga aylanishiga ko'maklashish kerak.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani o'llaydilar: "Talaba-to'ldirilib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo'lgan mash'aladir". Bu fikrning tagida chuqur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yukorida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari muammoli ta'lim, kisman izlanish metod iva tadqiqot metodlaridan keng ko'llanishi kerak. Ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talabalaridan biri erkin fikrlovchi, mustakil tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yukorida aytib o'tgan metodlardan foydalanish uchkunlardan kata mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga kizikishlari g'oyat kata rol uynaydi. Ma'lumki, qizikish

o'quvchilarning emosional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir. Ma'lumki, psixologiyada qizikishning ikki turi o'quvchilarning ta'lim jarayonida aniqlanadi. Birinchisi, bevosita qizikish, ikkinchisi bilvosita kizikish. Xar bir o'kituvchi o'z o'quvchilarida o'z faniga nisbatan bilvosita kizikishni tarkib toptirishga harakat qiladi. kizikishlar orkali o'quvchilarda ta'limga aktiv munosabat namoyon bo'ladi. Psixologiyada qizikish bu - shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki xodisalarga munosabatidir. qiziqishlar shaxsning muxim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib xisoblanadi. Qizikishlar o'quvchilar hayotida katta rol uynaydi. Ular o'kuv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar motivlaridir, qizikishlar maktab o'quvchisiga fan asoslarini durustrok uzlashtirib olishlariga, akliy kobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi.

6.2. Tarbiya jarayonining psixologik mohiyati, maqsad va vazifalari. Tarbiyaviy ta'sirining psixologik asoslari.

Ta'lim jarayoni muvaffaqiyatli bo'lishi uchun o'quv faoliyati quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1. Motivatsiya, ya'ni o'qituvchi yaxshiroq o'qitishga, o'quvchi esa yaxshiroq o'qishga harakat qilishi kerak.

2. Ta'limning rivojlangan va egiluvchan tuzilishga egaligi.

3. Turli shakllarda amalga oshirilishi. O'qituvchiga o'z ijodiy pedagogik imkoniyatlarini to'liq amalga oshiradigan, o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish uchun o'z individual imkoniyatlaridan foydalanish uchun turli shakllarda amalga oshiriladi.

4. Ta'limning zamonaviy texnik vositalar yordamida bajarilishi.

YUqorida keltirilgan ta'lim va o'qishga quyilgan talablarni alohida o'quv faoliyatining o'zaro bog'liq ikki jihatidan ko'rib chiqamiz.

Ta'lim motivatsiyasi o'quvchilarning o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishiga shaxsiy qiziqishini anglatadi. O'qituvchining faqat moddiy qiziqishlarini qondirish, yoki ishsiz qolmaslik, qisqarishga tushmaslik uchungina ta'lim berishi, muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi bilan bog'liq bo'lib, bunda pedagogik faoliyatda yaxshi natijalarga erishish mumkin emas. Ta'lim mahsuldorligini oshirishdagi dastlabki vazifa uni chuqur va ko'p motivatsiyali jarayonga

aylantirishdir. O'qituvchi o'quvchilarni o'qitish jarayonida o'z hayotining asosiy mazmuni va maqsadini ko'ra boshlaganida ta'lim samarali bo'ladi.

Ta'lim va ta'lim jarayonida bolaning rivojlanishi muammosi Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fanining asosiy masalalaridan biridir.

O'qitishning emotsionalligi ta'limning muvaffaqiyatliligini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, uni o'quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap o'quvchilarning psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari haqida ham borishi kerak, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. O'quvchilar emotsional ruhdagi materialni durustroq o'zlashtirib oladilar.

O'tkazilgan tajribalar o'quvchilar hech qanday his-tuyg'u uyg'otmaydigan materialga qaraganda, emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq eslab qolishlarini ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonining emotsional tomoni haqida g'amxo'rlik qilishi kerak. Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega, Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, hajmi esa g'oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirish lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan beg'araz munozara paydo bo'ladi, bahslashiladi, befarq qaragan yoki undan ham salbiy munosabatda bo'lgan ishga esa, hech qanday hafsala bo'lmaydi. Jamiyatimizdagi mehnat - haqiqiy ijod, quvonch manbai. Maktab o'quvchilarida o'quv mehnatiga ijobiy munosabat uyg'otib, mehnatning haqiqiy ijodga, quvonch manbaiga aylanishiga ko'maklashishi kerak.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani qo'llaganlar: "Talaba - to'ldirilib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo'lgan mash'aldir". Bu fikrning tagida chuqur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yuqorida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari: muammoli ta'lim, qisman izlanish metodi va tadqiqot metodlaridan keng qo'llanishi kerak. Ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talablaridan biri erkin fikrlovchi, mustaqil tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yuqorida aytib o'tilgan metodlardan

foydalanish uchqunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish o'quvchilarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir.

Ma'lumki, psixologiyada qiziqishning ikki turi o'quvchilarning ta'lim jarayonida aniqlanadi. Birinchisi, bevosita qiziqish, ikkinchisi bilvosita qiziqish. Har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarida o'z faniga nisbatan bilvosita qiziqishni tarkib toptirishga harakat qiladi. Qiziqishlar orqali o'quvchilarda ta'limga faol munosabat namoyon bo'ladi. Psixologiyada qiziqish - bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qiziqishlar o'quvchilar hayotida katta rol o'ynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar - motivlardir. Qiziqishlar maktab o'quvchisiga fan asoslarini durustroq o'zlashtirib olishlariga, aqliy qobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O'qituvchilarning vazifasi o'quvchini dastlab qiziqtirib qolgan ishning o'zi bilan shug'ullanishga majbur qilish emas, balki undagi qiziqishlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta'sirchan qilish, qiziqishlarining markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug'ullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

O'quvchilarning muayyan maqsadni ko'zlab ish tutishida, qiyinchiliklarni enga olishida, ishdan chalg'itadigan narsalar bilan shug'ullanishdan o'zini tiya olishida, unda o'qishga ishtiyoq tarkib toptirishda namoyon bo'ladigan iroda, ta'lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadining aniqligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maqsad yo'lida ma'lum bir qarorga kelish tezligi va uni o'z vaqtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir. Ta'lim jarayonida o'quv materialiga bo'lgan diqqatning barqaror bo'lishida irodaviy zo'r berishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ta'limda iroda o'quvchida maktab va uyda o'tkaziladigan mashg'ulotlarga tayyor turishda namoyon bo'ladi. O'quv materialini o'rganish, eslab qolish va o'quvchining irodaviy zo'r berishiga bog'liq. Iroda o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida - masalani echishga, qo'yilgan savolga javob

topishga va hokazolarga intilishida namoyon bo'ladi. Ular o'quvchilarda ko'nikma, va malakalarni hosil qilishda ham tarkib topadi.

Psixologlar olib borgan tadqiqotlarda o'quvchilar tomonidan berilgan materialning o'zlashtirilishi ko'p jihatdan irodaning tarbiyalanishiga bog'liqdir. Irodaviy aktivlik ta'limning zarur shartidir. O'quv muassasasidagi ta'lim jarayonining o'zi o'quvchilardan irodani o'stirish omillaridan biridir. Bunda o'quvchilarning kundalik rejimi, o'qish va oqilona dam olishni bir-biri bilan to'g'ri almashtirib turish katta rol o'ynaydi.

Ta'lim jarayonida bilish jarayonlarini shakllantirishga alohida e'tibor berish lozim. Zero, bilish jarayonlari juda murakkab faoliyat bo'lib, unda jonli mushohadadan mavhum tafakkurga, mavhum tafakkurdan esa amaliyotga o'tiladi, ana shundan so'ng ob'ektiv haqiqat bilib olinadi. Binobarin, biz birinchi navbatda ko'rib chiqishimiz lozim bo'lgan narsa o'quv materialini idrok qilish jarayonidir. Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, idrok bu narsa va hodisalarni sezgi organlariga ta'sir etishi natijasida ularning kishi psixikasida yaxlit obrazini paydo bo'lishi bo'lib, idrok etish jarayoni ta'limda turli formalarda o'qituvchining og'zaki hikoya qilishida, suhbat o'tkazishda, ma'ruza o'qishida, kinodars, televizion parcha, sxemalar va ko'rgazmali qurollar ko'rsatish, ekskursiyalar o'tkazish, o'quvchining o'ziga darsliklar hamda boshqa ko'llanmalarni o'qitish tarzida o'tishi mumkin. SHuni alohida ta'kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o'quvchilarning Yosh xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Chunki, fazoni, vaqtni va harakatlarni idrok etishda ham Yosh xususiyatlarda turli farqlar mavjud bo'ladi.

Motiv - inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchadir. Motivatsiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni, motivlar yig'indisi bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi. Ta'lim jarayonida o'qish motivlari "nima uchun?" "nimaga?", "kanday maksad bilan?" kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'quv faoliyatiga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. O'quv faoliyatida o'quv motivlari o'quvchilar tomonidan tanlanib, ular o'quvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Yosh

xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv motivlari turli Yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

O'quv faoliyati motivatsiyasining manbalari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

1. Ichki manbalar. Ular insoniy tug'ma yoki orttirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimi tug'ma axborotga bo'lgan ehtiyojdir. Orttirilgan ehtiyojlar esa gnostik va ijtimoiy ijobiy ehtiyojlar hisoblanadi.

2. Tashqi manbalar. Ular shaxsning ijtimoiy hayot shart-sharoitlari bilan belgilanadi.

Talablar ularning birinchisi bo'lib, jamiyatning shaxsdan talab qiladigan doimiy xulq-atvorini bildiradi. Bog'cha, maktab, oila boladan juda ko'p ishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Ijtimoiy kutish har birimizdan ma'lum bilimlar, ko'nikmalar darajasini bo'lishi, zarurligini jamiyat kutishini bildiradi. Masalan, bir Yoshli bola yurishi kerak, 7 Yoshdan u o'qishi kerak, 15 Yoshdan u kasb tanlashi kerak deb hisoblaymiz. Imkoniyatlar - shaxs faoliyatini belgilovchi ob'ektiv shart-sharoitlardir, Masalan, boy kutubxona bolani ko'p kitob o'qishga undaydi.

3. SHaxsiy manbalar: bu shaxsning qadriyatlari tizimi ustanovkalari, g'oyalaridir. Bu manbalar har bir shaxs faoliyatida u yoki bu darajada mavjud. Ularning barchasi faoliyatning kechishiga ta'sir etib ta'lim jarayonining motivatsiyasini tashkil etadi.

V.A.Krutetskiy o'spirinlarda uchraydigan motivlarning quyidagilarini alohida ifodalaydi:

- a) Biror o'quv faniga qiziqish;
- b) Vatanga foyda keltirish istagi;
- v) SHaxsiy qobiliyatini ro'kach qilish;
- g) Oilaviy an'analarga rioya qilish;
- d) Do'st-birodarlarga ergashish;
- e) MODDIY Ta'minlash va hokazolar.

Respublikamizda professor M.G.Davletshin rahbarligida o'tkazilgan F.I.Haydarov tadqiqotida qishloq maktabi o'quvchilarining o'qish motivlari, N.S.Jo'raev tadqiqotida kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarda o'qish motivlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'rganildi. Ushbu tadqiqotda kichik maktab Yoshidagi o'quvchilarda o'quv motivlarini psixologik o'yinlar yordamida

shakllantirishga mahalliy sharoitda ilk bor kompleks yondashildi. O'quv jarayonida foydalanilgan psixologik o'yinlar o'quvchilarning o'qishga ijodiy yondashuviga, psixik taraqqiyotiga va psixik jarayonlariga ta'sir etishi mumkinligi ko'rsatib berildi. SHu bilan birga baho olishga yo'nalganlik motivlari tashqi motivlar sirasiga kirsada, ichki motivlarni muayyan darajada rivoj topishiga ko'mak berishi ko'rsatib berildi. Ta'lim jarayonining natijasi o'zlashtirish, ichki va tashqi faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda o'zgartirishdir. Ta'lim bir odamning boshqasiga bilim va ko'nikmalar berishidir. Bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonining natijasidir. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni muammosi P.YA.Galperin va N. F. Talizina tomonidan o'rganilgan. Ular aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar. Mualliflar aqliy xatti-harakatlarni moddiy holda tashki nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo'lishini izohlab berdilar. Akliy xatti-harakatlarning birinchi bosqichi rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o'z ifodasini topadi. Aqliy xatti-harakatlarning ikkinchi bosqichi ko'rgazmalardan olgan tasavvurlari to'g'risida o'quvchilarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir. Uchinchi bosqich esa, sub'ekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, xususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'quvchilarga taklif etiladigan axborotlar aql bovar qilmaydigan darajada tezlik bilan ko'payib bormoqda. Shuningdek, ularning juda tez eskirib qolib, yangilashni taqozo etishi ham o'z-o'zidan ma'lum bo'lmoqda. To'rtinchi bosqichda bajarilgan xatti-harakatlar ichki rejada ovoz chiqarilmay bajariladi. Beshinchi bosqichda esa faoliyatni fikran bajarishga o'tiladi. Bundan ravshan ko'rinib turibdiki, materialni asosan yodlab olish va xotirada saqlab qolishga asoslanadigan ta'lim hozirgi talablarga qisman javob bermoqda. O'quvchilarga hamisha yangilanib turadigan axborotni mustaqil ravishda o'zlashtirib borishga va o'qishni bitirib ketganidan keyin, kishiga jadal sur'atlar bilan o'sib borayotgan fan-texnika taraqqiyotidan orqada qolib ketmaslik imkoniyatini beradigan qobiliyatlar taraqqiyotini beruvchi tafakkur sifatlarini tarkib toptirish muammosi birinchi o'ringa chiqib bormoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega o'quvchilar uchun ta'limning yagona qulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas. Ammo o'zlashtirishning

samaradorligini oshirishda muammoli ta'lim, noan'anaviy ta'lim usullarini qo'llash muhim ahamiyatga egadir.

Ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq:

Zamonaviy o'qitish usullarining psixologik asoslari

Ta'lim oluvchilarning ta'lim faoliyatiga ko'ra ta'limning quyidagacha metodlari ajratiladi:

Tushuntiruv-ko'rsatmalilik metodi - bu metod reproduktiv metod bo'lib, unda faoliyat o'qituvchi tomonidan olib boriladi, o'quvchilar ta'lim jarayonida bilim oladilar, tanishadilar.

Bu metod juda keng tarqalgan metodlardan biri bo'lib, uning takomillashtirilgan usullari mavjud, bu - dasturlashtirilgan ta'limdir.

Reproduktiv metodda o'quvchi faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchiga

berilayotgan bilimni qayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi.

Muammoli ta'lim metodi - o'qituvchi tomonidan tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali o'quvchi bilim va malakalarini shakllantiradi. Ushbu metodni takomillashtirish yo'llaridan biri, ishchan o'yinlarni tashkil etishdan iboratdir.

Qisman izlanish metodi - o'qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo'lib, u produktiv xarakterga ega, bunda o'quvchi ijod qiladi.

Tadqiqot metodi - o'qituvchi yordamisiz tashkil etiladigan ta'lim metodi bo'lib, u o'quvchining mustaqil izlanishi, fikrlashiva bilimlar transformatsiyasini talab etadi.

Ta'lim jarayoni tashkil etishning o'ziga xos metodlaridan biri ishchan o'yinlardir. Ishchan o'yinlar munosabatlar tizimini modellashtirish, faoliyat xarakteristikasini tashkil etishga yordam beradi.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish ta'kidlanadi. Pedagogik texnologiya - bu ta'lim jarayoniga sistemali yondashuv bo'lib, unda ta'lim jarayonini tashkil etishda texnika va inson imkoniyatlari hisobga olinadi va ularning o'zaro munosabati ta'limning optimal formalari yaratilishiga zamin bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarni quyidagi tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin;

- Ta'lim-tarbiya ishtirokchilari shaxsiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar;

- Hamkorlik faoliyati a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;

- Ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, mohiyati, amalga oshirish vositalari;

- Ta'lim jarayonini differentsiatsiyalashtirish;

- Ijodiylik.

- Ta'lim texnologiyasi insoniylik tamoyillariga tayanadi. Psixologiyada bu yo'nalishning o'ziga xosligi talabaning individualligiga alohida e'tibor berish orqali namoyon bo'ladi.

- Ta'lim texnologiyalarini loyihalashtirishda quyidagi asosiy qonseptual yondashuvlarga e'tibor berish kerak:

- Ta'limning shaxsga yo'naltirilganligi. O'z mohiyatiga ko'ra bu yo'nalish ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilarning to'laqonli rivojlanishini ko'zda tutadi. Bu esa Davlat ta'lim standarti talablariga rioya qilgan holda o'quvchining intellektual rivojlanishi darajasiga yo'naltirilib qolmay, uning ruhiy-kasbiy va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishni ham anglatadi.

- Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam qilishi zarur: jarayonning mantiqiyliги, undagi qismlarning o'zaro aloqadorligi, yaxlitligi.

- Amaliy yondashuv. SHaxsda ish yuritish xususiyatlarini shakllantirishga ta'lim jarayonini yo'naltirish; o'quvchi faoliyatini faollashtirish va intensivlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha layoqati va imkoniyatlarini, sinchkovligi va tashabbuskorligini ishga solishni shart qilib qo'yadi.

- Dialogik yondashuv. Ta'lim jarayonidagi ishtirokchi sub'ektlarning psixologik birligi va o'zaro hamkorligini yaratish zaruratini belgilaydi. Natijada esa, shaxsning ijodiy faolligi va taqdimot kuchayadi.

- Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratiya, tenglik, sub'ektlar munosabatida o'qituvchi va o'quvchining tengligi, maqsadini va faoliyat mazmunini birgalikda aniqlashni ko'zda tutadi.

- Muammoli yondashuv. Ta'lim jarayonini muammoli holatlar orqali namoyish qilish asosida o'quvchi bilan birgalikdagi hamkorlikni

faollashtirish usullaridan biridir. Bu jarayonda ilmiy bilishning ob'ektiv ziddiyatlarini aniqlash va ularni hal qilishning dialektik tafakkurni rivojlantirish va ularni amaliy faoliyatda ijodiy ravishda qo'llash ta'minlanadi.

- Axborot berishning eng yangi vosita va usullaridan foydalanish, ya'ni o'quv jarayoniga kompyuter va axborot texnologiyalarini jalb qilish.

- O'qitish usullari va texnikasi: muloqot, keys stadi, muammoli usul, o'rgatuvchi o'yinlar, "aqliy hujum", insert, "Birgalikda o'rganamiz", pinbord, ma'ruza (kirish ma'ruzasi, vizual ma'ruza, tematik, ma'ruza-qonferensiya, aniq holatlarni echish, avvaldan rejalashtirilgan xatoli, sharhlovchi, yakuniy).

- O'qitishni tashkil qilish shakllari: frontal, kollektiv, guruh, dialog, polilog va o'zaro hamkorlikka asoslangan.

- O'qitish vositalari: odatdagi o'qitish vositalari (darslik, ma'ruza matni, tayanch qonspekti, kodoskop)dan tashqari grafik organayzerlar, kompyuter va axborot texnologiyalari.

- O'zaro aloqa vositalari: nazorat natijalarining tahlili asosida o'qitishning diagnostikasi (tashhisi).

- Boshqarishning usuli va vositalari. O'quv mashg'ulotini texnologik karta ko'rinishida rejalashtirish o'quv mashg'ulotining bosqichlarini belgilab, qo'yilgan maqsadga erishishda o'quvchi va o'qituvchining hamkorlikdagi faoliyatini talabalarning auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarini aniqlab beradi.

- Monitoring va baholash. O'quv mashg'uloti va butun kurs davomida o'qitish natijalarini kuzatib borish, o'quvchi faoliyatini har bir mashg'ulot va yil davomida reyting asosida baholash.

Ma'ruza mashg'ulotini tashkil etishning shakl va xususiyatlari:

1. Kirish ma'ruzasi .

- Fan to'g'risida yaxlit tasavvur hamda ma'lum yo'nalishlar beradi.

- Pedagogik vazifasi: o'quvchini ushbu fanning vazifalari va maqsadi bilan tanishtirish, kasbiy tayyorgarlik tizimida uning o'rni va rolini belgilash, kursning qisqacha sharhini berish, fanning yutuqlari va taniqli olimlar nomlari bilan tanishtirib, kelajakdagi izlanishlarning yo'nalishini belgilash, tavsiya qilingan o'quv-uslubiy adabiyotlar

tahlilini berish, hisobot va baholashning muddatlari va shakllarini belgilash.

-2. Ma'ruza axborot.

- Ma'ruzaning odatdagi an'anaviy turi. Pedagogik vazifasi: o'quv ma'lumotlarini bayon qilish va tushuntirish.

-3. SHarhlovchi ma'ruza .

-Bayon qilinayotgan nazariy fikrlarning o'zagini, ilmiy tushunchalar va butun kurs yoki bo'limlarining qonseptual asosini tashkil etadi.

-Pedagogik vazifasi: ilmiy bilimlarni tizimlashtirishni amalga oshirish, fanlarning o'zaro aloqadorligini ochish.

-4. Muammoli ma'ruza.

-YAngi bilimlar qo'yilgan savol, masala, holatning muammoliligi orqali beriladi. Bunda o'quvchining o'qituvchi bilan birgalikdagi bilish jarayoni ilmiy izlanishga yaqinlashdi.

-Pedagogik vazifasi: yangi o'quv axborotining mazmunini ochish, muammoni qo'yish va uni echimini topishni tashkil qilish, hozirgi zamon nuqtai nazarlarini tahlil qilish.

-5. Vizual ma'ruza

- Ma'ruzaning mazkur shakli vizual materiallarni namoyish etish hamda ularga aniq va qisqa sharhlar berishga qaratilgan.

-Pedagogik vazifasi: yangi o'quv ma'lumotlarini o'qitishning texnik vositalari va audio, videotexnika yordamida berish.

-6. Ma'ruza qonferensiya

-Avvaldan qo'yilgan muammo va dokladlar tizimi (5-10 minut)dan iborat ilmiy-amaliy dars sifatida o'quv dasturi chegarasida o'tiladi. Dokladlar birgalikda muammoni har tomonlama yoritishga qaratilishi kerak. Mashg'ulot oxirida o'qituvchi mustaqil ishlar va talabalarning ma'ruzalarga yakun yasab, to'ldirib, aniqlashtirib xulosa qiladi.

-Pedagogik vazifasi: yangi o'quv ma'lumotning mazmunini yoritish.

Mustaqil tafakkurni rivojlantirish. ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

O'quvchini mustaqil ta'lim olishga o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorlash bugungi kun maktabining asosiy vazifasidir.

Ta'lim jarayonida o'quvchining mustaqil ta'lim olishini faollashtirish zarur. Mustaqil ta'lim masalasining qo'yilishi, echish, o'z-o'zini nazorat va baholashning yo'llarini o'quvchi tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarakterlanadi.

O'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun fikrlash xususiyatlarini shakllantirish zarur. Fikrlash operatsiyalari asosida dars jarayoni faollashtiriladi. Bu o'qituvchining: «Nima uchun?», «Qanday maqsadda?», «Sabablari qanday?», «Natija nima uchun shunday bo'ldi?» singari savollarning muhokamasi orqali amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilarni evristik, muammoli vaziyatlarga tortish, tanqid, gumon holatlarini muhokama qilish, ulardagi muammolarni mustaqil holda topish va ularni echish uchun o'z loyihalarini tuzish va himoya qilish o'quvchilar tafakkurining ma'nodor va unumdor bo'lishiga xizmat qiladi.

SHaxsning mustaqil fikrlash jarayonini ham nazariy, ham empirik jihatdan ijtimoiy psixologik hodisa deb qarash uchun asos bo'luvchi manbalar mavjudki, u bunda insonning ushbu qobiliyati uning muayyan kichik guruhlar muhitida egallagan ijtimoiy mavqei va undagi fenomenlar nuqtai nazaridan qarash maqsadga muvofiq. Masalaga bunday yondashuv, eng avvalo, AQSH psixologiya ilmiy maktabining ma'lum an'analarga aloqador bo'lib, bu g'oyalarning yirik namoyandalari qatoriga D. Dyui, G.Ollport, V.Kvinn, D.Ash, D.Mayers Shuningdek, shvetsar maktabining buyuk vakili J.Piaje va boshqalarni kiritish mumkin.

AQSH psixologi D. Dyui fikrlashning ijtimoiy psixologik mohiyatini fikrni shakllanish muammosiga bog'lab o'rgangan olim hisoblanadi. Uning ta'kidlashicha, tajriba bilan bilimlar fikrning manbaini tashkil qiladi. Agar shaxs muammo bilan qisman tanish bo'lsa-da, u muammoni hal qilish uchun fikr yuritishi mumkin. Agar shaxs oldida muammo tursa-yu, lekin bunday sharoitni o'z ichiga olgan tajriba bo'lmasa, bu taqdirda shaxs fikrlay olmaydi. Muallifning ta'kidlashicha, hayratlanish har qanday fanning onasidir. Qiziquvchanlik o'zining dastlabki ko'rinishida hayotiylikning mo'l-ko'lligini, tabiiy quvvatning ko'pligini ifodalaydi. "Qiziquvchanlikning yuqori bosqichi bilishga intilishning ijtimoiy qo'zg'atuvchilari ta'siri ostida rivojlanadi. "Bu nima?", "Nimaga?" kabi so'roqlar shaxs mavjudligining asosiy belgilari sifatida gavdalanadi. Insonning

“Nimaga?” so‘rog‘i ilmiy tushuntirishni talab etmaydi: uni harakatga keltiruvchi motiv - bu odamning sirli olam bilan kengroq tanishish ishtiyoqidir. O‘qituvchining vazifasi - muqaddas hayratlanish uchqunini so‘ndirmaslik, qiziquvchanlik alangasini avj oldirishdan iboratdir”. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga osonligi yoki qiyinligi bilan bir-biriga proporsional topshiriqlarni berishi maqsadga muvofiq. Agar topshiriq juda oson bo‘lsa ham tadqiqot uchun ilmiy mahsula yaratilmaydi, juda murakkab vazifa ham muammoning echimini topishga ishonchsizlik tuyg‘usini uyg‘otadi. O‘zgalar muhitida mulohaza bildirish shaxsda ishonch hissini takomillashtiradi, u o‘z navbatida mustaqil fikrlashni shakllantiradi.

Jon Dyui mustaqil fikrlashni inson taraqqiyotining genezisi bilan bog‘laganligi tufayli, barcha omillar orasida shaxsning tashqi ijtimoiy muhitga intilish odatini muhim ekanligini ta’kidlaydi. Bola tabiatan o‘zi atrofdagilar bilan uzluksiz munosabatlar o‘rnatishga moyil ekanligini namoyon etadi. U o‘zining “Biz qanday o‘ylaymiz?” (1910), “Logika” (1938), “Ta’lim tamoyillari va amaliyotiga kirish”(1889), “Jamiyat va uning muammolari” (1894) kabi qator asarlarida psixologiya har bir masalada jamiyatning ijtimoiy omillar ta’sirida rivojlanishi qonuniyatlarini yoritishga yordam berishini isbotlashga muvofiq bo‘lgan.

Xususan, muallifning tafakkur va fikrlashga oid fikrlari o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, “tafakkur” kategoriyasidan ko‘ra, “fikrlash”, “mulohaza yuritish” degan atamalarni ishlatishni afzal ko‘radi. U bu bilan “mavjud tajribani anglash va yangi qarorlar, fikrlarning mujassamlashuvi” jaryonini tushunadi. Fikrlovchi ongning ishlashi uchun, uning fikricha, uni doimo mashq qildirish, yangi odatlar bilan boyitib borishi kerak. Dyui nazariyasidagi yana bir muhim jihat, fikrlashni ijtimoiy persepsiya – persepiya maydoni bilan bog‘lay olganligidir. U ham geshtalt psixologiya vakillari fikrlarini yanada rivojlantirib, fikrlash uchun muammoli vaziyatlarni o‘z ichiga olgan, ijtimoiy munosabatlar (sotsium) maydonidagi persepsiya muhim rol o‘ynashini, bu narsa insonning mavqeini belgilashini ta’kidlaydi. Faqat oxirgi muammolar madaniyatshunoslik va ijtimoiy fanlarning predmeti ekanligini uqtiradi. Bu fikrlar ma’lum ma’noda ijtimoiy tasavvurlar qonsepsiyasi vakillari uchun metodologik turtki rolini o‘ynadi (E. Dyurkgeym, S.Moskovisi va b.q.) To‘g‘ri, u umrining oxiriga kelib,

ushbu muammoni siyosatshunoslik bilan, jamiyatda demokratiyaning barqarorlashuvi bilan uyg'unlashtirish orqali inson fikrlash tarzining ijtimoiy mohiyatini isbot qila olgan, aynan ta'lim samaradorligini shu muammoning echimi bilan bog'lashni uddalagan olimdir.

Shveysariyalik psixolog A.N.Perre- Klermonning ta'kidlashicha, bola tafakkurining rivojlanishi uning boshqa tengqurlari bilan o'zaro ta'sir o'tkazishiga bog'liq. O'qituvchi tomonidan bunday o'zaro ta'sir o'tkazishni tashkil etilish va boshqarilish o'quvchilarning bilish faoliyati mahsuldorligiga, ularda o'quv motivatsiyasining vujudga kelishiga ta'sir etadi. Muallifning fikricha, hamkorlik faoliyatini to'g'ri tashkil etishning shakllari, turli ijtimoiy qatlamlarga mansub bolalarning taraqqiyot darajasiga bog'liq. Shuning uchun qiyinchiliklarni engishda mahsuldor usul qo'llanishi joiz.

L.S.Vigotskiy o'quvchilarning mustaqil fikrlashiga alohida e'tibor bergan, ta'lim bilan taraqqiyot o'rtasida murakkab o'zaro munosabat mavjudligini ta'kidlagan olimdir. "Biz bola taraqqiyotida ikki bosqichni aniqlashimiz zarur, bu bosqichlarni bilmasdan bola taraqqiyotining borishi va unga ta'lim berish imkoniyatlari o'rtasidagi har bir holatda aniq echimni topa olmaymiz. Biz bu erda bola psixik funksiyalari taraqqiyotining - erishilgan darajasini nazarda tutyapmiz". Bu asnoda, qontekstda bola taraqqiyotining aktual zonasi nazarda tutilmoqda. L.S.Vigotskiy - taraqqiyotning yaqin zonasi tushunchasini ham kiritadi va uni quyidagicha ta'riflaydi: "o'zi mustaqil echa olmaydigan masalalarni kattalar yordamida, rahbarligida bajarish - bola taraqqiyotining yaqin zonasini tashkil qiladi. Bola bugun kattalar yordamida bajargan ishini, ertaga o'zi mustaqil bajaradi. SHunday qilib, u ta'limning muhim xususiyati - bu atrofdagilar bilan o'zaro munosabat, hamkorlik", deb hisoblagan.

S.L.Rubinshteyn va A.V.Brushlinskiylar Vigotskiyni muayyan darajada tanqid qildilar. Ularning ta'kidlashicha, L.S.Vigotskiy nazariyasida, taraqqiyotning "aktual" darajasi va "taraqqiyotning yaqin zonasi", ya'ni bolaning nimanidir mustaqil bajarish ko'nikmasi va uning "hamkorlikda bajarish" malakasi bir-biriga qarama-qarshidir. Demak, birinchi holda ikkinchisi umuman inkor etiladi. Tafakkurning ichki qonuniyatlarini tushunish uchun bir-biriga zid bo'lgan ikki yo'l etarli emas.

S.L.Rubinshteynning nazariyasiga ko'ra umumlashtirish va aqliy harakatlarning ko'chish holati o'quvchilarning aqliy taraqqiyotini belgilovchi mezon sifatida ishlatilishini nazarda tutadi. U ta'limda tafakkurning mantiqiy shakllari (tushuncha, hukmlar va xulosalar chiqarish)ning tarkib topishi va rivojlanishi to'g'risida ham nazariy, ham amaliy xususiyatga ega bo'lgan fikrlarni bildiradi. Ta'limda tafakkur operatsiyalarining ahamiyati muammosining yoritilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif ta'limda umumlashtirishning uch xil turi mavjudligini ta'kidlaydi: empirik, nazariy va deduktiv umumlashtirishlardir. S.L. Rubinshteyn mulohazasiga ko'ra, ushbu umumlashtirishlar yordamida ish tutilsa, topshiriq yo asta-sekin (empirik) yoki "birdaniga" (nazariy) hal qilinishi mumkin.

Rus psixologlari ilmiy tadqiqotlarini to'rt yo'nalishga ajratish mumkin, Chunki ularning har birida ta'lim va tafakkur tabiati mualliflarning dastlabki nazariy yondashuvlariga bog'liqligi tufayli tafakkur mustaqilligiga turlicha ahamiyat berilgan.

Birinchi yo'nalishni N.A.Menchinskaya rahbarligida amalga oshirilgan tadqiqotlar tashkil qiladi. Ular tafakkur faoliyatini uch tomondan o'rganadilar: birinchidan, tafakkur faoliyatining mahsulotlari, ya'ni o'quvchilar egallaydigan bilimlar, tushunchalar tadqiq qilinadi. Ikkinchidan, o'quvchining tafakkur jarayonlari, uchinchidan, o'quvchida shakllangan va bilimlarni egallash jarayoniga ta'sir qiladigan tafakkur faoliyatining xususiyatlari kabilar. Ushbu muammoni ishlab chiqishda o'quvchi shaxsiy fikrlash jarayonlarini boshqaruvchi va tartibga soluvchi ta'limning ob'ektigina emas, balki sub'ekti bo'lib ham ko'zga tashlanadi. Mualliflar voqelik bilan bog'liq holda o'quvchilarda tafakkur faoliyatining mahsuldor usullari yoki yo'llarini shakllantirish muammosiga alohida e'tibor berdilar. Mualliflar tafakkur bilan amaliy harakatlarning o'zaro munosabatlari turli shakllarga ega ekanligiga ahamiyat qaratadilar: N.A.Menchinskayaning ta'kidlashicha, ijodiy va oqilona fikr yuritish malakasini shakllantirishning mahsuldor usulini o'rganish uchun keng yo'l ochildi. Ma'lumki, bu muammoni D.N.Bogoyavlenskiy, E.N.Kabanova - Meller, S.F.Juykov va boshqa mualliflar tadqiq etganlar.

Ikkinchi yo'nalish P.YA.Galperin va uning shogirdlarining aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasida

ifodalangan. Bu guruh olimlarining fikricha, alohida olingan fikr psixik hodisa sifatida "...ichki aqliy rejaga o'tkazilgan, keyinchalik ichki nutqqa aylangan predmetli harakatdir".

P.YA. Galperinning ta'kidlashicha, harakatni dastlabki bajarish tafakkurning alohida aktini tashkil qiladi. Muallif orientirlashning 3 xil asosga ajratadi. I tip orientirovka harakati orientirlash asosining to'liq emasligi bilan tavsiflanadi. II tip orientirovkada to'liq orientirlash asosida harakatning tuzilishi yuzaga keladi. III tip - materialning asosiy birliklari va ularning birikuv qonunlariga orientirlash, asosan aniq ob'ektlar uchun harakatning orientirlash asosini mustaqil tuzish metodlari aniqlanadi. SHunday qilib, bu nazariyaga ko'ra, tafakkurning haqiqiy mustaqilligi orientirlash asosining har 3 tipida namoyon bo'lishi mumkin.

L.A.Rostovetskayaning eksperimental tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, "o'zi" uchun fikr va boshqalar uchun fikr" bir-biridan tubdan farq qiladi. Fikrni ob'ektivlashtirish - uni sub'ektivlashtirishga nisbatan muhim va murakkab bosqichdir.

Uchinchi yo'nalish D.B.Elqonin va V.V.Davidovlarning tadqiqotlarida kuzatiladi. V.V. Davidov o'quv dasturlarini tuzishning an'anaviy usullarini tanqid qilib, ularga kiritilgan ta'lim mazmuni va metodlari oqilona bilimning mahsulдор shakllarini emas, empirik tafakkur asoslari va qoidalarini o'quvchilariga singdirish mujassamlanganligini ta'kidlaydi. Bularga qarama-qarshi g'oya sifatida muallif "umumiy mazmundan fikran xususiylikka" tamoyili bo'yicha o'quvchilarda tafakkurning zamonaviy ilmiy-texnikaviy tipini, ya'ni ularda nazariy tafakkurni shakllantiruvchi dasturlarni tuzishni zarur deb hisoblaydi.

Muallifning maktab ta'limida nazariy tafakkurning rolini oshirishga intilishi yuqori bahoga loyiq.

To'rtinchi yo'nalish - psixologiyada keng tarqalgan ta'limot bo'lib, ijodiyot muammolarini tahlil qilishga qaratilgandir. Hozirgi davrda ijodiy jarayonning psixologik tabiati va qonuniyatlari yuzasidan juda ko'p bahslar olib borilmoqda.

Psixologiya fanida bu muammoning yagona echimi topilganicha yo'q, lekin izlanishlar ishonch hissini uyg'otmoqda. Ijodiyot insonlar uchun muayyan mahsulot olishga, jamiyat taraqqiyoti uchun foydali moddiy va ma'naviy qadriyatlar yaratishga olib keladigan faoliyat

sifatida talqin qilish g'oyasi keng tarqalgan. Lekin psixolog uchun bunday ta'rif etarli emas, Chunki bu asnoda jarayon emas, balki faoliyatning natijasi - yaratilgan mahsulotning yangiligi va o'ziga xosligi birinchi o'rinda turadi. Faoliyat jarayonini psixologik tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, natijalar yangi bo'lmaganda ham, o'ziga xos bo'lmaganda ham ijod unsurlari ishtirok etadi. Agarda o'quvchi uning uchun yangi bo'lgan topshiriqni mustaqil hal qilsa, mavjud bilimlarini qayta qursa, o'zgartirsa, darsliklar yoki boshqa bilish manbalarini o'rganishda, ob'ekt bilan o'zaro ta'sir o'tkazishda yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirsa, bunday bilish faoliyatini ijodiy deb atash mumkin. Jahon fanining gnoselogik ta'limotiga ko'ra, ijod 2 xil bo'lishi mumkin: a) ijod "boshqalar uchun kashfiyot" sifatida, b) ijod "o'zi uchun yangilik" sifatida. Birinchi holatda natija ijtimoiy ahamiyat kasb etsa, ikkinchi holatda esa - natija bunday xususiyatga ega emas.

Ijodiy jarayon - murakkab psixologik tabiatga ega ekanligi tufayli, dastlab ijod psixologiyasida san'at va adabiyot sohasida ishlaydigan kishilarning faoliyati o'rganilgan (badiiy ijod), holos. Hozirgi davrda tadqiqotchilar tomonidan yangi g'oyalarni ishlab chiqilishi mahsulati yo'sinda ta'riflanadigan ilmiy ijodiyot jarayonining qonuniyatlari, mezanizmlari, fenomenologiyasi muvaffaqiyatli o'rganilmoqda.

YA.A. Ponomarevning tadqiqotlari intuitsiya (ichki his, ichdan his qilish) mohiyatini yoritishga imkon beruvchi sub'ektiv sharoitlarni aniqlashga yordam beradi. Muallif sub'ektiv sharoitlar qatoriga muammoning mavjudligini, vazifani hal qilishga mos bo'lmagan usullarni tugatish, muammoga qiziqishni saqlagan holda echim uchun mavjud usullar yaroqsizligiga ishonish, ijodning birinchi bosqichlarida muammoning qisqartirilishi va sxemalashtirilishi kabilarni kiritadi.

SHunday qilib, YA.A. Ponomarev tadqiqotlarining ahamiyati shundan iboratki, u ichdan his qilish (intuitsiya) mexanizmini eksperimental o'rganish zarurligini va mumkinligini ko'rsatdi. Intuitsiya qonuniyatlarini bilishga asoslangan holda, o'qituvchi ta'lim jarayonida faraz vujudga keltirishi, ilhomlanishi, ijodiy vaziyatlar va psixologik holatlar yaratishi mumkin.

A.N. Lukning ta'kidlashicha, "ijodiy qobiliyatga ega bo'lish" va ijodiy fikrlash bir xil narsa emas, Chunki unda o'z qobiliyatlaridan foydalanish, ularni amalga oshirish istagi ham mavjud bo'lishi zarur. Ijodiy imkoniyatlar jamoada ijodga "muhit mavjudligiga, yangi

g'oyalar qanchalik yuqori baholanishiga, an'anaviy va urf bo'lgan tasavvurlar chegarasidan chetga chiqa olishga bog'liqdir. Maktabda ijodiy muhit faqatgina qiziquvchanlikni shakllantirish, yangicha fikrlash, bir xil bo'lmagan echimlarni topish bilangina yaratilmaydi. Yangi va o'ziga xos narsani idrok qilishga tayyorgarlikni, boshqa odamlarning ijodiy yutuqlaridan foydalanishni, amaliyotga tatbiq etishga intilishni taqozo etadi.

Turli Yoshdagi o'quvchilarda mustaqil ijodiy tafakkurni shakllantirish hamda rivojlantirishning asosiy vositalaridan biri - bu

muammoli vaziyatlarni yaratish jarayonidir. Fanda muammoli ta'limning nazariyasi va amaliyoti yaratilgan, Jumladan, V. Oqon, A.M. Matyushkin, I.YA. Lerner, M.I.Maxmutov va boshqalarning muhim tadqiqotlari muammoli ta'limga bag'ishlangandir.

A.M.Matyushkin muammoli deganda, shunday vaziyatni nazarda tutadiki, bunda sub'ektda yangilikni ochish ob'ektning noma'lum xususiyatlarini, qonuniyatlarini kashf etish ehtiyoji paydo bo'ladi. Sub'ekt bilan ob'ekt psixologik o'zaro ta'sir o'tkazish tipini aks ettiradi. Muammoli vaziyatda noma'lum holat ikkita ko'rsatkichi bilan tavsiflaydi: 1) nisbiy yangilik darajasi; 2) umumlashtirishning nisbiy ko'rsatkichi.

Muammoli vaziyatni inson sub'ektiv ravishda "qiyinchilik", "to'siq" voqelik sifatida o'z boshidan kechiradi.

A.M. Matyushkin muammoli vaziyatni 4 xil modelga ajratadi:

Xulq-atvor modeli-sub'ekt bilan uning ko'zlangan maqsadi o'rtasidagi to'siq mavjudligi tufayli u o'z oldiga qo'ygan maqsadiga bevosita erisha olmagan sharoitda vujudga keladigan tafakkurdan iboratdir. Bularga mos tarzda muammoni hal qilish to'siqni engish yoki ko'zlangan maqsadga erishishda aylanma yo'lni topishda mujassamlashadi. Bu xildagi muammoli vaziyatlarda to'siqni engishga imkon beradigan aqliy harakat usullari topilishi maqsadga muvofiqdir.

"Tushunishni talab qiladigan vaziyatlar"da inson zarur tuzilmani aniqlashga yordam beradigan ba'zi munosabatlarni topishi lozim. Bunday vaziyatlarda inson shaxsiy harakat tamoyilini

mujassamlashtiruvchi qonunni, munosabatni, xususiyatni topishi joiz. Harakatning yangi tamoyilini topish esa fikrlash predmeti “tuzilishini” tashkil qiladi.

Muammoli vaziyatning ehtimolli modeli - qo‘yilgan topshiriqni hal qilish uchun qulay harakatni tanlashni amalga oshiruvchi tafakkurni ehtimoliy jarayon sifatida tushunishdan iboratdir. Muammoli vaziyatlarning tahlil qilinayotgan tipi “ha - yo‘q” tamoyiliga asoslanib qaror qabul qilishning barcha vaziyatlarida muayyan ahamiyat kasb etadi. Tafakkur jarayonining zarurligini belgilaydigan to‘siq sifatida aqliy harakatlarning mavjudligini ifodalovchi bir-biriga qarama-qarshi usullar namoyon bo‘ladi.

Muammoli vaziyatlarning informatsion modelida esa tafakkurning asosiy akti - inson tomonidan yangi ma‘lumotlarni, bilimlarni va harakatlarni egallash hamda ularni qayta o‘zgartirish jarayonlari gavdalanadi. Bu modeldan foydalanish natijasida V.A.Krutetskiy ma‘lumotlari etishmaydigan yoki ma‘lumotlari ortiqcha masalalarni muammoli topshiriqlar sifatida ajratadi.

V.P.Palamarchukning ta‘kidlashicha, muammoli ta‘limni amaliyotga tatbiq qilishdan oldin o‘qituvchi o‘quvchiga to‘g‘ri fikrlashni, ya‘ni mustaqil fikrlash mazmuni va shaklini tushuntirishi zarur. Muallifning fikricha, ta‘lim jarayonida o‘quvchilarni fikrlashga o‘rgatish - bu ularning tabiiy xususiyatlarini hisobga olish, ular taraqqiyotining metodologik va psixologik asoslariga tayanish, o‘qishning operatsional va motivatsion jihatlarini bir davrda hisobga olgan holda o‘quv fanlari mazmunini o‘zlashtirishni ta‘minlashdan iboratdir. V.P.Palamarchuk o‘quvchilarda umumilmiy fikrlash ko‘nikmalari va malakalarini rivojlantirishning dasturini ishlab chiqadi.

So‘nggi yillarda aqlning tanqidiyligini rivojlantirish muammosi bir qator tadqiqotlarda o‘rganilmoqda. A.S.Bayramovning doktorlik dissertatsiyasi kichik maktab o‘quvchilarida tafakkur tanqidiyligi va mustaqilligini rivojlantirish muammosiga bag‘ishlangan. Muallif tafakkur tanqidiyligini muammoni hal qilishning qulay usulini topishga yo‘naltirilgan shaxs qobiliyati sifatida tushunadi. Mustaqil fikrlashdan farqli o‘laroq tafakkur tanqidiyligi, muallifning fikricha, ko‘pincha aqliy tajriba jarayonida va vazifani hal qilishning so‘nggi bosqichida, ya‘ni usullar tizimi ichidan eng to‘g‘risini, echimga aynan mos usulni tanlab olishda namoyon bo‘ladi. A.S.Bayramovning fikricha, aqlning

tanqidiyligi tevarak-atrofdagi hodisa va predmetlardagi yangi hamda original jihatlarini aniqlashda, Shuningdek, vazifani hal qilishning qulay usulini topishda muhim rol o'ynaydi. Lekin muallif tanqidiyligni "aqliy harakatlar ichida" tahlil qilganligi tufayli, "sub'ekt - sub'ekt" aloqalari yoritilmay qolgan, Shuning uchun ham tadqiqotda tanqidiylik shaxsning hislati darajasiga ko'tarilmagan.

A.I.Lipkina va L.A.Ribak aqlning tanqidiyligini faqatgina aqliy faoliyat doirasida emas, balki shaxs hislati sifatida ham o'rganadilar. Ular aqlning bu hislatini o'quvchilarning ustanovkalari va e'tiqodlari bilan bog'laydilar va uni shaxsning o'zini-o'zi anglashi doirasida tahlil qiladilar. "Sub'ektning o'ziga yo'naltirilgan tanqidiyligini odatda u yoki bu shaklda o'zini-o'zi baholashni o'z ichiga oladigan o'zini-o'zi tanqid qilish sifatida tavsiflash mumkin".

Ta'lim jarayonida kichik maktab o'quvchilarida aqlning tanqidiyligini shakllantirish muammosini o'rganishga N.A.Menchinskaya rahbarligida bajarilgan V.M.Sinelnikov-ning tadqiqoti bag'ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi - o'zgalarning fikri orqali o'zini-o'zi tanqid qilishni rivojlantirishdan iboratdir. O'zini-o'zi tanqid qilish shaxsning barqaror hislati sifatida o'quvchining oldingi tajribasida yuzaga kelgan psixologik xususiyatlari bilan ko'p jihatdan bog'liqdir.

O'zbekistonda o'tkazilgan qator izlanishlarda ham mustaqil tafakkur muammosiga asosan pedagogik psixologiya nuqtai nazaridan yondashuv mavjud.M.G.Davletshin o'quvchilarda mustaqil tafakkur rivojlanishiga katta e'tibor beradi. Uning yozishicha, "Hozirgi maktabning asosiy vazifasi ta'lim metodlarini, o'quvchilarning fikrlashini taraqqiy ettirish metodlarini takomillashtirish-dir. Maktabning vazifalari haqida gap borganda kishining hozirgi fanni, hozirgi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni tushunib olishga ancha mos tushadigan tafakkur saviyalari haqida to'xtalib o'tish mumkin. Bu talablarga tafakkurning ilmiy-nazariy (dialektik) saviyasi javob beradi".

K.Turg'unov Psixologiya terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'atida (1975) tafakkur mustaqilligini nazariy va amaliy masalalarni o'zgalarining yordamisiz hal qilishdan iborat aql sifati deb ta'riflaydi. Xuddi shu fikrlarga keyinroq E.G'oziev ham qo'shiladi.

E.G'.G'oziev O'zbekistonda tafakkur psixologiyasini keng yoritgan olimlardan biridir. Muallifning fikriga ko'ra, inson tafakkuri

o'zining mustaqilligi jihatidan mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratildi. "Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga qonkret maqsad, yangi vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi faraz qilishi, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatni tushunish kerak".

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqligi va tanqidiyligida namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda insonning o'z oldiga yangi muammo, aniq maqsad va qonkret vazifalar qo'yishini, ana shularning barchasini amalga oshirishda, nihoyasiga etkazishda, echimini qidirishda usul va vositalarni shaxsan o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va alomatlarini kiritishdan iborat bosqichlarning namoyon bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqligi vazifalarni tez echishda, echish paytida yangi usul va vositalarni tez izlab topishda, ularni saralashda, ana shu usullar va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda trafaretga aylangan usul, eski yo'l va usullardan forig' bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi.

O'zining va o'zgalarning mulohazalarini chin yoki chin emasligini tekshira bilishda va namoyon bo'lgan mulohazalarga, muhokamalarga, muammoli vaziyatga baho bera bilishda aqlning tanqidiyligi ob'ektiv va sub'ektiv ravishda ifodalanishi mumkin. Mazkur sifat - insonni baholash va o'z-o'zini baholash kabi tafakkurning individual xususiyati bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Agar tanqidiylik oqilona muhim belgilarga, muammo mohiyatini to'g'ri ochilishiga asoslanib amalga ohsa, bunday tanqidiylik ob'ektiv tanqidiylik deb ataladi. Mabodo tafakkurning tanqidiyligi sub'ektiv xatolarga, umuman sub'ektivizmga og'ib ketsa, bunday holda sub'ektiv tanqidiylik deyiladi. Sub'ektiv tanqidiylik salbiy oqibatlariga olib keladi, Shuningdek, insonlar o'rtasida "anglashilmovchilik g'ovi"ni vujudga keltiradi, ikki shaxs o'rtasida kutilmaganda ziddiyatlar paydo bo'ladi.

Maqsad, muammo va vazifalar o'zga shaxs tomonidan qo'yilib, tayyor usul va vositalarga tayangan holda o'zga kishilarning bevosita yordami bilan amalga oshirilishi jarayonida bir oz ishtirok etgan

tafakkur nomustaqil tafakkur deb ataladi. Nomustaqil tafakkurli kishilar tayyor mahsulotlar quliga aylanadilar.

V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, R.N.Tojiboevalar biz ko'targan muammoni fikrni tarbiyalash, mantiqiylik, ijodiy tafakkur va mustaqil fikrni ifodalash muammolarini uyg'unlashtirgan holda yoritib berdilar. Biror narsa yoki ro'y bergan, berayotgan voqea yoki hodisa xususida miyamizda paydo bo'layotgan tuyg'ularimiz - fikrdir. Fikrlarni tartibga solish, ularni o'z o'rnida ishlatish va boshqarib turishga javobgar bo'lgan jarayonni psixologlar fikrlash yoki tafakkur deb ataydilar. Inson hayotini fikrsiz, fikrlashsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Mualliflar fikrning ijtimoiy mohiyatini ochib beradilar: "fikrlashni jamiyatga bog'liq hodisadir, deyish mumkin". Tasavvur qiling: Sizda biror muammo yoki masala yuzasidan fikr mavjud, ya'ni mustaqil fikringiz bor. Bu fikr sizga juda ma'qul va uni siz mantiqan asoslangan, deb hisoblaysiz. Agar shunday ishonch, hattoki, e'tiqod bo'lsa, siz albatta, kimlar bilandir uni o'rtoqlashish ehtiyojini sezayotganligingizni anglaysiz. Agar uning "pishib etilganiga" biroz bo'lsa ham ikkilansangiz, bu fikrni birovga aytmay qo'ya qolish yoki juda yaqin kishingiz bilan o'rtoqlashishga intilasiz. Demak, paydo bo'lgan yangi fikr odamni boshqalar bilan muloqotda bo'lishga, ular bilan o'rtoqlashishga undaydi. Ayni shu jihati fikrlashning ijtimoiyligidan darak beradi. Mualliflar Yoshlarga mustaqil fikrlashni o'rgatish bo'yicha turli mashqlar to'plamini ishlab chiqqanlar. Bundan tashqari, ular mustaqil fikrlash sifatlarini ham ajratib ko'rsatdilar:

Elementar tafakkur jarayonlarining shakllanganligi - ya'ni tahlil qilish, sintez, taqqoslash, muhim jihatini ajratish;

Tafakkurning faolligi, uning erkinligi, ya'ni nosòandart g'oyalarning tug'ilishi jarayonidagi erkinlik va bir g'oyadan ikkinchisiga o'tishdagi egiluvchanlik;

Tafakkurning tashkillanganligi va maqsadga yo'nalganligi, boshqacha qilib aytganda, har bir inson tomonidan o'zini tafakkur qilish yoki fikrlash jarayonlariga xosligini anglash va uni nazorat qilish.

V.Karimova o'zining qator maqola va risolalarida shaxsning jamiyatdagi mavqei va undagi yuksak insoniy fazilatlarining fikrlash jarayonidagi mustaqil mavqeiga bog'liqligi muammosiga jamoatchilik diqqat-e'tiborini qaratib, "Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi" talablarini bajarish jarayonidagi ta'lim islohotlarida, eng avvalo,

o'quvchilar va talabalarning mustaqil fikrlashlari uchun shart-sharoitlar yaratish va bunda eng avvalo, o'quv faoliyati kechadigan ijtimoiy psixologik muhitning etakchi rolini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan, "o'zini anglagan, bilgan, hayotda o'z o'rnini topa olgan odamningina miyasiga fikr keladi, tafakkur qiladi va qolaversa, u bu fikrlarini o'zgalarga izhor qilib, etkazishi ham mumkin bo'ladi" (o'sha manba). "Qanday fikrlash" muammosiga diqqatni qaratgan muallif, aslida fikrlashni ilk Yoshlikdan shakllantirish lozimligini ta'kidlaydi va uning mezonlariga e'tibor beradi. "Agar bolada Yoshlikdanoq, har bir narsa va hodisaning o'ziga xos tomonlarini ko'ra olish, ijodiy yondashuv bo'lsa, demak, uning tafakkuri ijodiy, egiluvchan, moslashuvchan bo'lib, aynan shularda mustaqil tarzda mulohaza yuritishi kuzatiladi. Ijodkorlar tund va qonservativ fikrlilardan farqli, yana turli ziddiyatlar, ongda o'nashib qolgan eskicha qarashlarni inkor qilish, kerak bo'lsa, undaylar bilan talashib-tortishishga moyil bo'ladilar". Demak, tarbiyalangan va mustaqil fikr uchun V. Karimovanning fikricha, "muhit kerak, bu muhit, albatta bolaga bevosita ta'sir ko'rsatadi". Tobelikni chegaralovchi ijtimoiy psixologik muhitni auditoriyada shakllantirish uchun o'qituvchi munozara metodlaridan keng foydalansa bo'ladi. "Erkin fikr almashishning bo'lishi muhokama qilinayotgan muammo bo'yicha guruh a'zolarining fikrlashlari jarayonni tezlashtiradi va ularning faol pozitsiyada bo'lishlarini taqozo etadi. Munozaraga kirishuvchilarning fazoviy va psixologik holatlari bir-birlarinikiga yaqin bo'lsa, shaxsda so'zlash, o'z fikrini mustaqil bayon etish ehtiyoji paydo bo'ladi".

Shunday qilib, erkin, holisona, sog'lom, oqilona fikr almashinuvi sharoiti va muhitining yaratilishi o'smir va o'spirinlarda lo'nda, ravon, mantiqiy tilda so'zlash malakasini o'stiradi. Muhit xususidagi yana bir fikr shuki, shaxs har qanday sharoitda, hammaning oldida ham erkin gapiravermaydi. Ayniqsa, SHarq psixologiyasi va odob normalari shundayki, kichkina Yoshdagi kattaning, bola o'z ota-onasining, o'quvchi o'qituvchining oldida har qanday fikrni mulohazaga qo'yavermaydi, Chunki bu voqelik sharq xulq-odobiga zid, deb baholanadi. Shuning uchun ham shunday shaxslararo munosabat muhitini yaratish kerakki, odamdagi unchalik darajada ahamiyatli bo'lmagan fikrni yoki g'oyani ham qo'llab-quvvatlovchi "o'zgalar"ning mavjud ekanligiga erishish kerak. Chunki har qanday odam o'z

fikrining to'g'riligiga va asosli ekanligiga ishonch hosil bo'lsagina, u fikrini erkin bayon eta oladi. "Demak, - deb ta'kidlaydi V. Karimova, - tarbiyalovchining ma'naviy qarashi, fikr almashinish jarayoni suhbatga nisbatan ijobiy ustanovkalar mustaqil fikrlashning eng maqbul sharoiti hisoblanadi".

E.Z. Usmanova tafakkurning eng muhim tavsifi - bu tafakkur bilan nutqning eng yaqin o'zaro bog'liqligidir, deb ko'rsatib o'tadi. Muallifning fikricha, u yoki bu fikr qanchalik o'ylangan bo'lsa, u so'zlar orqali, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq va mantiqiy ifodalanadi. Aksincha, qandaydir bir fikrning so'zlar yordamida shakllanishi qanchalik takomillashtirilgan bo'lsa, shu fikrning o'zi shunchalik aniqlashadi va anglanilib boriladi. Agar biz o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishni xohlasak - unda ular nutqini o'stirishimiz, ularning o'z nuqtai nazarini himoya qilishga o'rgatishimiz, hatto asoslab bera olishlikka, boshqacha qarashlarni eshita bilishga, unda o'zining "o'rinli hissasini qo'shishga, o'rinli tanqid qila bilishga, munozaralarga o'rgatishimiz kerak".

R.I.Sunnatova fikrlash faoliyatining individual - tipologik xususiyatlarini o'rganib, bu xususiyatlar qatoriga mustaqil yoki mustaqil emaslik, o'zini-o'zi baholashda qonstruktivlik - destruktivlik, fikrlash faoliyatida qaror qabul qilish bo'yicha shaxslararo ta'sir o'tkazish holatlarida qonfliktlik - qonformlik kabilar kirishini ta'kidlagan.

Shunday qilib, mamlakatimiz psixologlari ham tafakkur jarayoni bo'yicha olib borayotgan izlanishlarida, eng avvalo, fikrlashning anglanganlik va ijtimoiylik tamoyillarga ko'proq e'tibor qaratgan holda mustaqil, erkin fikrlay olish qobiliyati ijtimoiy munosabatlarga bog'liqligiga e'tibor bermoqdalar va bu xulosa diqqatga sazovordir.

Ijtimoiy faoliyatda mavjudligi kabi mustaqil fikrlashga aloqador bo'lgan bilish faoliyatida ham operatsion-texnik tomon ijtimoiy xulq tomoni bilan qo'shib ketadi, ya'ni sub'ekt-ob'ekt munosabati (sub'ektning ob'ekt bilan o'zaro harakati) "sub'ekt-sub'ekt" munosabatiga aylanadi va bu katta amaliy ahamiyat kasb etadi. SHaxsning biluv faoliyatini o'rganishda murakkab o'zaro munosabatning bu ikki turi aniqlanibgina qolmasdan, balki uning tadqiqot usulini e'tiborga olish maqsadga muvofiq. YAgona faoliyatning bu ikki tomonini bir-biridan ajratgan holda o'rganish bilish

faoliyatining takomillashuvi, taraqqiyoti, qonuniyatlari haqida haqqoniy ma'lumotlar olishga imkon bermaydi. Bir tomondan, shaxsning bilish faoliyatini predmetning o'zi bilangina o'rganish xato, boshqa tomondan, muomala mexanizmini bilish omilidan ajratib o'rganish undan ham qiyin. Bilish faoliyatining gnostik (bilish) va muloqot jihatlari o'zaro chambarchas bog'liq ekanligi uchun yagona faoliyatning bu ikki jabhasidan birgalikda foydalanish zarur. Ana shunday dialektik rivojlanish fikrga ham taalluqli bo'lib, mustaqil fikrlashning sifati, samarasi va darajasi bevosita fikrlovchini o'rab turgan ijtimoiy borliq va undagi muomala maromi, uslubiga bog'liq.

Fikrning shakllanishi jamiyat va tabiatda idrok etilayotgan voqea va hodisalarni baholash "ko'r-ko'rona" unga ishonish yoki aql-idrok bilan anglashning nisbatidan kelib chiqadi. Fikrning va e'tiqodning rivojlanishi bilish jarayonida muhim omil hisoblanadi, Chunki o'quvchida fikrning paydo bo'lishi chuqurroq bilimga ehtiyojni hosil qiladi, bu esa o'z navbatida shaxsning jismoniy va aqliy kuchlarini faollashtiradi, motivlar, iroda va aqliy harakatlarning birligini ta'minlaydi, ya'ni shaxs mustaqil ravishda o'zini-o'zi boshqarishga undovchi va bajaruvchi omillari birligini kafolatlaydi.

Tafakkur mustaqilligini rivojlantirishda o'quv faoliyatining guruhiiy shakllariga katta ahamiyat beriladi, lekin bunda shaxsning individual faoliyati, fikr va harakatlarining betakrorligining roli ham pasaytirilmaydi. YA'ni, odam o'zi yolg'iz bo'lganidan ko'ra, odamlar orasida, guruhiiy bahslarda o'zida mustaqil O'smirlik Yoshining muhim xususiyati shundaki, bu davrda faol, mustaqil ijodiy tafakkurning tarkib topishi boshlanadi. O'smirlik Yoshi ana shunday tafakkurning shakllanishi uchun senzitiv davrdir. O'quvchilar oldida hal qilinishi lozim bo'lgan muammo, masala yuzaga kelgan vaziyatdagina ularda mustaqil fikrlash o'sa boshlaydi. Shuning uchun o'qituvchi o'smirlar bilan olib boradigan mashg'ulotlarini murakkabligi turlicha bo'lgan muammolarni mustaqil ravishda hal qilishga qiziqish uyg'otadigan tarzda uyushtirishi lozim.

Bu davrda ayniqsa, o'smirlar uchun o'rtoqlari bilan darsda va darsdan tashqari vaqtlarda bo'ladigan muloqot muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham ustozlar, murabbiylar, ota-onalar ayni shu davrda ularning kimlar bilan, nima xususida bahs yuritishlariga e'tibor berishlari hamda bu ishlarni esa boshqarishlari joiz.

Vaholangki, hozirgi davrda maktablarda asosiy e'tibor xotirani rivojlantirishga, shu orqali ayrim olingan fanlarda ko'tarilgan mavzular bo'yicha ayrim alohida tushunchalarni esda olib qolib aytib berishga qaratilgan. Afsuski, bevosita fikrni rivojlantirish, uning nostandart, egiluvchan sifatlarini o'stirishga kam e'tibor berilgani tufayli, har bir sinf, akademik guruhning oz miqdordagi a'zolari mustaqil fikrlagan holda o'z fikrlarini bemalol o'zgalarga uzata oladilar.

Zero, tafakkur mustaqilligi - bu shaxsning jamiyatdagi mavqei va ijtimoiy borliq mohiyati yuzasidan o'zlashtiradigan bilimlari, muomala jarayonida yuzaga keladigan hukmlarining shaxsiy fikr va e'tiqod darajasida idrok etilishidir.

Z.T.Nishanovanning ta'kidlashicha, tafakkur mustaqilligi - bu shaxsning bilimlarni o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan hukmlarni shaxsiy fikriga va e'tiqodiga uzatish qobiliyatidir. Tafakkur mustaqilligi fenomeni o'z tuzilishiga ko'ra hukm, fikr, e'tiqod birliklaridan iboratdir mustaqil fikr rivojlanganligining mezonlari quyidagilar:

A) O'zining va "o'zgalarning" fikrini tanqidiy baholashda shaxsning tajribasi, o'zga shaxsning fikrini tushunish qobiliyati, uning fikridagi mantiqni payqash, raqibning fikrlarini o'z fikrlari bilan taqqoslay olish, muayyan xulosaga kelish.

B) SHaxsning o'zgalar bildirayotgan fikrning mazmun-mohiyati bilan tashqi (ma'qullash, so'zga qo'shilish) va ichki (haqiqatan ham ruhan to'la qo'shilishi) kelishuvi.

V) Bahslashuvchilarning o'zaro muloqot jarayonida fikriy qarama-qarshiliklarni "his qila olish" va unga munosib javob berishga tayyorlik.

G) Tafakkur jarayonida nazariy va amaliy umumlashtirishning nisbiy maromiga erishish

D) Diqqat to'planishida namoyon bo'ladigan aqliy funksiyalarning ixtiyoriy boshqarilishi.

E) Aqliy tashabbuskorlikning rivojlanish darajasi.

YUqorida ta'kidlangan mezonlar asosida fikrlashning originalligi tarkibi maxsus psixologik tadqiqotlarda (Z.Nishanova, 2001, 2002) o'rganildi va ayrim xulosalarga kelindi. Xususan, guruhning yulduzlari-liderlari, peshqadamlarining mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatlari boshqalardan farqli o'laroq yuqori bo'lishi isbotlandi. Chunki sinfning a'lochisi, peshqadami, ijtimoiy psixologik mavqei

yuqori o'quvchilarining o'ziga ishonchi va bilimdonligi shaxsiy fikr-munosabatlarini erkinroq bayon etishga imkon yaratadi. Mustaqil, ijodiy fikr va shaxsning guruhda tan olinishi orasidagi bog'lanish ham o'rganilgan. Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, mustaqil, ijodiy fikri yuqori shaxslar bu guruhning tan olingan a'zolari hisoblanadi. Agar shaxs o'zining guruh a'zolari tomonidan ijobiy qabul qilinayotganligini sezsa, unda shunday ichki ruhiy kuch qudrat paydo bo'ladiki, "bu kuch" unda mustaqil, ijodiy fikrni bayon etishning ustuvor motiviga aylanadi.

Agarda o'qituvchilarda ijodiy tafakkur rivojlangan bo'lsagina, u o'quvchilarda ham ijodiy fikrni shakllantira oladi, Chunki har bir o'qituvchi o'z uslubi bilan o'ziga mansub toifadagilarni shakllantiradi.

Mustaqil fikrlash bilan kreativ, nostandart tafakkur originalligi o'rtasida to'g'ri proporsional bog'lanish mavjud bo'lib, o'spirinlarda kreativ tafakkur originalligi qay tarzda shakllantirilsa, ularda mustaqil fikrlash ham shunchalik rivojlanadi.

O'quvchi va talaba Yoshlarda mustaqil fikr yuritish malaka va ko'nikmalarini hosil qilish uchun o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasida munosabatlar o'zgarishi, bilim oluvchi esa ta'lim jarayonining faol sub'ektiga aylantirilishi lozim. Buni tatbiq etishning psixologik shartlari, omillari va mezonlari mavjud bo'lib, ularga:

- ta'lim beruvchi kattalar o'quvchini qanday bo'lsa, shundayligicha iqtidorli, layoqatli deb tasavvur qilishga, tan olishga o'rganmoqlari kerak;

- maktab, litsey, kollej, institut va universitetlarda differensial yondashuvni amalga oshirish zarur, kerak bo'lsa, ta'lim oluvchining layoqati, qobiliyati, yo'nalishini hisobga olgan holda bilim, ko'nikma va malakalariga binoan talablar ishlab chiqish maqsadga muvofiq;

- yangi ta'lim maskanlarida yangi o'quv texnologiyasi joriy etilishi maqsadga muvofiq, bunda o'quvchilarga hurmat, ularning fikri va yuksalishiga e'tibor bilan qarash zarur;

- guruh faoliyatini mazmunli tashkil etish, ya'ni munozara, dialog, o'yin, trening metodlaridan keng va o'rinli foydalanish o'quvchilarga ko'proq fikrlarni vujudga keltirish uchun sharoitni yaratish lozim.

Tadqiqotlarda mustaqil fikrlash va shaxsning o'zini-o'zi baholash o'rtasidagi bog'lanish ham tadqiq etildi. Ma'lum bo'lishicha, guruhning tan olingan a'zolari o'zlarini-o'zlari yuqori baholaydilar, lekin ularda mustaqil ijodiy fikr ko'rsatkichi ham yuqoridir. Guruhdan

ajralib qolgan a'zolar esa o'zlarini-o'zlari guruhiy baholashga qaraganda yuqori baholaydilar, binobarin, ularda mustaqil, ijodiy fikrlash ham quyi rivojlanishga ega.

Demak, shaxsning jamiyatdagi o'rni va salohiyati, obro'si va manfaatdorligi, o'zgalarga ta'sir ko'rsata olishi undagi mustaqil fikrlay olish qobiliyati bilan bevosita bog'liq. SHuni alohida ta'kidlash joizki, biz o'z madaniyatimizning bizni o'rab turgan ijtimoiy borliqning hosilasi ekanmiz, ob'ektiv, sub'ektiv vaziyatlarga bog'liqmiz va boshqalarning shaxslararo munosabatlarida bizga ko'rsatayotgan ta'sirlari komida bo'lamiz. O'smir va o'spirinlarning yoki diniy aqidaparastlarning o'zlarini to'la anglamagan holda turli xil bema'ni chaqiriqlariga qo'shilib ketishini, terrorizmning manfur harakatlarini, jinoyatga etaklovchi voqaelarni biz aynan vaziyatning hukmida amalga oshganligini bilamiz, xuddi shu bois asosiy vazifa – shaxsni shunday shakllantirish kerakki, u vaziyatdan ham ko'ra, o'zining dunyoqarashi, e'tiqodi, shaxsiy qarashini u yoki bu frustratsion holatlarga yoki nizoli vaziyatlarga qarshi qo'ya olish imkoniyatiga ega bo'lsin.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak, ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylik. Hozirgi zamon o'quv muassasalarining vazifasi Yosh avlodni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. Albatta, fikrlashda ham individual farqlar mavjud. Fikrlashni bilish - bu insonning aqlidir.

6.3. O'quv jamoasining o'quvchiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyati. «Tarbiyasi qiyin» bolalar psixologiyasi

Tarbiya - bu shaxsning sotsial, ma'naviy faoliyatga tayyorlash maqsadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Tarbiya tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchida barqaror axloqiy hislat va xulqiy fazilatlarni tarkib toptirish, shakllantirish maqsadida tarbiyalanuvchining ongiga aniq maqsad yo'lida tarbiyaviy ta'sir etish jarayonidir.

Tarbiya – bolaning ijtimoiy muhitda o‘z o‘rnini topishni o‘rganishi hamda insonning hayotiy ko‘nikma va malakaga ega bo‘lishidir. Ta’lim jarayonining markazida shaxsning bilish va anglash jarayoni, uning qobiliyati, ilm o‘rganishi yotsa, undan farqli o‘laroq tarbiya insonni shaxs sifatida shakllanishiga, uning dunyoqarashi va jamiyatga munosabatiga qaratiladi. Tarbiya - bu alohida jarayon emas, balki o‘qitishning bir tomoni bo‘lib, u bilan umumiy va farqli tomonlarga egadir. Bilim berish va tarbiyaga, asosan, insonning ijtimoiy ko‘nikma olish mexanizmining o‘ziga xos jihatlarini kiritish mumkin. Tarbiya

jarayonida shaxsning sifat va xossasi, ijtimoiy xulq-atvori va shakllari nazarda tutilsa, o‘qitishda bilim, ko‘nikma va malakalar inobatga olinadi.

Tarbiya jarayonining ilmiy asoslari bilan, psixologiyadan

tashqari falsafa, sotsiologiya va pedagogika fanlari shug‘ullanadi. Holbuki, psixologiya fanisiz tarbiyaning asosiy muammolari hal qilinib bo‘lmagan holda to‘g‘ri qo‘yilishi ham mumkin emas, Chunki ularni anglash negizida shaxs psixologiyasi, insoniy munosabatlar, har xil ijtimoiy jamoalar psixologiyasini bilish yotadi. Barcha uchun umumiy bo‘lgan yoki o‘quvchilarga individual tavsiyalar berishda umumiy psixologiya va Yosh davrlar psixologiyasiga tayaniladi.

Inson - jamiyat - tabiat - turmush munosabatlarini tekshirgan rus olimlari S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, B.G.Ananev odamning ular bilan har xil turdagi va ko‘rinishdagi kauzal, strukturaviy, funksional, fazoviy va makoniy aloqalar tizimi mavjudligini ta’kiddab o‘tganlar.

Birinchidan, inson u yoki bu aloqalar tizimiga binoan biologik mahsuli «Homo Sapiens» sifatida o‘rganiladi.

Ikkinchidan, tarixiy jarayonning ham ob’ekti, ham sub’ekti tariqasida shaxs tadqiq etiladi.

Uchinchidan, individ muayyan ko‘lamda o‘zgaruvchan, taraqqiyotning genetik dasturiga asoslanuvchi alohida xususiyatli jonzot tarzida ilmiy jihatdan tekshiriladi. Insonni jamiyat ishlab chiqarishining etakchi tarkibi, bilish, kommunikasiya va boshqaruv sub’ekti, tarbiya predmeti sifatida tadqiq etilishi muhim ahamiyatga

ega. Inson va uning borliq bilan ko'p qirrali munosabatga hamda aloqaga kirishishi quyidagi tarzda namoyon bo'lishi mumkin:

- tabiatning biotik va abiotik omillari - inson;
- jamiyat va uning tarixiy taraqqiyoti - inson;
- inson - texnika;
- inson - madaniyat;
- inson va jamiyat - er va fazo.

XXI asrda ham odam individ, shaxs, sub'ekt, komil inson sifatida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin har bir tushuncha mohiyatida sifat o'zgarishlari yuz berishi mumkin.

Odanga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davr sifatleri ontogenetik evolyusiya bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitusion (tana tuzilishi, bioximik individuallik) holatlar, simmetriya va assimetriya juft reseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar va xossalr birlamchi hisoblanib, hujayra va molekuli tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Yosh, jinsiy va individual tipoloshk xususiyatlar sensor, mnemik, verbal va mantiq psixofiziologik funksiyalari dinamikasi hamda organik ehtiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integrasiyasi temperamentida va tutma mayllarda ifodalanilishini ta'kidlab o'tish joiz. Yuqoridagi sifatlar rivojining muhim shakli ontogenetik evolyusiyadan iborat bo'lib, ular filogenetik dasturga asoslanib hukm suradi. Yosh va individual uzgaruvchanlik insoniyatning ijgamoii-tarixiy taraqqiyoti ta'siri ostida har xil kurinishda namoyon buladi. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy sifatleri ta'sir etib, uning individual uzgaruvchanligi omilini kuchaytiradi.

Insonning shaxs sifatida tavsiflashning muhim lahzasi, uning dinamik xususiyatlari hisoblanib, jamiyatdagi statusi (iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, ya'ni uning jamiyatda egallagan o'rni) orqali ifodalanadi. Status negizida doimiy o'zaro aloqalar tizimi yotadi. Rolning ijtimoiy funksiyasi muayyan maqsadlarga va qadriyatlarga yo'nalganlik shaxsni faollashtiradi. Status, rol, qadriyatga yunalganlik shaxs xususiyatlarining birlamchilarini tashkil etadi va uning

tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi. Shaxsning ta'rifi xulq motivasiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'latvor tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikkilamchi alomatlar sifatida joy egallaydi. Shaxsning birlamchi va ikkilamchi sifatlarining o'zaro ta'sirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzaga keladi. Insonning shaxs xislatlarini rivojlantiruvchi asosiy shakl - uning jamiyatdagi hayot yo'li va ijtimoiy tarjimai holi hisoblanadi.

Individ, shaxs va sub'ekt taraqqiyotining tadqiqotida quyidagi holatlarga e'tibor qilishi zarur:

- inson rivojining asosi hisoblangan omig'lar va shartsharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari);

- insoning o'ziga taalluqli, asosiy tavsiflar, uning ichki qonuniyatlari, mexanizmlari, evolyusiya bosqichi, barqarorlashuvi va involyusiya;

- inson yaxlit tuzilishning asosiy tarkiblari, ularning uzaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi kabilar,

Uch xil xususiyatli tadqiqot dasturining tarkibiy qismlari insonning amaliy va nazariy faoliyatining mezonlari hisoblanadi. Chunki, faoliyatda yashash muhiti tarixiy tajribani egallash interiorizasiya va eksteriorizasiya amalga oshadi.

Odamning maqsadga qaratilgan ijtimoiy foydali faoliyati prosessida hayotiy deb ataladigan mexanizmlari va ongli faoliyatining funksional sistemasi prosesslari yuzaga keladi. Ana shular tufayli odam bilimlarni, ko'nikma va malakalarni, kishining sosial tajribalarini o'zlashtiribgina qolmay balki o'zining idroki, tafakkuri, xayoli, hissiyotlari va irodasini bir so'z bilan aytganda, voqelikka bulgan ongli munosabatini hamda o'z harakatlari va xulq-atvorining motivlarini tarkib toptiradi.

Shaxsning barcha xususiyatlari, munosabatlari va xatti-harakatlari shaxsning hayoti faoliyatida ma'lum rolni bajaruvchi va har biri murakkab qurilmadan iborat bo'lgan hamda shartli ravishda to'rtta o'zaro mustahkam bog'langan funksional bosqichlarga birlashtiriladi:

- Birinchisi - boshqaruv tizimi;

- Ikkinchisi - stimullashtirish tizimi;

- Uchinchisi - stabilizasiyalash tizimi;

To'rtinchisi - indikasiyalash tizimi.

Shaxsning ana shu sosial ahamiyatga ega bo'lgan barcha sifatleri ijtimoiy taraqqiyotning yuksak ongli faoliyatchisi sifatidagi shaxsning hulq-atvori va xatti-harakatlarini belgilaydi.

Birinchi tizimi hosil bo'lishida analizatorlar o'rtasidagi doimiy tabiiy aloqani aks ettiruvchi filogenetik mexanizmlar katta rol o'ynaydi. Biroq, bu ilgari yuqorida ta'kidlab, o'tganimizdek ontogenez prosessida filogenetik analizatorlar o'rtasidagi aloqa vaqtli aloqalar bilan organik jihatdan qo'shib keladilar. Bunda mazkur tizimning ichida perseptiv tizimiga utib ketadigan yuksak darajada integrasiyalangan ma'lum ichki sensor komplekslarni hosil qiladi. Bunday komplekslar qatoriga nutq, eshitish, kurish hamda sensomotor komplekslarni kiritish mumkin. Mana shu komplekslarning hammasi odamning hayot-faoliyati jarayonida o'zaro bir-biri bilan doimiy aloqaga kirishib, sensorperseptiv uyushishning yagona funksional dinamik tizimini yaratadi. Insonning sensor-perseptiv jihatlari doimo takomillashib boradi.

Ikkinchi tizim barqaror psixik holatlarni o'z ichiga oladi. Bu holatlar bolaning aniq maqsadni ko'zlovchi va foydali faoliyatining ongli sub'ekti sifatida bola boshlagan ilmlarining dastlabki yillaridayoq shakllana boshlaydi. Temperament, intellekt, bilim va munosabat ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Uchinchi tizim - shaxsni arbob sifatida stabilizasiya tizimidir. Yo'naltirilganlik, qobiliyat, mustaqillik va xarakter uning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Yo'naltirilganlik - shaxsning integral va generalizasiya qilingan xususiyatidir.

Integral– (lotin tilida - «butun», «tiklangan») – uzviy bog'liqlik, butunlik, birlikdir.

Generalizasiya(lotin tilida- «umumiy», «bosh») - shartli va shartsiz reflekslarning umumlashishi.

Yo'naltirilganlik bilim, munosabatlarning hamda shaxsning xulq-atvori va xatti-harakatlarida ijtimoiy ahamiyat etakchilik qilgan motivlarning bir butun ekanligida o'z ifodasini topadi. Bu xususiyat odamning dunyoqarashi, qiziqishlari va ma'naviy ehtiyojlarida namoyon buladi,

Yo'naltirilganlik strukturasida qoyaviy e'tiqod katta rol uynaydi. g'oyaviy e'tiqod - bu bilimning, o'sha shaxsga xos bo'lgan intellektual, emosional va iroda sifatlarining sintezi, qoyalar va xatti-harakatlar bir butunligining negizidir.

To'rtinchi tizim o'z ichiga shunday xususiyatlar, munosabatlar va xatti-harakatlarni oladiki, ularda real shaxslarning ijtimoiy «o'y fikrlari va his-tuyg'ulari» aks ettiriladi. Ular bu shaxslarning siyosiy jihatdan ongli, ijtimoiy taraqqiyotning mas'ul arboblari sifatida xulq-atvorini belgilab beradi. Bunga gumanizm, kollektivizm, optimizm va mehnatsevarlik fazilatlar kiradi.

Tarbiyaviy ta'sirning psixologik asoslari

Bolalarni tarbiyalash samaradorligini oshirishda an'ana va urf-odatlarining roli katta. Xalq urf-odatlarini, an'analari va marosimlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ular odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, do'stlik-birodarlik his-tuyg'ularini rivojlantiradi. Bular o'z navbatida Yoshlar uchun ibrat namunasini o'taydi.

Tarbiya jarayonida g'amxo'rlikning funksiyasi kattadir. Bolalar befarq ota-onalarga nisbatan g'amxo'r ota-onaga ko'proq taqlid qiladilar. G'amxo'r ota-onalar bolaning salbiy xulq-atvorini qo'llab-quvvatlamaganda, bola o'z xatti-harakatlarining oqibatini ertaroq anglaydi.

Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda g'amxo'rlik bilan bir qatorda yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir. Bu bola bilan doimiy muloqotni tushuntirishni, muhokama qilishni, agar bolaning xulq-atvori shuni talab qilsa, og'zaki tanbeh berishni, yaxshi xulq-atvor uchun taqdirlashni nazarda tutadi.

Bola shaxsi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini uning ilk davrlardagi rivojlanishini aniqlamasdan turib tushunish qiyin. Axloqiy rivojlanish ilk bor shaxsning umumiy xususiyatlari va hislatlari shaklida shakllanishi haqidagi g'oyalar ilk bor X.Hartshorn va M.Meylar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, ularning fikricha, axloqiy xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi va faoliyatga undovchi fenomenlar aniqlanmaguncha axloqiy rivojlanishni o'rganib bo'lmaydi.

X.Hartshorn va M.Meylar olib borgan tadqiqotlarinng asosiy maqsadi axloq normalariga rioya qilishda bola shaxsining umumlashgan hislatlarini shakllantirish muhim rol o'ynaydimi yoki xususiy axloqiy odatlar ahamiyatliroqmi, degan savolga javob topish bo'lib, tadqiqotlardan shu narsa aniqlanadiki, axloqiy normalarni bola ongiga singdirilishida xususiy odatlarni yuzaga keltirish va o'ziga xos ta'lim nazariyasiga asoslanish ustunligi yaqqol namoyon bo'ladi.

O'quvchilar tomonidan ba'zi bir axloqiy tushunchalar va tasavvurlarning o'zlashtirilishi va ularning bola shaxsiga bo'lgan ta'sirini psixologik nuqtai nazardan o'rgangan V.A.Krutetskiy o'z tadqiqotida 10 ta asosiy tushunchani tanlab oladi. Bular: qat'iylik, sezgirlik, faxrlanish, haqgo'ylik, mardlik, bir so'zlilik, kamsuqumlik, qo'rqmaslik, faxrlanish, burch kabilardir. Olim o'tkazgan tadqiqotidan shunday xulosaga keladiki, o'quvchilar ushbu tushunchalarni mukammal tushunishlari va hayotga tadbiq etishlari uchun:

O'quvchilarda o'z-o'zini anglashda shaxs axloqiy hislarining ba'zi bir jihatlari masalari P.I.Razmislov, jamoa oldida burchni rivojlantirish xususiyatlari A.L.SHnirman, burch hissini tushunish muammolari A.S.Alyakrinskaya, axloqiy jihatdan o'zini aniqlash muammolari V.I.SHardakovlar tomonidan o'rganilgan.

Bolalik va maktab Yoshida shaxs tarbiyaning hal kiluvchi ta'siri ostida tarkib topadi. Tarbiya maxsus faoliyat sifatida muayyan dasturning, anglab olingan maqsadning mavjudligi bilan ta'sir ko'rsatishning maxsus ishlab chiqilgan va asoslab berilgan vositalari, shakllari hamda metodlarining tasodifiy yoki stixiyali ta'sirlaridan ajralib turadi. Ma'lumki, tarbiyaning eng muhim vazifasi Yosh avlodda mustahkam e'tiqod va his-tuyg'ular hamda ularga asoslangan ma'naviy xulq- atvorni hosil qilishdir. Bu vazifani shaxsni faol va muayyan maqsadni ko'zlagan holda, Shuningdek bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan taqdirdagina hal etish mumkin.

Mashhur olim Gerbart tarbiyaning maqsad va vazifalari haqida quyidagi fikrlarni olg'a suradi. Gerbart tarbiya maqsadini belgilab olishga katta ahamiyat beradi. U tarbiyaning maqsadi yaxshi fazilatli kishini tarkib toptirishdan iborat, deb hisoblaydi. Gerbart tarbiya ishida aqliy ta'limga tarbiyaning eng katta va asosiy vositasi deb bilib, ta'limsiz tarbiya bo'lmaydi deb hisoblagan.

Tarbiya avvalo oilada, keyinchalik ta'lim- tarbiya muassasalarida ta'lim bilan birgalikda uzluksiz ravishda berib boriladi. SHaxsning qaror topishini eng muhim vazifasi o'quvchida axloq talablariga javob beradigan e'tiqod va ideallar tarkib toptirishdir. O'quvchi shaxsining shakllanishidagi bundan keyingi jarayon shundan iboratki, unda yuzaga kelgan axloqiy e'tiqod va ideallar sistemasi, ya'ni uning ma'naviy ongi hukmronlik qiluvchi omilga, uning ijtimoiy faolligini belgilab beruvchi omilga aylanadi.

Shaxsning ijobiy yo'nalishini tarkib toptirish uchun maktab o'quvchilarini barcha vaziyat va holatlarda to'g'ri yo'l tutishini istashi hamda to'g'ri yo'ldan borishi uchun uning nima qilishini bilishi, o'zi ham to'g'ri xulq-atvorli bo'lishni mashq qilishi zarur.

O'quvchilarni ongiga singdirilgan qoidalarni yaxshilab asoslab berishi isbotlangan bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Bu hamma narsani tushinib olishga va buning asoslanganligiga ishonch hosil qilishga, oqilona isbotlarga rozi bo'lishga qodir bo'lgan o'smirlar va katta Yoshdagi o'quvchilar bilan o'tkazish paytda juda muhimdir.

O'quvchilarda maksimal faollik uyg'otish yoki jonli ravishda fikr almashish istagini uyg'otish, ularning fikrini avj oldirish va o'zlarini axloq masalalari ustida o'ylab ko'rishga majbur qilishlari zarur. O'quvchilarga tayyor haqiqatni zo'rlab qabul qildirish yaramaydi, axloq normalari haqidagi xulosalarni ularning aktiv ishtirokida chiqartirish kerak. Buning uchun suhbat jarayonida muhokamaga qo'yilishi kerak bo'lgan masalalarni oldindan tayyorlab qo'yish tavsiya etiladi.

O'quvchilarda chuqur va ta'sirchan emotsiyalarni uyg'otishga intilish lozim. Bunda o'qituvchi suhbatni befarq, shavq va zavqsiz emas, balki emotsional tarzda jonli qilib o'tkazilgandagina erishish mumkin. O'qituvchi o'zining ehtirosli e'tiqodi o'quvchilarga o'tishini unutmazlik darkor.

YUqorida aytilgan fikrlardan o'qituvchilar va ota onalar o'zlariga hamda o'z xulq-atvorlariga nisbatan juda qattiq talablar qo'yishi, o'nlab bolalarning sinovchan ko'zlari, ularning kuzatib turganliklarini hech qachon unutmasliklari kerak.

Qonfutsiy: "Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi" degan edi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-

hunarga o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. SHuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat xalqimiz, millatimiz qonidadir. An'anaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyat va go'zal axloq degani hamdir.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashishi, Shuningdek, milliy mustaqillik va uning ne'matlari, respublikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuyg'u, qiyofa, xarakter, ta'b, kuy, raqs, ma'naviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida o'zining tub mohiyatini aks ettira boshladi. O'tmishning boy merosi, uning an'analari milliy istiqlol tufayli o'z egalariga qaytarib berildi. Fuqarolarning ijtimoiy ongi asta-sekin o'zgarib borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi, milliy, umumbashariylik hislatlari o'rtasida adolatlilik, teng huquqlilik aloqalari o'rnatilmoqda.

XXI asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini ortishida dinning, xususan «Hadis» ilmining ahamiyati kattadir. Shaxslararo munosabatda tenglik, g'amxo'rlik, samimiylik, o'zaro yordam, simpatiya, antipatiya, hamdardlik, sevgi-muhabbat singari milliy xususiyatlarni tarkib toptirishda hadislarning roli yanada ortadi.

O'zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, Chunki uning asosida xalq an'analari yotadi.

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar etakchi o'rin tutmog'i lozim (tarbiyada etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali Yoshlarda quyidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim:

Ma'lumki, Yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar shug'ullanadilar. Tarbiya jarayonida barcha ishtirokchilarning bahamjihatlik bilan olib boradigan ishlarigina, o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

«Tarbiyasi qiyin» bolalar psixologiyasi

«Tarbiyasi qiyin» bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir.

L.S.Vigotskiy fikricha, «qiyin» o'smir hayoti munosabatlar xarakterining natijasidir. Bular avvalo qaysar, injiq bolalar, ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir.

Ularning ma'lum bir qismi intizomsiz, qo'pol bolalardir. Ularning aktivligini maqsadga muvofiq o'zgartirish, ularga ba'zi huquqlarni berish yo'li bilan ularga ta'sir o'tkazish mumkin, Psixologiyada tarbiyasi qiyin bolalarning bir qancha klassifikasiyalari mavjud.

Birinchii guruh - ijtimoiy salbiy mustahkam qarashlari ega bolalar;

Ikkinchi guruh - qonunbuzarlarga taqlid qiluvchilar.

Uchinchi guruh - ijobiy va salbiy xulq - atvor stereotiplari o'rtasida ikkilanuvchi, o'z xatolarini tushunuvchi bolalardir,

To'rtinchi guruh - irodali bolalarga bo'ysunuvchilar.

Beshinchi guruh - qonunbuzarlik yo'liga tasodifan kirib qolganlar.

Sho'ni aytish lozimki, tarbiyasi og'ir bolalar uchun ular yashayotgan muhit, oila, ular o'qiyotgan jamoa, sinfning roli juda kattadir.

Tarbiya jarayonining samaradorligani oshiruvchi psixologik mexanizmlar.

Tarbiyali bo'lim - bu xulq-atvorini nazorat qilishdan iboratdir: bunday nazorat insonni yomon xatti-harakatlarni bajarmaslik imkoniyatini beradi.

Agar shaxs xulq-atvorini axloqiyliigi haqida qayg'ursa, u ijtimoiylashuvga erishgan bo'ladi.

Tarbiyalanganlik ijtimoiylashuvni o'rganish jarayoni sifatida qaraladigan yosh psixologiyasida olingan natijalarga asoslanadi: bola o'zini egosentrik emas, balki tarbiyali tutishi uchun tarbiyalanganlik qanday rag'batlantirilishi kerak? Tarbiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy jihatdan ijobiy ehtiyojlarni hosil qilishidir. Agar ta'lim shaxsning ongini shakllantirish bo'lsa, tarbiya uning ongsizlik sferasiga ta'sir etishdir. Bolalarga ularni tarbiyalaydiganlarga hissiy yaqinlik xos. Odatda 6 oylik bolalar unga g'amxo'rlik qiladigan ota-onasiga bog'lanib qoladilar. Ota-onaning oldida bo'lish, ular bilan muloqotda bo'lish bolalarga juda yoqadi, ularning yo'qligi bolaga yoqmaydi. Ota-onaning g'amxo'rliigini bildiradigan so'zlar, xatti-harakatlar bola uchun juda katta ahamiyatga ega, uni erkalamaslik, suymaslik salbiy ahamiyatga ega bo'ladi. Xulq-atvorning dastlabki ijtimoiylashuvi xuddi shu

o'rganish jarayoni orqali sodir bo'lishi mumkin: xulq-atvorning istalgan shakllari g'amxurlik va e'tibor bilan taqdirlanadi, kutilmagan shakllari esa qo'llab-quvvatlanmaydi. Lekin, yaxshi xulq-atvorni rag'batlantirish va yomon xulq-atvor uchun jazolash axloqiy ijtimoiylashuvning kichik bir qismidir. Biz ko'rib chiqqan xulq-atvor hamma bolalarga ham taalluqli emas.

Bolalarni tarbiyalash samaradorligini oshirishda an'ana va ulfatlarning roli katta.

Xalq urf-odatlarini, an'analari va marosimlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ular odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, do'stlik-birodarlik his-tuygularini rivojlantiradi. Bular o'z navbatida yoshlar uchun ibrat namunasini o'taydi.

Mustaqil jamiyatning baxt-saodat yo'lida halol mehnat qilish: jamiyat boyligini saqlash va ko'paytirish yo'lida har bir kishining tinmay g'amxo'rlik qilishi, ijtimoiy burchni yaxshi anglash; jamiyat hayotida va shaxsiy hayotda halollik va rostguylik, axloqiy sofdillik, odamiylik va kamtarlik, milliy va irqiy adovatlarga aslo yo'l quymaslik va shu kabilar tarbiya jarayonining muhim xislatlari dir.

Tarbiya jarayonida g'amxo'rlikning funksiyasi kattadir. Bolalar befarq ota-onalarga nisbatan g'amxo'r ota-onaga ko'proq taqlid qiladilar. /amxo'r ota-onalar bolaning salbiy xulq-atvorini qo'llab-quvvatlamaganda bola o'z xatti-harakatlarining oqibatini ertaroq anglaydi.

Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda g'amxo'rlik bilan bir qatorda yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir. Bu bola bilan doimiy muloqotni - tushuntirishni, muxokama qilishni, agar bolaning xulq-atvori shuni talab qilsa, og'zaki tanbeh berishni, yaxshi xulq-atvor uchun taqdirlashni nazarda tutadi.

Tarbiya jarayonining texnologiyasini quyidagicha sharhlash mumkin:

1. Tarbiyalanuvchini alohida takrorlanmas, individuallik sifatida tushunmoq lozim. Uning ehtiyojlari strukturasi aniqlash kerak.

2. Ijobiy emosiyalar vositasida ijobiy xulq-atvor odatlarini shakllantirish kerak. Ong ham, iroda ham motivlar ierarxiyasini shakllantira olmaydi. Zotan, bir ehtiyojning urnini faqat boshqa ehtiyoj'ina egallashi mumkin.

3. Shu ehtiyojlarni qondirish vositalari bilan bolani qurollantirish tarbiya va tarbiyachidan muloqotni ham, hamdardlikni ham emas, aynan shu vositalar bilan qurollantirishni kutadi. Arastu aytganidek: «Tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: iste'dodga, ilmga, mashqqa».

Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari

Konfusiylar: «Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi» degan edi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-hunarga o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat xalqimiz, millatimiz qonidadir. An'anaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyat va go'zal axloq degani hamdir.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashishi, shuningdek, milliy mustaqillik va uning ne'matlari respublikamiz fuqarolarida tub uzgarishlarni "vujudga keltirmoqda. Milliy tuygu, qiyofa, xarakter, ta'b, kuy, raqs, ma'naviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida uzining tub mohiyatini aks ettira boshladi. O'tmishning boy merosi, uning an'analari milliy istiqlol tufayli o'z egalariga qaytarib berildi. Fuqarolarning ijtimoiy ongi astasekin o'zgarib borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi, milliy, umumbashariylik xislatlari o'rtasida adolatg'ilik, teng huquqlilik aloqalari o'rnatilmoqda.

XXI asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini ortishida dinning, xususan «Hadis» ilmining ahamiyati kattadir. Shaxslararo munosabatda tenglik, g'amxo'rlik, samimiylik, o'zaro yordam, simpatiya, antipatiya, hamdardlik, sevgi-muhabbat singari milliy xususiyatlarni tarkib toptirishda hadislarning roli yanada ortmoeda.

O'zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik va istiqlol rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq an'analari yotadi.

O'zbek xalqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish har tomondama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muxim rol o'ynaydi. Abdulla Avloniy aytganidek: «

Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot; yo najot, yo halokat; yo saodat - yo falokat masalasidir».

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar etakchi o'rin tutmoqi lozim (tarbiya etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda quyidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim:

- a) yoshlarda vatanparvarlik his-tuygularini shakllantirish;
- b) xayrixohlik, odamlarga hurmat, mehr-shafqat;
- v) kattalarni hurmat qilish, e'zozlash;
- g) muloyimlik;
- d) ishbilarmonlik, mohirlik, ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;
- e) kichik yoshdagi mehnatsevarlik;
- j) jismoniy baquvvatlik;
- z) axloq-odoblilik; i) oilaparvarlik; k) ayollarga hurmat;
- l) o'zaro hamkorlikka intiluvchanlik;

Ma'lumki, yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar shugullanadilar. Tarbiya jarayoni barcha ishtirokchilarining bahamjihatlik bilan olib boradigan ishlarigina o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin,

MAVZUGA OID TOPSHIRIQLAR

1. O'quv faoliyatining psixologik portretini tuzing.
2. O'quvchilarni qanday qilib o'qishga jalb qilishi maqsadga muvofiq.
3. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi qiyinchilarni tasvirlang
4. Hozirgi zamon ta'limini tasvirlang

Mavzu bo'yicha savollar

1. O'quv faoliyatining psixologiyasi deganda nimani tushunasiz?
2. O'qish motivlari qanday?
3. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari qaysilar?
4. Ta'limning noan'anaviy usullari deganda nimani tushunasiz?
5. Shaxsga yo'naltiruvchi ta'lim turlari qanday?
6. 21 asr darsi qanday bo'lishi kerak?
7. Ta'limdagi islohotlar qanday?

Mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulotning borishi

1-bosqich. O'qituvchi "Ta'lim va tarbiya psixologiyasi" mavzusi bo'yicha talabalarda "aqliy hujum". Flipchartga "ta'lim faoliyat psixologiyasi bu ..." talabalar fikrlari yoziladi va umumiy xulosa chiqariladi.

2-bosqich. Talabalar kichik 4 ta guruhlariga bo'linadi. Guruhlar topshiriqlarni olib 10 daqiqada tayyorgarlik ko'rishadi. (Taqdimot uchun 10 daqiqa)

Guruhlar uchun topshiriqlar

1-topshiriq. Ta'lim psixologiyasining psixologik mohiyatini tushuntiring

2-topshiriq. Ta'lim psixologiyasini tushuntiring

3-topshiriq. O'qish motivlari. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni haqida tushunchalar

4-topshiriq. Ta'limning noan'anaviy usullari. Ko'nikma va malakalarni shakllantirish

5-topshiriq. O'quv faoliyatini boshqarish

4-bosqich. Talabalar uchun mustaqil topshiriqlar.

"Ta'lim va tarbiya psixologiyasi" mavzusi bo'yicha keys stadi ishlab chiqish.

GLOSSARIY

Avtoritarizm	Authoritarian	buyruq asosidagi talablarga o'ylamasdan ko'r-ko'rona bo'ysunish.
Akseleratsiya	Accretion	bolalar va o'smirlarda oldingi avlodga nisbatan bo'y nisbati va jinsiy taraqqiyotning tezlanishi, jadallashishi.
Andragogika	Andragogy	kattalar ta'limini tashkil etish masalalari bilan shug'ullanadi.
Asab tizimi	Nervous System	hayvon va odam organizmining barcha funksiyalarini o'zaro hamda tashqi muhit bilan to'g'irlab, uyg'unlashtirib turuvchi a'zolar tizimi. U organizmning ichki muhitida ro'y beradigan o'zgarishlar va tashqi muhit ta'sirida qo'zg'alib, turli a'zolariga ta'sir etgan holda ularning faoliyatini kuchaytirib yoki susaytirib turadi.
Axloq	Moral	shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy hulk qoidalari.
Bilish	Skill	psixik aks ettirish jarayoni, bilimlarni egallash va uni o'zgartirishni ta'minlaydi.
Bine – Simon testi	Test Binet Simon	bolalar aqliy rivojlanish usuli. Fransuz psixologlari Bine va Simon tomonidan ishlab chiqilgan. Ular ilk bor eksperimental psixologiyaga asos solishgan.
Biografik metod	Biographical method	odamni uning tarjimai holi bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar orqali o'rganish usuli.
Birinchi signal tizimi	First signal system	narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan

		shartli muvaqqat nerv bog‘lanishlari. U sezgi va idrok turlarida namoyon bo‘ladi.
Borliq	Activities	ob‘ektiv olamning ongdan holi bo‘lgan holda mavjudligini bildiruvchi falsafiy tushuncha.
Bosh miya	Brain	markaziy nerv tizimining old qismi bo‘lib, u bosh miya qobig‘ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi. Bosh miyaning o‘rtacha og‘irligi 1470 g.
Bosh miya katta yarim sharlari	cerebral hemisphere	bosh miyaning ikki pallasi. Uning ustki qismi uchun chuqur bo‘lmagan o‘nqircho‘nqirlardan iborat. Bosh miya katta yarim shar orqa, old, yon, orolcha, orqa umurtqalarga bo‘linadi. Miya nerv kataklari neyronlardan iborat bo‘lib, ikki katta yarim sharlar po‘stlog‘ini tashkil etadi. Miyadagi oq suyuqlik neyron o‘simtalaridan tarkib topib, miya yo‘llarini ko‘rsatib turadi.
Boshqarish	Control	tabiatning turlicha bo‘lgan (biologik, ijtimoiy va texnik, tizimlari) funksiyalarini, ularning ishini tashkil qilish, maqsad va dasturlarini amalga oshirishga qaratilgan jarayon.
Verbal o‘rganish	verbal research	insonning yangi tajribani til orqali o‘zlashtirishidir. Bunday o‘rganish natijasida inson nutqni egallagan boshqa odamlarga, bilim, ko‘nikma va malakalarni uzatishi mumkin.
Vikar o‘rganish	vicarious research	boshqa odamlar xulq-atvorini to‘g‘ridan-to‘g‘ri kuzatish orqali o‘rganish bo‘lib, unda inson kuzatilayotgan xulq-atvor shakllarini o‘zlashtiradi. Vegetativ nerv tizimi – nerv tizimining organizm ichki a‘zolari faoliyatini va modda almashinuvini boshqarib turadigan bir qismi. Vegetativ nerv tizimi markaziy

		nerv tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu bosh miya qobig‘i tomonidan boshqariladi. Vegetativ nerv tizimi simpatik va parasimpatik nervlar deb ataluvchi ikki qismga bo‘linadi.
Genezis	Genesis	biror bir hodisa yoki narsa rivojlanishi jarayonining qonuniyatlarini aks ettiruvchi tushuncha.
Genetik metod	Genetic method	psixik holatlarning paydo bo‘lishi va ularning quyidan yuqoriga qarab rivojlanishi jarayonini o‘rganish usullari.
Genotip	Genotype	ota- onadan farzandga o‘tadigan genlar majmui, irsiy asosi.
Gerontopsixologiya	Gerontopsychology	psixologiya tarmog‘i, qarilik davri psixologiyasini o‘rganadi.
Geshtaltpsixologiya	Gestalt psychology	hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo‘lib, XX asrning 30 – yillarida Olmoniyada bunyodga kelgan. Bular murakkab psixik voqelikni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligini asos qilib oladilar. Asoschilar M.Vertxeymer, V.Kyoler, N. Koffka.
Yetakchi faoliyat	Leading activity	faoliyat turlaridan biri bo‘lib, bunda ma’lum davr ichida shaxs sifat jihatidan o‘zgarib shakllanadi. Masalan, bog‘cha Yoshi davridagi o‘yin faoliyati.
Zehn	Acumen	nerv tizimining ba’zi genetik nazariyalari anatomik- fiziologik xususiyati bo‘lib, u kishida qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki individual tug‘ma tabiiy zaminidir.
Ideal	Ideal	biror narsaning namunasi, ayrim odam yoki guruh xatti-harakatlari va intilishini belgilovchi oliy maqsad.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasi	Theory of social knowledge	inson tomonidan hayotiy tajribani egallash jarayoni ijtimoiy ta'sirlar va ular bilan bog'liq mustahkamlash va jazolash asosida amalga oshadi deb tushuntiruvchi ijtimoiy psixologik nazariya.
Imprinting	Impirinting	qandaydir xulq-atvor shaklini maxsus o'rgatilmasdan, tug'ilishi bilanoq o'zlashtirish.
Interferensiy a	Interference	malakalardagi salbiy ta'sir bo'lib, bunda eski malaka yangisining shakllanishiga halaqit beradi
Iste'dod	Endowment	shaxs qobiliyati rivojining yuqori darajasi.
Identifikaatsiya	Identification	shaxsning o'zini o'zga odam bilan emotsional va boshqa tomondan tenglashtirishi
Konformlik	Conform	individdning guruh fikrlariga tashqi tomondangina qo'shilib, ichki tomondan esa qo'shilmay o'z fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashishi.
Kuzatish	Observation	psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, planli, biror maqsad asosida o'rganish.
Kuzatuvchanlik	Observation	shaxs xususiyatlaridan biri, u kishining idrok qilish jarayonida narsalarni kamdan-kam uchraydigan ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon bo'ladi.
Ko'nikma	Skill	oldinga qo'yilgan maqsad va xatti-harakat sharoitidan kelib chiqadigan muvaffaqiyatli harakatlar usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanishdir. Ko'nikma eksteriorizatsiya qilishni – bilimlarning jismoniy harakatga mujassamlashuvini taqozo etadi.

Layoqat	Giftedness	nerv tizimining ba'zi irsiy determinlashgan anatomik-fiziologik xususiyati. Odamda qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki yakka, tug'ma, tabiiy zaminidir.
Longityud tadqiqot	Longitude method	tekshiriluvchilarni uzoq muddat va doimiy ravishda o'rganish. Longityud tadqiqot odamdagi individual va Yosh davrlardagi o'zgarishlarni qayd qiladi.
Malaka	Qualification	mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarishning avtomatlashgan usullari.
Motiv	Motive	inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi kuch, sababdir.
Motivatsiya	Motivation	xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni, motivlar yig'indisi bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi.
Muammoli vaziyat	Problem situation	bilish ehtiyojini qondirishda tafakkur qilish sharti bo'lgan psixologik vaziyat.
Muammoli ta'lim	Problem education	o'quvchining faolligini oshirishga qaratilgan va o'qituvchi tomonidan tashkil qilinadigan o'qitish usuli.
Muhit	Environment	organizm tug'ilgan, rivojlanadigan va yashaydigan tashqi omillar, sharoitlar va ob'ektlar majmuasi.
Negativizm	Negative	bolalar psixologiyasida atrofdagi kishilarga nisbatan bolaning sababsiz qirshilik ko'rsatishi. Negativizm ikki xil bo'lib, passiv – taklif qilingan faoliyatning bola tomonidan bajarilmasligi. Faol – shaxsiy negativizm – bolalarning qarama-qarshi xarakterga ega bo'lgan faoliyatni bajarishi.
Nutq	Speech	odamlarning til vositasi bilan aloqa qilishining tarixan tarkib topgan shakli.

Odatlar	Habit	bu kundalik faoliyatda ko‘p takrorlanishi natijasida avtomatlashgan va bajarilishi shaxsning funksional ehtiyojiga aylanib ketgan harakatlardan iborat individual xislat.
Ong va faoliyat birligi	Unity of consciousness and activity	psixologiyaning ong bilan faoliyatning birligi, uning o‘zaro bog‘liqligini e’tirof etuvchi g‘oya.
Ontogenezi	Ontogenesis	organizmning individual rivojlanishi. Tirik mavjudotning paydo bo‘lgan davridan to oxirigacha bo‘lgan davrdagi o‘zgarishlar majmui
Psixik taraqqiyot qonuniyatlari	Regularity of mental development	bir Yosh davridan boshqa davrga o‘tishda inson psixikasi va xulq-atvorida yuzaga keluvchi o‘zgarishlar va ularning sabblarini tavsiflab beruvchi qonundir.
Psixik rivojlanishning revolyusion o‘zgarishlari	The revolutionary development of the psyche	bir Yosh davridan ikkinchi Yosh davriga o‘tishda inson xulq-atvori va psixikasida yuzaga keluvchi jadal hamda chuqur qayta qurishdir.
Psixik rivojlanishning situativ o‘zgarishlari –	The situation development of the psyche	inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan ta’lim- tarbiya ta’siri ostida yuzaga keluvchi, ya’ni vaziyat bilan bog‘liq bo‘lgan o‘zgarishlar.
Psixik rivojlanishning evolyusion o‘zgarishlari	The evolution development of the psyche	bir Yosh davridan ikkinchi Yosh davriga o‘tishda inson xulq-atvori va psixikasida sekinlik bilan amalga oshadigan, barqaror o‘zgarishlar.
Reprezentativlik	Representativity	tanlov guruhining o‘rganilayotgan sifatlar majmuini ishonchliligini va to‘g‘riligini ifodalovchi mezon.

Tarbiya	Upbringin g	tarbiyachi tomonidan tarbiyalanuvchida barqaror axloqiy hislat va xulqiy fazilatlarni tarkib toptirish, shakllantirish maqsadida tarbiyalanuvchining ongiga aniq maqsad yo'lida tarbiyaviy ta'sir etish jarayonidir.
Ta'lim	Training	u o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi o'quv faoliyatidan iborat bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalarni uzatish jarayonidir, hayotiy tajribani o'qituvchidan o'quvchiga uzatishdir.
Taraqqiyot omillari	Factors of progress	bolaning psixik va xulq-atvor rivojlanishini belgilaydigan omillar tizimi. Taraqqiyot omillari, ta'lim va tarbiya mazmunini, o'qituvchi va tarbiyachilarning pedagogik tayyorgarligini, ta'lim va tarbiyaning usul va vositalari va boshqa ko'pgina bolaning psixologik taraqqiyotiga bog'liq narsalarni o'z ichiga oladi.
Taqlidchanlik	Imitation	namuna bo'lib hisoblanadigan ob'ekt xulq-atvoridan tezda nusxa olish natijasidaro'y beradigan o'rganish turi.
Test	Test	inson psixologiyasi va xulq-atvorini miqdor hamda sifat jihatdan baholashga mo'ljallangan psixologik tadqiqotning standartlashtirilgan metodi.
SHaxs	Personalit y	ijtimoiy munosabatlarga kiruvchi va ongli faoliyat bilan shug'ullanuvchi betakror odam.
O'zlashtirish	Achievabi lity	bilim, ko'nikma va malakalarni egallash.
O'z-o'zini tuta bilish	Control yourself	shaxsning muayyan sharoitlarda ortiqcha fikr, his-tuyg'u, xatti-harakatlarni ongli ravishda tiyib turish, o'z fikr, hissiyot va harakatlarini maqsadga muvofiq

		yo'naltira olishdan iborat irodaviy xarakter hislati.
O'rganish	Study	insoning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi.
O'qish	Reading	bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan o'quvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv harakatlaridir.
O'quv faoliyati	Educational activity	natijasida inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydi, yoki mavjudlarini o'zgartiradi, o'z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillashtiradigan jarayondir.
Qobiliyatlar	Ability	shaxsga ma'lum faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish, bilimlarni tez va osonlik bilan o'zlashtirishga yordam beruvchi individual psixologik xususiyat.
G'oyaviy e'tiqod	Ideological faith	bu bilimning, o'sha shaxsga xos bo'lgan intellektual, emotsional va iroda sifatlarining sintezi, g'oyalar va xatti-harakatlar bir butunligining negizidir.
Harakatning orientirlash asosi	The basis	aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasida kiritilgan tushuncha. Harakatning orientirlash asosi bolaning shakllantirilayotgan harakat va uni to'g'ri, muvaffaqiyatli bajarish sharoitlari va sifatleri bilan dastlabki tanishish jarayoni va natijasidir.
Yosh	Age	individdning ma'lum aniq vaqtda belgilangan psixik taraqqiyotining bosqichi. Ushbu bosqichda uning shaxs sifatidagi fiziologik va psixologik o'zgarishlari kuzatiladi.
Yosh davri inqirozlari	Age crisis	o'ziga xos, uncha uzoqqa cho'zilmaydiga ontogenez davrlari

		bo‘lib, bu vaqtda keskin psixik o‘zgarishlar ro‘y beradi.
Yosh psixologiyasi	Age psychology	inson psixikasining Yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xislatlarining ontogenezi o‘rganuvchi fan
Empatiya	Empathy	insonning boshqalarga hamdard bo‘lishi, ularning holatini tushunishi, ularga beg‘araz yordam ko‘rsatishga tayyorligi.
Eksperiment	Experiment	tajriba – psixologiyaning asosiy metodlaridan, o‘zgaruvchan mustaqil psixologik holatlarning boshqa nomustaqil holatlariga ta’sir etishdagi aniq ma’lumotlarga tayanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Большой психологический словарь/ Под редакцией Б.Г.Мещерикова, В.П.Зинченко. –3-е изд., доп. и перераб. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 672 с.
2. Ефимкина Р.П. Психология развития. Методические указания. – Новосибирск, Новосибирский гос. ун-т, 2004. – 54 с.
3. Майерс Д. Психология/ Пер. с англ. И.А.Карпиков, В.А.Старовойтова. – Мн.: ООО «Попурри», 2001. – 828 с.
4. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 3-е изд. – М.:Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн.2.: Психология образования. – 608 с.
5. Психологический атлас человека /Под ред. А.А.Реана. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 651 с.
6. Психология: Учебник /В.М.Аллахвердов, С.И.Богданова и др.; Отв. ред. А.А.Крылов.–2-е изд., перераб. и доп.– М.: Изд-во Проспект, 2004.–752 с.
- 7.Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.
- 8.Возрастная психология Л.Ф.Обухова 2012 г, Издательство Юрайт Издат.
9. Психология развития А.К.Болтова, О.Н.Молчанова 2012 г.
10. Психология развития и возрастная психология. Шаповаленко.И.В 2017 г. Издательство Юрайт
11. Kelvin Seyfert “Ta’lim Psixologiya” Copyright 2010 Kelvin Seifert © 46-47b.
- 12.Akramova F.A. Ijtimoiy psixologiya. O’quv qo’llanma. T.TDPU.2023. 136 b.
- 13.Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o’qitish metodikasi. O’quv qo’llanma T.: TDPU, 2006.
- 14.Safaev N.S., Mirashirova N.A. Odilova N.G. Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti O’quv qo’llanma. T.: TDPU, 2013
- 15.Shamshetova A.K., Melibayeva R.N., Xaydarov I., Usmanova X. Umumiy psixologiya. O’quv qo’llanma T.: O’JTU, 2018.

MUNDARIJA

MUQADDIMA.....	3
1-MAVZU. TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI.	
RIVOJLANISHNING UZLUKSIZLIGI VA O‘ZGARISHI.	4
2-MAVZU. MUHIM DAVRLAR: YANGI TUG‘ILGAN	
CHAQALOQLARNING REFLEKSLARI, TEMPERAMENTLARI	
VA QOBILIYATLARI. MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA	
PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.	45
3-MAVZU. KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRIDA PSIXIK	
RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.....	86
4-MAVZU. O‘SMIRLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH	
XUSUSIYATLARI. O‘SMIRLIK DAVRIDAGI PSIXOLOGIK	
MUAMMOLAR.....	112
5-MAVZU. O‘SPIRINLIK DAVRI VA O‘SPIRINLIK DAVRIDA	
KASB TANLASH. RIVOJLANAYOTGAN KATTA	
YOSHLILAR.	135
6-MAVZU. TA‘LIM VA TARBIYA PSIXOLOGIYASI.....	169
GLOSSARIY.....	217
ADABIYOTLAR RO‘YXATI	226

S.O.Ataxanova

UMUMIY PSIXOLOGIYA

O'quv qo'llanma

O'quv qo'llanma muallifning tahririda taqdim etilgan.

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 12.03.2025.

“Times New Roman” garniturası. Qog'oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog'i 12,8. Shartli bosma taboq 13,3.

Adadi 100 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint +998 99 180 97 10

УМУМІЙ ПСИХОЛОГІЯ